

**ANKARA ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

DOKTORA TEZİ

**HAYVANCILIĞA DAYALI KOBİ'LERİN YEREL EKONOMİYE KATKILARI:
ERZURUM İLİ ÖRNEĞİ**

İlkay UÇUM

TARIM EKONOMİSİ ANABİLİM DALI

**ANKARA
2018**

Her hakkı saklıdır

TEZ ONAYI

İlkay UÇUM tarafından hazırlanan “Hayvancılığa Dayalı KOBİ’lerin Yerel Ekonomiye Katkısı: Erzurum İli Örneği” adlı tez çalışması 06/07/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı’nda **DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof. Dr. Bülent GÜLÇUBUK
Ankara Üniversitesi Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı

Jüri Üyeleri :

Başkan : Doç. Dr. Tanyel ÖZELÇİ ECERAL
Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama
Bölümü

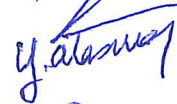
Üye : Prof. Dr. Bülent GÜLÇUBUK
Ankara Üniversitesi Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı

Üye : Prof. Dr. Erdoğan GÜNEŞ
Ankara Üniversitesi Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı

Üye : Doç. Dr. Yener ATASEVEN
Ankara Üniversitesi Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı

Üye : Doç. Dr. Haşim ÖZÜDOĞRU
Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Yüksekokulu

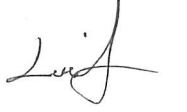
Yukarıdaki sonucu onaylarım

Prof. Dr. Atila YETİŞEMİYEN
Enstitü Müdürü

ETİK

Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez içindeki bütün bilgilerin doğru ve tam olduğunu, bilgilerin üretilmesi aşamasında bilimsel etiğe uygun davrandığımı, yararlandığım bütün kaynakları atıf yaparak belirttiğimi beyan ederim.

06/07/2018

İlkey UÇUM

ÖZET

Doktora Tezi

HAYVANCILIĞA DAYALI KOBİ'LERİN YEREL EKONOMİYE KATKILARI: ERZURUM İLİ ÖRNEĞİ

İlkay UÇUM

Ankara Üniversitesi
Fen Bilimleri Enstitüsü
Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Bülent GÜLÇUBUK

Bu çalışmada, Erzurum ilinde hayvancılığa dayalı ürün işleyen KOBİ'lerin yerel ekonomik kalkınmaya katkıları incelenmiştir. Araştırmanın ana materyalini belirlenen köylerde hayvancılık faaliyeti gerçekleştiren işletmelerden ve hayvansal ürün işleyen KOBİ'lerden anket yoluyla temin edilen veriler oluşturmuştur. Araştırma kapsamında 80 üretici, 20 süt işletmesi, 5 et işletmesi, 5 yem fabrikası ile toplam 110 anket yapılmıştır. Ayrıca 13 adet kesimhaneye ilişkin bilgiler alınmıştır. Anketler SPSS istatistik programında analiz edilmiştir.

Hayvansal ürün işleyen KOBİ'lerin yerel ekonomiye en önemli katkılarından birisi, yerelde üretilen hayvansal ürünlerle talep oluşturmalarıdır. Süt ve et işletmelerinin tamamı hammadde teminini il içerisinde karşılar, yem işletmeleri diğer bölgelerden de karma yem hammaddeyi temin etmektedirler. Süt işletmeleri yılda 100 ile 400 ton arasında süt işleyerek, sütü katma değerli ürünlere dönüştürmektedir. Et işletmeleri günde 300 kg ile 10 ton arasında değişen kapasite ile üreticilerden temin ettikleri canlı hayvanı et ürünlerine dönüştürmektedirler. Yem fabrikaları saatte 10 ton ile 20 ton yem işleme kapasitesine sahiptir. Bu işletmelerin kurulu kapasiteleri %50 ve %70 arasında değişmektedir. Hayvancılığa dayalı faaliyet gösteren KOBİ'lerin yerel ekonomiye önemli katkılarından bir diğeri ise istihdam olanaklarıdır. İncelenen süt işletmelerinin %50'si 1-9 arasında, %50'si 10-49 arasında istihdam yaratmaktadır. Yine 3 et işletmesi 1-9 arasında istihdam yaratırken, diğer bir işletme 10-49, bir işletme de 50-249 arasında istihdam yaratmaktadır. Araştırma kapsamında görüşülen yem fabrikalarında ise yaklaşık 200 kişi istihdam edilmektedir.

Sektörde tespit edilen problemler çözüme kavuşturulduğunda, sektörün il ekonomisine katkısı artacaktır. Bu hususta yerelde faaliyet gösteren KOBİ'lerin büyük firmalar karşısında rekabet etme şansını elde edebilmeleri açısından, dünyadaki stratejiler incelenmiş ve sektördeki aktörler için kümelenme yapılanması önerisi sunulmuştur.

2018, 210 sayfa

Anahtar Kelimeler: Hayvancılık, tarımsal KOBİ'ler, yerel ekonomik kalkınma, Erzurum İli

ABSTRACT

Ph.D. Thesis

THE ROLE OF LIVESTOCK-BASED SMEs IN ECONOMIC DEVELOPMENT AT LOCAL LEVEL: ERZURUM SAMPLE

İlkay UÇUM

Ankara University
Graduate School of Natural and Applied Sciences
Department of Agricultural Economy

Supervisor: Prof. Dr. Bülent GÜLÇUBUK

In this study, the contribution of SMEs processing livestock based products to the local economic development in Erzurum province is examined. The main material of the survey was the data provided by surveys from the enterprises that carried out livestock activities in the determined villages and the SMEs that processed animal products. Within the scope of the research, a total of 110 questionnaires were made with 80 producers, 20 dairy enterprises, 5 meat enterprises, 5 feed factories. In addition, information was obtained about 13 cuttings. The questionnaires were analyzed in SPSS statistics program.

One of the most important contributions of local SMEs to the domestic economy is the demand for animal products produced locally. All milk and meat establishments provide raw material supply from the province while feed establishment supplies mixed feed raw materials from other regions. Dairy companies operate between 100 and 400 tons of milk per year, converting milk into value-added products. Meat establishments are converting live animals from meat producers into meat products with capacities ranging from 300 kg to 10 ton per day. The feed mills have a feed processing capacity of 10 tonnes to 20 tonnes per hour. The installed capacities of these enterprises range between 50% and 70%. Employment opportunities are another important contribution of local SMEs that are based on animal husbandry. 50% of the milk enterprises examined have employment in the range of 1-9, 50% in the employment of 10-49. While 3 meat establishments create employment between 1-9, another employs 10-49 and one employs 50-249. Approximately 200 people are employed in the feed factories interviewed within the scope of the research.

When the problems identified in the sector are solved, the contribution of the sector to the provincial economy will increase. In view of the fact that local SMEs can compete against large firms in this respect, the strategies in the world are examined and a cluster structuring proposal is presented for the actors in the sector.

2018, 210 pages

Key Words: Livestock-agricultural SMEs, local economic development, Erzurum Province

TEŐEKKÖR

Araştırmanın her aşamasında katkı ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. BÖlent GÖLÖUBUK'a, (Ankara Öniversitesi Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı) tez izleme komitesinde yer alan ve önemli katkılarda bulunan Sayın Prof. Dr. Erdoğan GÖNEŐ (Ankara Öniversitesi Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı) ile Sayın Doç. Dr. Tanyel ÖZELÖİ ECERAL'a, (Gazi Öniversitesi Mühendislik-Mimarlık FakÖltesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü) ayrıca tez savunma jÖrimde yer alan hocalarım Sayın Doç. Dr. Yener ATASEVEN'e (Ankara Öniversitesi Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı) ve Sayın Doç. Dr. Haşim ÖZUDOĞRU'ya (Hacı Bayram Veli Öniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık YÖksekokulu)katkıları iÖin sonsuz teŐekkÖrlerimi sunarım.

İlkay UÖUM

Ankara, Temmuz 2018

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	
ETİK	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
TEŞEKKÜR	iv
KISALTMALAR DİZİNİ	ix
ŞEKİLLER DİZİNİ	x
ÇİZELGELER DİZİNİ	xi
1. GİRİŞ	1
1.1 Konunun Önemi	2
1.2 Tezin Amacı	4
1.3 Tezin İçeriği	6
2. KONU İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR	7
3. MATERYAL VE YÖNTEM	23
3.1 Araştırmada Kullanılan Materyal	23
3.2 Araştırmanın Temel Varsayımları	24
3.3 Araştırmada Kullanılan Yöntem	24
3.3.1 Araştırma kapsamına alınan hayvansal ürün işleyen KOBİ'lerin seçiminde uygulanan yöntem	24
3.3.2 Araştırma kapsamına alınan hayvancılık işletmelerinin seçiminde uygulanan yöntem	26
3.3.3 Verilerin analizinde uygulanan yöntem	28
3.3.4 Süt işletmelerin rekabet güçlerinin belirlenmesinde uygulanan yöntem	28
4. KURAMSAL ÇERÇEVE	31
4.1 Yerel Ekonomik Kalkınma	31
4.1.1 Yerel kalkınma stratejileri	33
4.1.2 Kümelenme ve YEK	35
4.2 Kümelenme politikaları	39
4.2.1 Dünya kümelenme politikaları	39
4.2.2 Türkiye'de Kümelenme Politikaları	41
4.3 Dünya ve Türkiye'de tarım sektöründe kümelenme örnekleri	47
4.3.1 Dünya tarım sektöründe kümelenme örnekleri	47
4.3.1.1 Güney Afrika şarap kümelenmesi	47
4.3.1.2 Latin Amerika Şarap Kümelenmesi	49
4.3.1.3 Çin hayvancılık kümelenmesi	51
4.3.1.4 Latin Amerika meyve kümelenmesi	54
4.3.2 Türkiye'de tarımsal kümelenme örnekleri	55
4.3.2.1 AGFORIS – tarım gıda sektöründe kümelenme projesi	56
4.3.2.2 GAP organik tarım projesi	56
4.3.2.3 İzmir organik gıda kümelenme projesi	57
4.3.2.4 İzmir işlenmiş meyve, sebze kümesi	58
4.3.2.5 Kahramanmaraş biber kümelenmesi	58
4.4 Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler (KOBİ)	62
4.4.1 KOBİ'lerin temel özellikleri	65
4.4.2 KOBİ'lerin Türkiye ekonomisindeki yeri	66

4.4.3 Tarımsal ürün işleyen KOBİ'ler ve YEK.....	69
4.4.4 Türkiye'de KOBİ'lere yönelik destek ve teşvikler.....	71
4.5 Türkiye'de Hayvancılık Sektörünün ve Hayvansal Üretime Dayalı Sanayinin Mevcut Durumu.....	76
4.5.1 Türkiye'de hayvan varlığının gelişimi.....	76
4.5.2 Türkiye'de kırmızı et ve süt üretiminin gelişimi.....	78
4.5.3 Türkiye'de kırmızı et fiyatlarının değişimi.....	81
4.5.4 Türkiye'de canlı hayvan ve kırmızı dış ticareti.....	82
4.5.5 Kırmızı et/ et ürünleri ve süt sanayinin mevcut durumu.....	85
4.6 Türkiye'de Hayvancılık Sektörüne Yönelik Verilen Destekler.....	88
5. ARAŞTIRMA ALANI HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	92
5.1 Coğrafi Konum.....	92
5.2 İklim Özellikleri.....	93
5.3 Doğal Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller.....	93
5.4 Demografik Yapı.....	93
5.4.1 Nüfus.....	93
5.4.2 Eğitim.....	95
5.5 Ekonomik Yapı.....	96
5.6 Bitkisel Üretim.....	98
5.6.1 Arazi varlığı ve kullanımı.....	99
5.7 Hayvancılık.....	101
5.7.1 Canlı Hayvan varlığı ve hayvansal ürünler üretimi.....	102
5.8 Erzurum'da Hayvancılığa Dayalı İşletmeler.....	106
5.9 Karma Yem Üretimi.....	107
5.10 Tarımsal Örgütlenme.....	108
6. ARAŞTIRMA BULGULARI.....	109
6.1 Üreticiler ile İlgili Bulgular.....	109
6.1.1 Üreticilerin demografik nitelikleri.....	109
6.1.2 Üreticilerin hayvancılık faaliyetini gerçekleştirme amaçları.....	112
6.1.3 Hayvancılık işletmelerinde üretim organizasyonu.....	115
6.1.3.1 Hayvancılık işletmelerinin üretim tipine göre dağılımı.....	114
6.1.3.2 İşletmelerdeki hayvanların ırklara göre dağılımı ve laktasyon süreleri.....	115
6.1.4 Üreticilerin girdi ve veterinerlik hizmetlerine ilişkin bilgiler.....	117
6.1.4.1 Üreticilerin kaba yem üretim durumuna ilişkin bilgiler.....	117
6.1.4.2 Merayla ile ilgili bilgiler.....	118
6.1.4.3 Üreticilerin veterinerlik hizmetlerini tedarik ettiği yerler.....	120
6.1.4.4 Üreticilerin masraf kalemlerinin sıralaması.....	121
6.1.5 Hayvancılık işletmelerinde süt sağım teknikleri ve pazarlanmasına ilişkin bilgiler.....	123
6.1.5.1 Hayvancılık işletmelerinde sütün sağım şekli.....	123
6.1.5.2 Üreticilerin ürünleri pazarlama durumları.....	124
6.1.6 Üreticilerin sorunları.....	126
6.1.6.1 Üreticilerin ürününü değerinde satamamasının nedenleri.....	126
6.1.6.2 Üreticilerin ürününü değerinde satamaları için getirdikleri öneriler.....	129
6.1.7 Üreticilerin hayvancılık desteklerinden yararlanma durumu.....	129
6.1.8 Üreticilerin hayvancılığın yerel ekonomiye katkısı konusundaki düşünceleri.....	131

6.1.9 Alan araştırması kapsamında Erzurum’da hayvancılık kümelenmesi çerçevesinde faktör şartlarının değerlendirilmesi.....	132
6.2 Süt İşletmelerine İlişkin Bulgular.....	133
6.2.1. Süt işletme sahiplerinin sosyo-ekonomik yapılarına ilişkin bulgular.....	134
6.2.2. Süt işletmelerine ilişkin genel bilgiler.....	135
6.2.2.1 Süt işletmelerinin faaliyetlerini sürdürdükleri yerler.....	135
6.2.2.2 Süt işletmelerinin hukuki yapıları.....	136
6.2.2.3 İşletmelerin sahip oldukları belgeler ve sertifikalar.....	137
6.2.3 Süt işletmelerinin alet-makine ve hizmet tedariki ve finansman ve istihdam yapısı.....	138
6.2.3.1 Süt işletmelerinin alet-makine ve hizmet tedariki.....	138
6.2.3.2 Süt işletmelerinde finansman yapısı.....	138
6.2.3.3 Süt işletmelerinde istihdam durumu.....	139
6.2.4 Süt işletmelerinde üretim yapısı.....	140
6.2.5 Süt işletmelerinde elde edilen ciro değeri ve son beş yılda değişim durumu.....	143
6.2.6 Süt işletmelerinde pazarlama yapısı ve rekabet durumu.....	145
6.2.7 Süt işletmelerinde örgütlenme durumu.....	148
6.2.8 Süt işletmelerinde sektör ile ilgili teşviklerden faydalanma durumu.....	148
6.2.9 Süt işletmelerinin faaliyetlerinde yaşadıkları sorunlar.....	149
6.2.9.1 İşletmelerin faaliyetleri esnasında yaşadıkları sorunlar.....	149
6.2.9.2 Süt işletmelerinin hammadde (çiğ süt) temininde yaşadığı sorunlar.....	150
6.2.9.3 İşletmelerin kapasite kullanımına ilişkin yaşadığı sorunlar.....	151
6.2.9.4 İşletmelerin finansman konusunda yaşadığı sorunlar.....	151
6.2.9.5 İşletmelerin pazarlama konusunda yaşadığı sorunlar.....	152
6.2.10 Süt işletmelerinin kümelenme konusundaki algıları.....	153
6.3 Et İşletmeleri Hakkında Genel Bilgiler.....	154
6.3.1 Kesimhanelere ilişkin bilgiler.....	154
6.3.2 Et işleyen işletmelere ilişkin bilgiler.....	156
6.3.2.1 Et işleyen işletmelerine ilişkin genel bilgiler.....	156
6.3.2.2 Et işleyen işletmelerinin hukuki yapıları.....	157
6.3.2.3 Et işleyen işletmelerinin sermaye yapıları.....	157
6.3.2.4 Et işleyen işletmelerinin sahip oldukları sertifikasyon ve belgeler.....	158
6.3.2.5 Et işleyen işletmelerde istihdam durumu.....	158
6.3.2.6 Et işleyen işletmelerin alet-makineleri ve bakım hizmetlerini temin ettikleri yerler.....	159
6.3.2.7 Et işleyen işletmelerde üretim yapısı.....	159
6.3.2.7.1 Et işleyen işletmelerin ham maddeyi temin etme şekli.....	159
6.3.2.7.2 Et işleyen işletmelerinin üretim kapasiteleri.....	160
6.3.2.7.3 Et işleyen işletmelerinin ciroları.....	161
6.3.2.8 Et işleyen işletmelerinin pazarlama kanalları ve rekabet durumu.....	162
6.3.2.8.1 Et işleyen işletmelerinin pazarlama kanalları.....	162
6.3.2.8.2 Et işleyen işletmelerde rekabet durumu.....	163
6.3.2.9 Et işleyen işletmelerinin örgütlenme durumu.....	163
6.3.2.10 Et işleyen işletmelerin sektörle ilgili teşviklerden faydalanma durumu.....	164
6.3.2.11 Et işleyen işletmelerin sektörde yaşadıkları sorunlar.....	165

6.3.2.11.1 İşletmelerin sektörde yaşadıkları temel sorunlar.....	165
6.3.2.11.2 İşletmelerin düşük kapasite ile çalışma sorunları.....	166
6.3.2.12 Et işletmelerinin kümelenme konusundaki algıları.....	167
6.4 Yem Fabrikaları İlgili Bulgular.....	168
6.4.1 Yem fabrikalarına ilişkin temel bilgiler.....	168
6.4.2 Yem fabrikalarında personel istihdamı ve eğitim durumları.....	169
6.4.3 Yem fabrikalarında üretim yapısı.....	170
6.4.3.1 Karma yem fabrikalarının yem hammaddelerinin temin yerleri.....	170
6.4.3.2 Karma yem fabrikalarının yem hammaddelerini temin etme şekli.....	171
6.4.4 Karma yem fabrikalarının pazarlama yapısı.....	172
6.4.5 Karma yem fabrikalarının faaliyetlerinde yaşadıkları sorunlar.....	173
6.4.5.1 Karma yem fabrikalarının hammadde temininde yaşadıkları sorunlar	173
6.4.5.2 Karma yem fabrikalarının yem üretiminde karşılaştıkları sorunlar.....	174
6.4.5.3 Karma yem fabrikalarının düşük kapasite ile çalışma sorunları.....	174
6.4.6 Karma yem fabrikalarının devletten en önemli beklentileri.....	175
6.4.7 Karma yem fabrikalarının gelecekteki beklentileri.....	176
6.5 Süt, Et ve Yem İşletmelerinin Hayvancılığa Dayalı İşletmelerin Erzurum Ekonomisine Katkılarının Değerlendirilmesi.....	176
7. ERZURUM İLİ SÜT/SÜT ÜRÜNLERİ SEKTÖRÜNÜN REKABET ANALİZİ.....	178
8. ERZURUM İLİNDE HAYVANCILIĞA DAYALI FAALİYET GÖSTEREN KOBİ'LER İÇİN KÜMELENME MODELİ ÖNERİSİ:	186
8.1 Küme Platformunun Oluşturulması.....	186
8.2 Küme Sürecinin Başlatılması.....	187
8.3 Mevcut Durum Analizi.....	189
8.4 Liderlik Grubun Oluşturulması.....	190
8.5 Ortak Bir Vizyon Geliştirmek.....	190
8.6 Küme İş Planının Hazırlanması.....	190
8.7 İnceleme ve Değerlendirme	193
9. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	195
KAYNAKLAR.....	200
ÖZGEÇMİŞ.....	210

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	Avrupa Birliği
ADNKS	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
AKS	Arıcılık kayıt sistemine
AR-GE	Araştırma Geliştirme
CAT	Competitive Advantage of Turkey
DAKAP	Doğu Anadolu Kalkınma Projesi
DOKAP	Doğu Karadeniz Bölgesi Kalkınma Planı
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
ESK	Et ve Süt Kurumu
ETKB	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı
FAO	Food and Agriculture Organization (Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü)
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GTHB	Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı
HACCP	Hazard Analysis and Critical Control Point (Tehlike Analizi ve Kritik Kontrol)
KGF	Kredi Garanti Fonu
KOBİ	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler
KOSGEB	Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi
KSS	Küçük Sanayi Siteleri
KSEP	KOBİ Strateji Eylem Planı
OSB	Organize Sanayi Bölgeleri
SAPARD	Tarım ve Kırsal Kalkınma Katılım Öncesi Özel Programı
STK	Sivil Toplum Kuruluşları
SME	Small and Medium Size Enterprises (Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler)
SWOT	Güçlü Zayıf Yönler, Fırsatlar ve Tehditler
TEKMER	Teknoloji Geliştirme Merkezleri
TDS	Tarıma Dayalı Sanayi
TGB	Teknoloji Geliştirme Bölgeleri
THK	Türk Hava Kurumu'na
TİGEM	Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TKDK	Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TTGV	Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
YEK	Yerel Ekonomik Kalkınma

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 3.1 Elmas Modeli.....	29
Şekil 4.1 Türkiye’de yıllar itibariyle cari ver reel besi yemi ve sığır eti fiyatları.....	81
Şekil 5.1 Erzurum ilinin coğrafi konumu.....	92
Şekil 5.2 Erzurum’da yer alan firmaların sektörel dağılımı.....	96
Şekil 6.1 Önem sırasına göre işletmelerin masraf sıralaması.....	121
Şekil 6.2 Süt işletmelerinin kümelenmenin faydası konusundaki görüşleri.....	153
Şekil 7.1 Erzurum süt sektörü rekabet analizi sonuçların özeti.....	185
Şekil 8.1 Hayvancılık kümesi paydaşları.....	187

ÇİZELGELER DİZİNİ

Çizelge 3.1 Anket yapılan süt ve süt ürünleri işleyen işletmeleri ve adresleri.....	25
Çizelge 3.2 Anket yapılan et ürünleri işleyen işletmeleri ve yem fabrikalarının adresleri.....	26
Çizelge 3.3 Tabakalı tesadüfi örnekleme yöntemine göre örnek sayısı.....	27
Çizelge 4.1 Bölgesel ve yerel kalkınma stratejisi.....	34
Çizelge 4.2 Küme programlarının temel hedefleri.....	40
Çizelge 4.3 Kümelenme yaklaşımının diğer bazı ilgili politika alanları ile kesişmesi.....	45
Çizelge 4.4 İzmir, Kahramanmaraş ve Mersin kümeleri güçlü ve zayıf yönleri.....	61
Çizelge 4.5 AB’de KOBİ kriterleri.....	63
Çizelge 4.6 Türkiye’de KOBİ Kriterleri.....	64
Çizelge 4.7 KOBİ’lere ilişkin temel göstergeler.....	67
Çizelge 4.8 Girişimin ana faaliyetine göre, KOBİ’lerin gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat.....	68
Çizelge 4.9 Bölüm ve büyüklük gruplarına göre bazı temel göstergeler 2014-2015.....	70
Çizelge 4.10 KOBİ’lere yönelik destek ve teşvikler.....	75
Çizelge 4.11 Hayvansal işletmelerin işletme büyüklüğüne ve hayvan varlığına göre dağılımı.....	77
Çizelge 4.12 Türkiye’de yıllar itibariyle hayvan varlığı.....	78
Çizelge 4.13 Türkiye’de yıllar itibariyle kesilen hayvan varlığı (bin baş) ve et üretimi.....	79
Çizelge 4.14 Türkiye’de sağılan hayvan sayısı (bin baş) ve süt üretimi.....	80
Çizelge 4.15 Türkiye’de yıllar itibariyle canlı hayvan ithalat ve ihracatı.....	84
Çizelge 4.16 Türkiye’de yıllara göre kırmızı et ithalatı.....	84
Çizelge 4.17 Gıda sanayi’nde alt sektörler bazında işletme sayıları.....	86
Çizelge 4.18 Gıda sanayi’nde alt sektörler bazında istihdam.....	87
Çizelge 4.19 Gıda sanayi’nde alt sektörler bazında işletmelerin ciroları.....	87
Çizelge 4.20 Gıda sanayi’nde alt sektörler bazında işletmelerin üretim değeri.....	88
Çizelge 4.21 Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından hayvancılık sektörüne yönelik destekler.....	89
Çizelge 4.22 Türkiye’de yıllar itibariyle tarımsal destekleme miktarları.....	91
Çizelge 5.1 Erzurum il/ilçe merkezi, belde/köy nüfusu ve yıllık nüfus artış hızı.....	94
Çizelge 5.2 Erzurum yıllar itibariyle nüfus artış hızı.....	94
Çizelge 5.3 Erzurum’da okur-yazarlık durumuna göre 6 yaş ve üzeri nüfus.....	95
Çizelge 5.4 Tarım Sektörü Gayrisafı Yurtiçi Hasıla’nın Gelişimi.....	98
Çizelge 5.5 Erzurum’da tarımsal alanların kullanımı.....	99
Çizelge 5.6 Erzurum’da tarla alanlarının dağılımı ve üretim miktarı.....	100
Çizelge 5.7 Erzurum’da üretimi en fazla yapılan ürünler.....	101
Çizelge 5.8 Erzurum büyükbaş hayvan varlığı büyük baş hayvan varlığı.....	103
Çizelge 5.9 Erzurum ‘da yıllar itibariyle kesilen hayvan sayısı.....	104
Çizelge 5.10 Erzurum ‘da yıllar itibariyle dişi ve erkek hayvan karkas ortalamaları.....	104

Çizelge 5.11 Erzurum ‘da yıllar itibariyle kesilen hayvan sayısı.....	105
Çizelge 5.12 Erzurum hayvansal üretim.....	105
Çizelge 5.13 Erzurum ve bölgelere göre kaba yem üretimi.....	107
Çizelge 5.14 Erzurum’da mevcut tarımsal kooperatifler.....	108
Çizelge 5.15 Erzurum’da mevcut tarımsal birlikler.....	108
Çizelge 6.1 Üreticilerin yaş gruplarına göre dağılımı.....	109
Çizelge 6.2 üreticilerin eğitim durumu.....	111
Çizelge 6.3 Hayvancılığın yapılış amacına göre işletmelerin sınıflandırılması.....	112
Çizelge 6.4 Besicilik yapan üreticilerin besicilik türü.....	113
Çizelge 6.5 hayvancılık işletmelerinin üretim tipine göre dağılımı.....	114
Çizelge 6.6 İşletmelerin sahip oldukları büyükbaş hayvanların ırklara göre dağılımı.....	115
Çizelge 6.7 Üreticilerin kaba yem üretim durumu.....	117
Çizelge 6.8 Üreticilerin kaba yem üretim çeşidi.....	118
Çizelge 6.9 Üreticilerin hayvanlarını meraya çıkarma durumu.....	119
Çizelge 6.10 Üreticilerin mera ile ilgili sıkıntı yaşama durumu.....	119
Çizelge 6.11 Üreticilerin veterinerlik hizmetlerinden yararlanma durumu.....	120
Çizelge 6.12 Önem sırasına göre işletmelerin masraf sıralaması.....	121
Çizelge 6.13 Üreticinin ürettiği yemin yeterlilik durumu.....	122
Çizelge 6.14 Üreticilerin hayvanları sağım teknikleri.....	123
Çizelge 6.15 Üretilen sütün pazarlama kanalları.....	124
Çizelge 6.16 Besicilik yapan üreticilerin hayvanlarını pazarladıkları yerler.....	126
Çizelge 6.17 Üreticilerin ürününü değerinde satamamasının nedenleri.....	127
Çizelge 6.18 Ürününüzün değerinde satılabilmesi için neler yapılabilir.....	129
Çizelge 6.19 Üreticilerin hayvancılık desteklerinden yararlanma durumu.....	130
Çizelge 6.20 Üreticilerin hayvansal ürün işleyen KOBİ’lerin yerel ekonomiye katkıları konusundaki ifadeleri.....	131
Çizelge 6.21 Erzurum’da hayvancılık sektörünün faktör koşulları açısından durumu.....	133
Çizelge 6.22 İşletme sahiplerinin yaş durumları.....	134
Çizelge 6.23 İşletme yöneticilerinin eğitim düzeyi.....	134
Çizelge 6.24 İşletmelerin faaliyetlerini sürdürdüğü yer.....	135
Çizelge 6.25 İşletmelerin faaliyet süreleri.....	136
Çizelge 6.26 İşletmelerin hukuki statüleri.....	136
Çizelge 6.27 İşletmelerin sahip oldukları belge ve sertifikalar.....	137
Çizelge 6.28 İşletmelerin sermayelerini temin etme şekli.....	138
Çizelge 6.29 İşletmelerin çalıştırdıkları eleman sayısı.....	139
Çizelge 6.30 işletmelerin sütü temin etme şekilleri.....	140
Çizelge 6.31 Çiğ sütün işletmeye işletmeci ve toplayıcılar tarafından getirildiği araçlar.....	141
Çizelge 6.32 İşletmelerin işledikleri ürünler.....	141

Çizelge 6.33 İşletmelerin yıllık işledikleri süt miktarı dağılımı.....	142
Çizelge 6.34 İşletmelerin yıllık ciroları.....	144
Çizelge 6.35 İşletmelerin son 5 yıl içerisinde cirolarındaki değişim durumu.....	144
Çizelge 6.36 İşletmelerin son beş yıl içerisinde cirolarındaki artışın sebepleri.....	144
Çizelge 6.37 İşletmelerin son beş yıl içerisinde cirolarındaki azalışın sebepleri.....	145
Çizelge 6.38 Süt işletmelerinin pazarlama kanalları.....	145
Çizelge 6.39 İşletmelerin ürünlerini pazarladığı markalar.....	146
Çizelge 6.40 İşletmelere göre markalarının pazardaki pozisyonu.....	147
Çizelge 6.41 İşletmelerin faaliyet alanlarındaki en önemli rakipleri.....	147
Çizelge 6.42 İşletmelerin birliklere üyelik durumu.....	148
Çizelge 6.43 Süt işletmelerinin yaşadıkları sorunlar.....	149
Çizelge 6.44 İşletmelerin hammadde (çiğ süt) temininde karşılaştıkları güçlükler.....	150
Çizelge 6.45 Süt işletmelerinin eksik kapasite ile çalışmalarının nedenleri.....	151
Çizelge 6.46 İşletmelerin finansman konusunda yaşadıkları sıkıntılar.....	152
Çizelge 6.47 İşletmelerin pazarlamada yaşadığı sorunlar.....	152
Çizelge 6.48 Erzurum hayvan kesim kapasitesi.....	155
Çizelge 6.49 İncelenen kesimhanelerde kesilen büyükbaş hayvan sayıları.....	155
Çizelge 6.50 İşletmelerin faaliyet süreleri.....	156
Çizelge 6.51 İşletmelerin hukuki yapıları.....	157
Çizelge 6.52 İşletmelerin sermaye yapıları.....	157
Çizelge 6.53 Et işleyen işletmelerin sahip oldukları belge ve sertifikalar.....	158
Çizelge 6.54 İşletmelerin çalıştırdıkları personel sayısı.....	159
Çizelge 6.55 İşletmelerin alet-makineleri ve bakım hizmetlerini temin ettikleri yerler.....	159
Çizelge 6.56 Ankete katılan işletmelerin ham maddeyi temin etme şekli.....	160
Çizelge 6.57 Et işletmelerinde üretilen et ürünleri çeşidi.....	160
Çizelge 6.58 İşletmelerin üretim kapasiteleri.....	161
Çizelge 6.59 İşletmelerin yıllık Ciroları ve son beş yıldaki değişim durumları.....	162
Çizelge 6.60 İşletmelerin ürünlerini pazarlama kanalları.....	162
Çizelge 6.61 İşletmelerin rekabet durumları.....	163
Çizelge 6.62 İşletmelerin birliklere üyelik durumu.....	163
Çizelge 6.63 İşletmelerin bu sektörde yaşadıkları temel sorunlar.....	166
Çizelge 6.64 İşletmelerin düşük kapasite ile çalışmalarının nedenleri.....	167
Çizelge 6.65 Karma yem fabrikalarına ait bilgiler.....	168
Çizelge 6.66 Karma yem fabrikalarının istihdam durumu.....	169
Çizelge 6.67 Karma yem fabrikalarının çalışanlarının eğitim durumu.....	170
Çizelge 6.68 Karma yem fabrikalarının yem hammaddelerinin temin yerleri ve sıklığı.....	170
Çizelge 6.69 Karma yem fabrikalarının yem hammaddelerini temin etme şekli.....	171
Çizelge 6.70 Karma yem fabrikalarının yemlerini sattıkları iller.....	172

Çizelge 6.71 Karma yem fabrikalarının besi ve süt yemleri satış kanalları.....	172
Çizelge 6.72 Karma yem fabrikalarının hammadde temininde karşılaştıkları sorunlar.....	173
Çizelge 6.73 Yem fabrikalarının üretimde karşılaştıkları sorunlar.....	174
Çizelge 6.74 Yem fabrikalarının düşük kapasite ile çalışma nedenleri.....	175
Çizelge 6.75 Yem fabrika sahiplerinin devletten beklentileri.....	176
Çizelge 6.76 Yem fabrikaları işletmecilerinin gelecek için düşünceleri.....	176
Çizelge 6.77 İşletmelerinin hayvancılık sektörünün Erzurum ekonomisine katkılarının değerlendirilmesi.....	177
Çizelge 7.1 Süt/süt ürünleri sektörü faktör koşulları.....	179
Çizelge 7.2 Süt/süt ürünleri sektörü talep koşulları.....	180
Çizelge 7.3 Süt/süt ürünleri sektörü ilgili ve destekleyici endüstriler.....	182
Çizelge 7.4 Süt/süt ürünleri sektörü firma stratejileri ve rekabet yapısı.....	182
Çizelge 7.5 Süt/süt ürünleri sektörü devletin rolü.....	183
Çizelge 7.6 Erzurum süt/süt ürünleri sektörlerinin rekabet edebilirliği açısından değişkenlerin avantajına ilişkin algılar.....	184
Çizelge 7.7 Temel değişkenler arasındaki korelasyon.....	184

1. GİRİŞ

Hayvancılık, gıda temininde olduğu kadar bir gelir kaynağı olduğu için kırsal alanların kalkınması, kırsal kesimde hayat standartlarının yükseltilmesi, altyapı hizmetlerinin geliştirilmesi, dolayısıyla kırsal alandan kente göçün engellenmesi, devlet teşviklerinden faydalanması açısından da son derece önem arzeden bir sektördür. Hayvancılık sektörü tüketici yönünden ise artan nüfusun yeterli ve dengeli beslenmesinde önemli rol oynamaktadır. Ülkelerin gelişmişlik düzeyi arttıkça tarımsal üretimin içerisinde hayvansal üretimin payının arttığı görülmektedir.

Tarıma dayalı sanayilerin geliştirilmesi, kırsal alanlarda istihdam yaratılması kır-kent bağlantılarının ortaya çıkması ve kırsal alandan kentlere göçün önlenmesi için gereklidir. Yerel ekonomiler için büyük önem arzeden tarımsal ürün işleyen yerel işletmeler, genellikle aile tasarrufu ile kurulduğundan ve belirli sayıda istihdam yarattığından küçük ve orta ölçekli işletmeler olarak (KOBİ) faaliyet göstermektedir. Bu işletmeler bölgelerarası gelişme farklarının azalmasına yardımcı olduğundan politikalarla desteklenmektedirler.

Hayvancılığa dayalı KOBİ'ler ise üreticilerin ürettikleri süt ve canlı hayvana talep oluşturmakta, hayvansal ürünlerini işleyerek katma değer ve istihdam yaratmakta dolayısıyla yerel ekonomiye de katkıda bulunmaktadır. Yani hayvancılığa dayalı KOBİ'ler üretimin yerinde değerlendirilmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla üretimin ve üretici gelirinin devamlılığını sağlamaktadır. Bu işletmeler istihdam ettikleri personelin de aile geçimini sağlamalarının yanında sektörle ilgili belirli ehliyetlere sahip işgücünün oluşmasını da sağlamaktadırlar.

Çalışma alanını oluşturan, Erzurum ili yaklaşık 1,4 milyon büyük ve küçükbaş hayvan varlığı ile Türkiye'de hayvan varlığı bakımından ilk sıralarda gelmektedir. Erzurum'un toplam arazi varlığının % 67'sinin çayır ve meralarla kaplı olması ve yem bitkileri üretimi bakımından Türkiye'de ilk sıralarda yer alması nedeniyle de hayvancılık açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Erzurum'da hayvansal ürün işleyen KOBİ sayısı ise bölgedeki diğer illere göre önemli sayıdadır.

Erzurum'da hayvancılığın ilin ekonomik kalkınmasında büyük potansiyelinin olması, hayvancılığa dayalı küçük ve orta ölçekli işletmelerin durumunun analiz etme ihtiyacını doğurmaktadır. Tarımsal kalkınmadaki KOBİ'lerin rolünün ve öneminin analiz edilmesine uygun olarak, küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişiminin öncelikleri ve yönlerini saptamak mümkündür.

Bu çalışmada Erzurum'da hayvancılığa dayalı KOBİ'lerin temel hayvansal ürünlerin işlenerek katma değer dönüşmesi, istihdam, ciro ve çeşitli kurumlar açısından verilen desteklerden faydalanma açısından saha çalışması ile il ekonomisine katkıları araştırılmıştır. Bu tür çalışmalar il stratejik planları, devlet desteklerine yön verilmesi ve kalkınma planları açısından önem arz etmektedir. Ayrıca çalışmada, dünyada yerel kalkınma çalışmaları incelenerek bu kapsamda Erzurum hayvancılık sektörü için kümelenme modeli önerilmiştir.

1.1 Konunun Önemi

Türkiye'nin en önemli sorunlarından biri olan bölgesel eşitsizlikler, hem gelecekteki iktisadi gelişme için bir darboğaz oluşturmakta, hem de sosyal sorunlara kaynaklık etmektedir. Bölgesel eşitsizliklerin oluşmasına yol açan sosyal ve ekonomik yapısal göstergeler iller arasındaki kalkınma açısından önemli olan kapasitelerin de çok farklı olduğunu ortaya koymaktadır (Anonim 2009).

Bölgesel/ulusal gelişmenin sağlanabilmesi, ancak rasyonel kararlarla, üretim faktörlerinin etkin kullanılmasıyla, verimli alanlara, uygun zamanda gerekli yatırımların yapılmasıyla mümkün olmaktadır. Bu noktada kalkınmanın temel faktörlerinden birini de, tasarrufların yani finansal kaynakların kârlı ve verimli alanlara tahsis edilmesi oluşturmaktadır (Kafalı 2017).

İnsanların yeterli ve dengeli beslenmesinde önemli rolü bulunan hayvancılık sektörü ulusal geliri ve istihdamı artırmak, et, süt, tekstil, deri, kozmetik ve ilaç sanayi dallarına hammadde sağlamak ve dengeli kalkınmaya katkıda bulunmak, kırsal alandaki açık ve

gizli işsizliği azaltmak ve önlemek, kalkınma ve sanayileşme finansmanını öz kaynaklara dayandırmak, ihracat yoluyla döviz gelirlerini artırmak, göç olaylarını ve bunun ortaya çıkardığı sosyal sıkıntıları azaltmak ve önlemek gibi önemli ekonomik ve sosyal fonksiyonlara sahiptir (Özüdoğru ve Tatlıdil 2012). İnsanların yeterli ve dengeli beslenebilmesi için; bu konudaki mevcut potansiyelin ve uygulanan politikaların iyi analiz edilmesi ve sektörün sürdürülebilirliğinin sağlanması gerekmektedir. Bununla beraber, giderek liberalleşen dünya ticaretinde, hayvancılık sektörünün uluslararası rekabete uyumunu sağlayacak politikalara yönelmesi büyük önem arz etmektedir (Aydemir ve Pıçak 2007).

Ülkelerin ekonomik gelişmeleri için, ekonominin temelini oluşturan tarım ve sanayi sektörlerinin birbiriyle entegre olması ve birbirine paralel olarak gelişme göstermesi gerekmektedir (Demirbaş ve Tosun 2005).

Tarıma dayalı sanayi, tarımsal ürünlerin farklı şekillerde işlenerek katma değerli ürünlerin oluşturulmasıdır. Bu anlamda tarımsal işleme, tarımsal ürünlerin taşınması, korunması ve ham maddeyi endüstriyel hammadde, gıda, yem gibi kullanılabilir hale dönüştüren bir dizi ekonomik faaliyetler olarak tanımlanabilir (Kachru 2008).

Tarımsal-sanayi, geri bağlantıları (kredi ve girdi temini, diğer üretim geliştirme hizmetleri) ve ileri bağlantıları (işleme ve pazarlama) ile tarım ve sanayi arasında ilişki ağları oluşturarak kırsal halkın geçimlerini sürdürebilmeleri, artan nüfusun istihdam problemlerinin çözülmesi için önemli bir seçenek olarak öne çıkmıştır. Sanayi ve tarım bağlarının güçlenmesinde önemli bir rol oynayan tarıma dayalı sanayiler ayrıca durgun bir kırsal ekonomiyi dinamik bir ekonomiye dönüştüren mükemmel bir bağ oluşturmaktadır (Srivastava 1989 ve Randem 2011).

Tarıma dayalı sanayilerde faaliyet gösteren KOBİ'ler ise, gelişmekte olan ülkelerde kalkınmanın eşit dağılımında ve ekonomik büyümede önemli bir rol oynamaktadır. Kaynak temininde yabancı sermaye yerine daha çok öz sermayeyi kullanan KOBİ'ler, işlerini büyütme amacı ile üretim sonucu elde ettikleri net karlarını büyük ölçüde yatırım harcamalarında kullanmaktadırlar. Bu işletmeler modern teknolojiler yerine ara

teknoloji kullanarak, hem bölgenin kalkınmasında hem de çevrenin korunmasına yardımcı olmaktadır (Uzel ve Köprül 2001). Ürünlere hem katma değer kazandırmak, hem yerel ekonomik kalkınmanın sağlanması için tarımsal ürün işleyen KOBİ'leri yerelde oluşturmak, hem de bu tür işletmelerin yerel ekonomilere katkılarının artırılması Türkiye açısından önem taşımaktadır (Aluftekin 2007).

Tarıma dayalı sanayiinin kurulduğu yörelerde sanayinin işgücü talebi genellikle kırsal kesimden karşılanmakta ve bunun sonucu olarak kırsal kesimdeki tarımsal nüfus sanayide istihdam edilmekte dolayısıyla nüfus baskısı azalmaktadır.

Bu noktada bu çalışmada, tarımsal ürün işleyen KOBİ'lerin yerel ekonomik kalkınmadaki rolleri üzerine farklı ülkelerdeki tecrübeler ele alınarak, konu ile ilgili yerel ve yabancı kaynaklardan literatür taraması yapılarak ve araştırmalardan elde edilen bilgiler ışığında, konu saha çalışmaları ile desteklenip detaylandırılmıştır. Erzurum ilindeki hayvansal ürün işleyen KOBİ'lerin, bu KOBİ'lere hammadde sağlayan üreticilerin, yem sektöründe faaliyet gösteren firmaların yerel ekonomik kalkınmaya katkılarının araştırılması ve bu katkının artırılabilmesi için ülke tecrübelerden elde edilen bulguların tavsiye niteliğinde aktarılması bu çalışmayı değerli kılacaktır.

1.2 Tezin Amacı

Yerel yönetimler yerel ölçekte verimlilik ve kişi başına düşen geliri artırmak, istihdam yaratmak, göçü önlemek amacıyla tarımı bir araç olarak görmektedirler. Bu nedenle yerel ekonomilerin tarıma dayalı potansiyel sektörlerinin ekonomik katkılarını ortaya koymak, özellikle politika desteklerinden faydalanmak amacı ile önem arz etmektedir.

Erzurum, hayvancılık ve hayvancılığa dayalı işletmeler açısından yerel ekonominin kalkınmasında büyük bir öneme sahiptir. İlde hayvansal ürünleri işleyen et, süt işletmesi (KOBİ) azımsanmayacak düzeyde olmakla birlikte, üreticilere girdi sağlayan karma yem fabrikaları da faaliyet göstermektedir.

Bu çalışmadaki hipotezler şu şekildedir. Erzurum’da hayvancılığa dayalı et, süt ve yem işletmeleri katma değer, istihdam, alt yapının geliştirilmesi; yatırımlardan ve tarımsal desteklerden faydalanmasını sağlayarak il ekonomisine doğrudan ve dolaylı olarak ekonomik katkıda bulunmaktadır.

Bu kapsamda bu çalışmanın ana amacı; Erzurum’da yerel ekonomik kalkınma sürecinde önemli roller üstlenmesi beklenen hayvancılık sektörünün Erzurum ilinde faaliyet gösteren yetiştiriciler ile hayvansal ürünleri işleyip çeşitlendiren KOBİ’lerin; istihdam, ürünleri çeşitlendirerek yaratmış oldukları katma değer, kalifiye insan kaynakları yetiştirme, satış ciroları, perakende alanına katkı vd. unsurlar açısından yerel ekonomik kalkınmaya katkıları incelemek ve bu katkıları alan çalışması ile ortaya koymaktır. Bu ana amaç çerçevesinde çalışmanın diğer amaçları aşağıdaki gibi sıralanabilir;

- Erzurum’da hayvancılık işletmelerinin ve et, süt, yem işletmelerinin genel yapısını incelemek,
- Hayvansal ürünleri işleyen işletmelerin ve işletmelere girdi sağlayan üreticilerin sorunlarının tespit edilerek, işletmelerde üretimi etkileyen faktörleri belirlemek,
- Sektörde hangi alanlarda iyileştirmelere gidilmesi gerektiği, bu sektörde daha yüksek çıktılarının önündeki engelleri ortadan kaldırmak için ne tür önlemler alınabileceği konusunda öneriler geliştirilmesidir.

Çalışmanın önemli çıktılarından birisi de Erzurum ilinde hayvancılığın yerel ekonomik kalkınmaya daha fazla katkıda bulunabilmesi için kümeleme yaklaşımının gerekliliğinin değerlendirilmesidir. Çalışmada bundan hareketle tarıma dayalı KOBİ kümelerinin yapıları, işleyişleri ve uygulanan politikalar konusuna yer verilmiş ve Erzurum ili açısından uygunluğu ve nasıl olması gerektiği tartışılmıştır. Bu çalışmanın yetiştiricilere, KOBİ’lere, yerelde karar vericilere ve merkezi düzeyde politika yapıcılara katkıda bulunması hedeflenmektedir.

1.3 Tezin İçeriği

Çalışma dokuz bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde tez konusunun önemi ve amacı açıklanmıştır. İkinci bölümde konu ile ilgili olarak daha önce yapılmış çalışmalara yer verilmiştir. nc bölümde araştırmada kullanılan materyal ve verilerin analizinde uygulanan yöntemler açıklanmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde konu ile ilgili kuramsal ereve ele alınmış, konuyla bağlantılı yerel ekeonomik kalkınma, kümelenme, kobi ve hayvancılık konuları işlenmiştir. Beşinci bölümde araştırma alanı ile ilgili bilgilere geniş bir şekilde yer verilmiştir. Çalışmanın altıncı bölümünde araştırma bulgularına yer verilmiştir. Yedinci bölümde Erzurum süt/süt ürünleri sektörünün rekabet analizi incelenmiş olup, sekizinci bölümde Erzurum ilinde hayvancılığa dayalı faaliyet gösteren KOBİ'ler kümelenme modeli için nerisi konusu işlenmiştir. Son bölüm olan dokuzuncu bölümde sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

2. KONU İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Humprey ve Schmitz (1996), yaptıkları çalışmada endüstriyel kümeleri bölgesel zenginliği yaratan, birbiriyle rekabet eden veya birbirini tamamlayan ve birbirine bağımlı olan firmaların oluşturduğu bir bölgesel yoğunlaşma olarak tanımlamaktadır. Bu kümelerin modern küresel ekonomilerin temel rekabet birimleri olan “değer zincirlerini” oluşturduğunu, zaman içinde gelişerek o bölgedeki temel ekonomik yapıları oluşturan şirketlerden ve yerel bazdaki ürün ve hizmet taleplerinden meydana geldiğini belirtmektedirler. İş kümelerinin aynı zamanda yerel halkın dokusundan ortaya çıktıklarını ve bölgenin ekonomik gelişiminin önderleri olduklarını savunmaktadırlar.

Enright (1998), kümelenme gelişim programlarının küreselleşen yerelleşen bir dünyada politika yapıcıları için kendi ekonomilerinin potansiyelini maksimize etmek için kullanışlı bir araç olduğunu vurgulamaktadır.

Schmitz ve Nadvi (1999) yaptıkları çalışmada, gelişmekte olan ülkelerde firmaların başarısının artık ulusal değil, uluslararası karşılaştırmalarla ölçüldüğünü, bu durum karşısında, küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) destekleyen yeni bir sanayi stratejisi olana kümelenmeler olduğunu belirtmişlerdir. Araştırmacılar, kümelerin özellikle endüstriyel kalkınmanın başlangıcında kalkınmayı hızlandırdığını, yerel küçük üreticilerin tasarruflarını, işgücü ve gelirleri gibi kaynaklarını daha verimli kullanmaya olanak sağladıklarını belirtmektedirler.

Uzel (2001), ”Bölgesel Kalkınmada KOBİ’lerin Rolü, Denizli Örneği” başlıklı çalışmasında KOBİ’lerin bölgesel kalkınmada rolünü incelemiş, bu amaçla Denizli ilini örnek almıştır. Uzel, 1973 yılında ekonomik ve sosyal gelişmişlik bakımından 63. sırada yer alan Denizli ilinin, 12. Sıraya yükselmesinde Denizli’de kurulan KOBİ’lerin büyük payının olduğunu belirtmiştir. Uzel, KOBİ niteliğinde olan Menderes Tekstilin Türkiye’nin en fazla ihracat yapan 50 kuruluşu sıralamasında 60,9 milyon \$ ile 46. sırada yer aldığını ifade etmiştir. Ayrıca çalışma sonucunda KOBİ’lerin alternatif sektörlere girebilmeleri için aralarında geliştirecekleri işbirliği ile örgütlenmeleri ve

sorunlarını çözmek, rekabet güçlerini artırmak için yeni yaklaşım ve stratejiler geliştirmeleri önerilmiştir.

Knox (2002), gelişmiş ülkelerin ekonomik gelişim süreçlerinde tarım sektöründe reformlar yaparak, tarımsal üretim ve verimliliği artırarak, tarım ve sanayi sektörlerini uyumlu hale getirerek sanayileşmeyi hızlandırdıklarını vurgulamıştır. Knox, gelişmiş olarak kabul edilen ülkelerden İngiltere’de kömür, İsveç’te kereste ve demir, Kanada ve Amerika’da tarım sektöründeki gelişmeler sonucu oluşan sermaye birikiminin, sanayileşmenin başarılmasındaki ana unsur olduğunu belirtmiştir.

Oktay ve Güney (2002), KOBİ’lerin finansman sorunlarını ele aldıkları çalışmada, Türkiye’de KOBİ sahip/yöneticilerinin özellikle kriz sonrasında finansman sorunlarıyla ilgili yaklaşımlarını ve finansman araçlarının ne kadar tanındığını belirlemek, AB’ye bakış açılarını görmek ve buradan hareketle ilgili sorunlar konusunda değerlendirmeler yapmayı amaçlamışlardır. Bu araştırma için gerekli veriler İstanbul, Trabzon, Gaziantep, Denizli ve Eskişehir illerinden anket yapılarak temin edilmiştir. Araştırmacılar, temelde KOBİ’lerin finansman sorunlarını incelemek için yola çıktıkları çalışmada, finansman sorununu neredeyse gölgede bırakan başka bir sorunla karşılaştıklarını belirtmişlerdir. KOBİ’lerin, çağdaş bilimsel yönetim fonksiyonlarından ya hiç haberdar olmadıklarını ya da onları tamamen göz ardı ettiklerini vurgulamışlardır. Bu bağlamda, AB’deki KOBİ’ler ile entegrasyonu ve rekabet etmesi düşünülen Türk KOBİ’lerinin özellikle AB’deki emsallerinin çağdaş bilimsel işletme ve yönetim fonksiyonlarına göre çok ciddi sorunlarla karşılaşacaklarını öngörmüşlerdir.

Upton (2004), “The Role of Livestock in Economic Development and Poverty Reduction” konulu çalışmasında dünyadaki en yoksul insanların kırsal alanlarda yaşadığını ve bu insanların büyük ölçüde tarıma bağımlı olduğundan tarımın yoksulluğun azaltılmasında önemli bir rolü olduğunu, gıda fiyatlarının kent yoksulları için yaşam maliyetini belirlediğini ifade etmiştir. Upton ayrıca gelişmekte olan ülkelerin üçte birinde hayvansal ürünlerin tarımsal üretim katma değerinin yaklaşık yarısını oluşturduğunu belirtmiştir.

Demirbaş ve Tosun (2005), Türkiye'de tarımın sanayi ile entegrasyonunda ortaya çıkan sorunları ele aldıkları çalışmada, bütün gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de tarım ve tarıma dayalı sanayii sektörünün kalkınmanın itici gücünü oluşturduğunu, bu nedenle tarım ve sanayi sektörleri arasında entegrasyonun sağlanmasının ve etkin bir şekilde sürdürülmesinin zorunluluk arz ettiğini belirtmişlerdir. Araştırmacılar, tarım ve sanayi entegrasyonunun farklı şekilleri olmakla birlikte, dünyada ve Türkiye'de en yaygın entegrasyon şekillerinin kooperatifçilik ve sözleşmeli tarım formunda ortaya çıktığını, Türkiye'de her iki modelin de hem hayvansal hem de bitkisel üretim alanında kullanıldığını ancak, hem üretici hem de sanayiciye birçok fayda sağlamalarına rağmen, her iki modelin de istenilen etkinlikte kullanılmadığını vurgulamaktadırlar. Demirbaş ve Tosun özellikle tarım ile sanayiinin dikey entegrasyonunun sağlanmasında örneğin şirket birleşmeleri ve satın almaları gibi diğer entegrasyon modellerin de yaygınlaştırılması gerektiği önerisinde bulunmuşlardır.

Kaya (2005), Türkiye'de emek yoğun geleneksel sektörlerde uzmanlaşmış ve kümelenmiş KOBİ'lerin işgücü, ihracat gibi alanlarda önemli bir yerel ekonomik kapasite oluşturduğunu ancak, Türkiye yerelliklerinde rekabet gücünün maliyeti düşürmek üzerinden sağlanabildiğinden, bilgi üretimi ve teknoloji düzeyinde bir sıçrama yaşanmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla bu koşulların yerelin ulusal ve küresel pazarlarla ilişkilerinde belirleyici olmadığını, küresel ağlara eklemlenmekte güçlük yaşanmakta, bu süreçte kurulan küresel ilişkilerin bir ortaklıktan çok, tek taraflı hiyerarşik bir yapıda kurulduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede Türkiye'de yerel kalkınmanın en temel hedefi bilgi üretebilen, ürettiği bilgi ile küresel ölçekte söz sahibi olabilen yerelliklere ulaşılması gerektiğini belirtmektedir.

Coprigt (2006) "Making Sense of Clusters: Regional Competitiveness and Economic Development" konulu çalışmasında, kümelenmenin bireysel firmaların gruplaşarak ekonomik kalkınma politikalarını ve uygulayıcılarını etkileyebilmeleri açısından önemli olduğunu ve daha da önemlisi ortak problemler üzerinde (eğitim ve endüstri modernizasyonu gibi) bireysel firmalarla çalışmaktansa firmaların birlikte çalışmasının daha çok fayda sağlayacağını vurgulamıştır. Araştırmacı bireysel firmalara dayalı

politikaların hiçbir zaman olmadığını bu yüzden firmaların mevcut kümelere odaklanması gerektiğini belirtmektedir.

Çağlar (2006) “Türkiye’de Yerelleşme ve Rekabet Gücü: Kümelenmeye Dayalı Politikalar ve Organize Sanayi Bölgeleri” konulu çalışmasında, bölgesel kalkınma paydaşlarının davranış değişikliklerini teşvik etmenin ancak etkin bir koordinasyon sayesinde mümkün olabileceğini bu koordinasyonun temel yapı taşını ise diyalog mekanizmalarının sektörel ve bölgesel bazda kurulmasını içerdiğini; sektörel bazda gerçekleştirilecek politika diyalogunun, sanayideki rekabet gücünün artmasına önemli bir katkı sağlayacağını belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı sanayinin geri ve ileri bağlantıları konusunda kümelenme yaklaşımının rekabet gücünü arttıracak bir politika seçeneği olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir.

Özdemir ve vd. (2006) işsizlik sorununun çözümünde KOBİ'lerin desteklenmesini konu alan çalışmada, İstanbul sınırları içinde faaliyette bulunan İstanbul Ticaret Odası'na KOBİ kapsamında faaliyet gösteren 443 işletme ile anket çalışması yapmışlardır. Araştırma bulgularına göre KOBİ'lerin istihdam yaratmada karşılaştıkları zorlukların başında yüksek işçilik maliyeti gelirken, bunu işgücünün niteliğinden kaynaklanan vasıf sorunu izlemektedir.

Arslan (2007), KOBİ'lerin kuruluşunda katlanılacak olan maliyet düzeyinin büyük işletmelere oranla daha düşük olması ve esnek yapıları ile değişimlere çok daha hızlı uyum sağlama becerileri, istihdam yaratma konusunda sahip oldukları özellikleri nedeniyle bir ülke gerçeği olarak ekonomide yer edindiklerini vurgulamaktadır.

Çetin (2007) “Yerel Ekonomik Kalkınma Yaklaşımı ve Uluslararası Organizasyonlar” konulu çalışmada Uluslararası İşgücü Ofisi, Avrupa Birliği ile Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü gibi uluslararası organizasyonlar aracılığıyla gerçekleştirilen yerel ekonomik kalkınma deneyimlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir. Çetin, bu uygulamaların ortak özelliğinin; yerel inisiyatif, katılım ve işbirliğine önem vermesi olduğunu; entegre, adem-i merkeziyetçi ve yenilikçi bir yapı sergilediğini, katılım ve

işbirliğinin yerel ekonomik kalkınma strateji ve faaliyetlerini desteklemenin temel şartı olduğu ifade etmektedir.

Edmiston (2007), rekabet ve istikrar açısından büyük işletmelerin küçük işletmelere nazaran daha fazla istihdam olanağı sunduğunu ancak küçük işletmelerin yenilik yaratma açısından daha avantajlı olduğunu belirtmektedir.

Taylor vd. (2007), “Contributuon of The Patato Industry to Idaho’s Economi” konulu çalışmalarında, Amerika Birleşik Devletlerinin kuzey batısında yer alan Idaho eyaletinde patates sanayisinin ekonomiye katkılarını incelemiştir. Çalışmada Idaho eyaletinin patates sanayinin devlet ekonomisine katkılarını ölçmek için firmalar tarafından yaratılan istihdam, ücret, gelir ve katma değer göstergeleri kullanılmıştır. Ayrıca patates sanayinin geri bağlantılarını oluşturan ihracatçı firmalar tarafından yaratılan gelir de kullanılan ölçüler arasındadır. Çalışmada patates sanayisinin geri bağlantılarını tarımsal girdi arz edenler ve finans kuruluşlarının oluşturduklarını ve ileri bağlantılarını ise üreticilerle ilişki içerisinde olan toptancılar ve paketleyicilerin oluşturduğu belirtilmektedir. Araştırmacılar, patates sektörünün Idaho eyaletine doğrudan ve dolaylı katkılarının 7 milyar \$, sektörde yaratılan toplam istihdamın ise 40.000 kişi olduğunu; patates sektöründe yaratılan istihdamın ise toplam istihdamın % 5’ini teşkil ettiğini, sektör tarafından yaratılan katma değerinin Idaho Gayri Safi Hasılası’nın % 5’ini oluşturduğunu belirtmektedirler.

Bulu (2009), küreselleşen rekabetin coğrafyayı önemsiz gibi gösterdiğini, ama yapılan çalışmaların tam tersini ortaya koyduğunu; çünkü endüstriye ev sahipliği yapan ülkenin coğrafyasının değişkenlerinin, rekabet avantajlarının altında yatan yetenek ve teknolojinin de önemli bir kaynağı olduğunu vurgulamaktadır.

Eraslan’a (2009) göre yaklaşık 15 yıldan beri ekonomik kalkınma yaklaşımı olarak benimsenip birçok ülkede kalkınma politikası olarak kabul edilen kümelenme, geleneksel kalkınma anlayışından farklı bir durumu ortaya koymaktadır. Geleneksel kalkınma modellerinde teşvik sistemiyle bir bölgenin ya da bir sektörün kalkınması hedef alınırken; bu bölge yada sektörün kalkınmasıyla tüm ülke ve/veya sektörlerde bir

ivme yaratılarak kalkınmanın gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir. Eraslan, kümelenme yaklaşımında ise temel felsefenin, sektörel değer zincirinde yer alan ve sektörde birbirleriyle girdi/çıktı ilişkisinde bulunan, mal ve hizmet üreten tüm kurum ve kuruluşların belli bir coğrafi mekânda toplanması ve böylece toplam katma değer söz konusu mekanda oluşmasını sağlamak olduğunu belirtmektedir.

Ogut (2009), KOBİ'lerin dünya ekonomilerinde işletme sayısının % 95'inden fazlasını, istihdamın % 60'ından fazlasını yatırımların % 40'ından fazlasını katma değer % 40'ından fazlasını oluşturduğunu ve iktisadi faaliyetleri geniş alana yayarak; bölgesel kalkınmada, istihdam yaratmada, göçü, sağlıksız şehirleşmeyi önlemede, toplum içinde sosyal barışın sağlanması ve korunmasında önemli rol oynadığını dile getirmiştir.

Karataş (2010), “Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayi Sektörünün Gelişiminin ve Sürdürülebilirliğinin Sağlanmasında Yeni Bir Örgütlenme Modeli: Kümeleşme-Aydın Örneği” konulu çalışmada, günümüzde yerleşmelerin küreselleşme süreci içerisinde sürdürülebilirlik bağlamında gelişmelerinin sağlanmasında kendi yerel özelliklerini kullanmasının önemini giderek arttığını belirtmiştir. Sanayi, tarım, turizm vb. sektörel planlama kararlarının ülke ölçeğinden yerel ölçeğe, potansiyellerinin değerlendirilmesinin ise yerel ölçekten üst ölçeğe olması gerekliliği ön plana çıktığını, Türkiye’de özellikle tarımsal potansiyelin yoğun olduğu alanlarda tarım ve tarıma dayalı sanayi sektörü planlamasının sürdürülebilirliğinin de tehlike altında olduğunu belirtmektedir.

Timurçin (2010), “Türkiye’de KOBİ’lerin Rekabet Gücü ve Rekabet Üstünlüğü Sağlamada Kümelenmenin Etkisi” konulu çalışmada, küreselleşme sürecinde İktisadi örgütlenme tarzını değiştiren ülkelerin, hem makro ekonomik yapılarını iyileştirmiş (satın alma gücü paritesi açısından) hem de rekabet gücü yüksek ve sektörel kümelenmesini sağlamış işletmeler ortaya çıkardığını, ancak iktisadi örgütlenme tarzını değiştirmeyen ülkelerin ise, bocalamanın veya gecikmenin maliyetini “sosyo-ekonomik refah kaybıyla” ödediklerini vurgulamaktadır. Araştırmacı, başarılı olan ülkelerin uyguladığı yöntemlere bakıldığında en temel kamu politikası aracı olarak rekabet gücünü artıracak politikalar uyguladığını ve hem üretici hem de tüketici refahına katkı

sağlayan rekabet gücünü artırıcı politikaların en önemlisi olarak da “kümelenme” yaklaşımı görüldüğünü belirtmektedir.

Zobu vd. (2010), kümelenme analizlerinin bir bölgenin ekonomik potansiyelini ve karşılaştığı problemlerini belirlemeye ve bölgelerin ekonomik geleceğini şekillendirmede daha uygun yöntemler tanımlanmasına yardımcı olabileceğini vurgulamışlardır.

Varlı (2010), KOBİ'lerin rekabet gücünü belirlemede önemli bir araç olduğunu ve geliştirilecek etkin bir yenilik politikasının KOBİ'lerin küresel rekabet ortamında varlıklarını sürdürmelerine büyük fayda sağlayacağını hipotezini test ettiği tez çalışmasında; Türkiye'nin genel olarak yenilik performansı açısından AB ülkelerinin gerisinde yer alsa da KOBİ'lerin yenilik performansı açısından AB ortalamalarının üzerinde yer aldığını belirtmiştir. Araştırmacı, KOBİ'lerin AB'de yenilik alanında başarılı olamamalarının temel nedenlerinin finansman kaynağı, insan hizmetlerinin pahalı ve yetersiz oluşu ve yenilik alanında piyasa talebinin yetersiz olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.

Kuşat (2010), günümüzün ekonomik yapılanmasının yoğun rekabet temaları içerdiğini, bu yoğun rekabette büyük olan işletmelerin pek çok dışsallıklardan yararlanarak önemli bir rekabet üstünlüğü ele geçirirken, KOBİ'lerin bu yarışın dışına itildiğini belirtmektedir. Kuşat, KOBİ'lerin de üretim süreci içerisinde var olabilmeleri ve bu varlıklarını sürekli kılabilmesi için KOBİ'lerin yardımına koşacak tek seçeneğin “kümelenmeler” olduğunu dile getirmiştir.

Anonim (2011), Fırat Kalkınma Ajansı tarafından Bingöl ilinin hayvancılık potansiyeli profilini ortaya çıkarmak amacı ile yapılan çalışmada, genellikle küçük yerleşim birimlerinden oluşan kırsal kesimin bölgeden bölgeye ilden ile bazen de köyden köye farklı yapılar sergilediği, kırsal alanda yapılacak her türlü çalışmada bu ayrıntıya çok iyi dikkat edilmesi gerektiği ve örneğin; Doğu Anadolu Bölgesi'nde kırsal kalkınma ve kırsal kalkınma sanayinin gerçekleşebilmesi açısından hayvancılık sektörünün üzerinde ağırlıklı olarak durulması gerektiğini vurgulamıştır.

Akıncı (2011), “Tar-Et ve Et Kombinasyonu Destekleme Politikalarının Erzurum Besi Hayvancılığı Sektörüne Etkilerinin Analizi” konulu çalışmasında, Doğu ve Güneydoğu illerinin çoğunda olduğu gibi Erzurum ilinin ekonomisinin de tarıma, özellikle hayvancılığa dayalı olduğunu, hayvancılığın kısmi bir üstünlüğe sahip olduğunu, bu nedenle hayvancılığı geliştirmenin Erzurum ekonomisini ayağa kaldırmakla eş anlamlı olduğunu belirtmiştir.

Çadırcı (2011), “2008 Küresel Ekonomik Krizin KOBİ'lere Etkisi ve Isparta İli Örneği” konulu çalışmasında, günümüz küresel ortamında finansal krizlerin sıçrama riskinin göz önünde bulundurulması ve krizlerin olumsuz etkisini minimum düzeyde tutacak; doğru değerlendirilmiş ulusal para, tam serbest döviz kuru vb. konularda gerekli mali ve idari düzenlemelerin yapılması gerektiğini belirtmiştir. Araştırmacının çalışma sonucunda elde ettiği bulgulara göre tavsiyeleri şu şekildedir. KOBİ'lerin daha kolay finansman sağlamasına yönelik finansal kuruluşlardan ve yeni yatırım araçlarından yararlanmaları için gerekli hukuki yapı oluşturulmalı, KOBİ'lerin kredilerden daha fazla pay alabilmesi için ipotek, teminat vb. zorluklar ortadan kaldırılmalı, Halk bankası KOBİ'lere ağırlık veren bir banka olarak yeniden yapılandırılmalı, KOBİ'ler risk sermayesi vb. alternatif finansman tekniklerinden yararlanması için teşvik edilmeli, bilgilendirilmeli ve bunun için gerekli ortam oluşturulmalıdır. Yapılan vergi indirimlerinin kapsamı genişletilmeli, bunun yanında KOBİ'lerin de alacak ve borç yönetimine, planlama ve bütçeleme çalışmalarına gereken önemi vermesi ve kredileri, özkaynakları daha verimli alanlarda kullanması için eğitim ve danışmanlık hizmeti alması gerekmektedir.

Çalışır ve Banger (2011), KOBİ'lerde verimliliği artırmak üzere pek çok yol denendiğini, bu denemeler arasında daha çok üretim ve teknolojik anlamda yapılan iyileştirmelerin göze çarptığını, ancak üretim, teknik ve finans alanında yaşanan sıkıntıların gölgesinde üretilen çözüm önerilerinin de daha çok teknik olmaktan öteye gidemediğini vurgulamaktadırlar. Araştırmacılar, ülkelerin ekonomik gelişmeleriyle pozitif etkileşim içinde olan sosyal sermayeye, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ekonomik başarı için acil olarak yatırım yapılması zorunlu olan bir alan haline geldiğini, zira görece az gelişmiş ülkelerde ekonomik gelişim süreçlerinde sosyal

problemlerin, ekonomik zorluklar karşısında çoğunlukla görmezlikten gelindiğini belirtmektedir. Araştırmacılara göre, KOBİ'lerde özellikle çalışanların birbirleriyle ve yöneticilerle arasındaki iletişimin güçlü olmasının yanı sıra, firmaların müşterilerle ve başka firmalarla olan ilişkilerinin ve iletişimlerinin boyutlarının ileri düzeyde olmasının, firmalarda sosyal sermaye olgusunun yerleştiğinin bir göstergesidir. Araştırmacılar, firmalar arasındaki iletişimin arttıkça sosyal sermayenin de artış göstereceğini; sosyal sermayenin artışı ile firmalar arasındaki geçişgen yapıda da artış olacağını ve bu durumun paylaşımcılığın artması anlamına geldiğini belirtirken; firmalar arası iletişimin yaygınlaşmasının ve derinleşmesinin ise, güven ve işbirliğini geliştirirken diğer yandan açık inovasyon sürecini de başlatabileceğini ve geliştirebileceğini vurgulamaktadırlar.

Erkut (2011), Aydın ilinde kümelenme potansiyeli olan alanları tespit etmek ve bu alanların rekabet üstünlüklerini ortaya koymak amacıyla, "üç yıldız" kümelenme analizi yönteminden faydalanmıştır. Çalışmada, Aydın ilinde kümelenme potansiyeli olan sektörler belirlemiş ve ardından bu sektörlerde oluşturulacak bir kümelenmenin rekabet avantajı yaratıp yaratmayacağını Porter'ın Elmas Modeli ile ortaya konulmuştur. Araştırmacı, Aydın ilinin gıda sektöründe çok güçlü konumunun olması nedeniyle özellikle "gıda ürünleri imalatı" konusunda kümelenmenin hayata geçirebileceğini belirtirken; Aydın ilinde gıda imalatı kümelenmesi için altyapı bilgisinin ön incelemesinin yapılması, bu konuda bir çerçevenin hazırlanması, iç organizasyonun gerçekleştirilmesi, kümelenme faaliyetlerinin finansman boyutunun ortaya konulması ve ardından kümelenme girişimlerinin başlatılması gerektiği önerisinde bulunmuştur.

Randenı (2011), "The Potential of Developing Agro-Based Industries in Sri Lanka" başlıklı çalışmada, Sri Lanka'da tarıma dayalı sanayilerin yenilikçi ve gelişme potansiyellerini ölçmeyi amaçlamıştır. Randeni, amacını gerçekleştirmek için araştırma bölgesinde 270 üretici ile anket çalışması yapmıştır. Araştırmada elde edilen bulgulara göre, piyasa yapısı ve kapsamı, teknoloji tarımsal sanayinin gelişmesini etkilerken, tarıma dayalı sanayiler ve işgücünün mevcudiyeti arasında pozitif ilişki bulunmaktadır.

Dhiman ve Rani (2011) "Problems and Prospects of Small Scale Agro Based Industries: an Analysis of Patiala District" konulu çalışmalarında Patiala bölgesinde tarıma dayalı

küçük ölçekli işletmelerin beklentilerini ve problemlerini ele almışlardır. Araştırma bulgularına göre tarıma dayalı sanayi işletmeleri; altyapı problemi, yetmişmiş işgücü, yüksek teknoloji ve destek hizmetleri gibi problemlerle karşı karşıyadır. Bölgedeki tarıma dayalı sanayi işletmelerinin tamamı kırsal alanda olduğundan işletmeler ulaşım problemi yaşamaktadır. Bu durum yalnızca nihai sanayi ürünlerinin gideceği yere ulaştırılmasında problem olmamakta, aynı zamanda pazara girişte, ihraç edilebilir malların bağlantı noktalarına iletilmesinde sorun olmaktadır.

Öztürk (2011), Adıyaman ve çevre illerinin, hayvancılıkla ilgili doğal kaynaklarını harekete geçirerek; ulusal ve uluslararası düzeyde, damızlık düve üretimini ve rekabet gücünü artırmak için işbirliği ve güç birliği temeline dayanan kümelenme modelinde bir oluşum ile “damızlık düve üretimi” öngörüldüğünü ifade etmektedir. Öztürk, kümelenme modeli ile tüm girişimcilerin işbirliği ve güç birliği ile rekabette güçlenmelerinin, eğitim programları sayesinde ise eğitim seviyelerini yükseltmelerinin, markalaşmaya önem vererek, katma değeri yüksek üretime yönelmelerinin sağlanmış olacağını belirtmektedir. Araştırmacı, girişimcilerin rakipleri ile dünya pazarlarında rekabet edebilir güce ulaşabilmelerinin “kümelenme modelinin” hayata geçirilmesine bağlı olduğunu da ifade etmektedir.

Yamaç (2011), “KOBİ’lerde Verimliliği Artırıcı Faktör Olarak Eğitim ve Kültür Değişimi” konulu çalışmasında, günümüzde büyük etkinlik kazanan çokuluslu şirketler ve finans aktörlerine karşın; daha esnek bir yapıya sahip olan küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin, diğer niteliklerinin yanı sıra, yeni dünya düzeninin gerektirdiği niteliklere sahip eleman gücü ile dış pazarlarda etkili olabileceğini; Türkiye’nin ekonomik büyümesinde çok büyük rolü olan KOBİ’lerin daha efektif, daha büyüme odaklı olmasının ancak doğru ve uygun nitelikli işgücü ile sağlanacağını belirtmektedir. Araştırmacı, küreselleşmiş bilgi toplumunun uluslararası rekabet gücü olmayan insan gruplarına, hizmet ve sanayi sektörlerinde istihdam şansı tanımadığı için, “uluslararasılaşma ve rekabet edebilirlik”in bu dönemin öncelikli özellikleri olduğunu vurgulamaktadır. Yamaç, bu süreçte istihdam edilenlerin yeni çağın gerektirdiği mesleki eğitim ve donanımına sahip olmasının yanı sıra, değişik kültürel ve sosyal ortamlardan

gelen, işbirliği ve grup çalışmasına yatkın, birbirlerinin kişilik ve kültürlerine saygı duyan, toplumsal sorumluluk taşıyan bireylerden oluştuğunu belirtmektedir.

Arıç (2012), Kayseri mobilya sektörünün uluslararası rekabetçiliği arasındaki ilişkisini ve kümelenme dinamiklerinin kendi aralarındaki ilişkiyi korelasyon yöntemiyle analiz etmiştir. Araştırmacı, çalışmada Elmas Modeli yaklaşımını kullanmıştır. Çalışmada, kümelenme dinamiklerinin kendi aralarındaki ilişkiler ise istatistiksel olarak anlamlı ve teoriyi destekler şekilde pozitif yönlü olduğu tespit edilmiştir.

Akpınar (2012), “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Hayvancılık Sektörünün Rekabet Edebilirliğinin Analizi” başlıklı çalışmada mevcut şartlarda hayvancılık sektörünün gerek bölgenin yapısına uygun olması, gerekse emek yoğun bir sektör olması nedeniyle bölgenin gelişmesine önemli katkılar sağlayabileceğini belirtmektedir. Araştırmacı, bölge hayvancılığının gelişmesindeki engellerin hayvan başına düşen verimliliğin ülke ortalamasından düşük olmasından, ülkenin hayvan varlığının % 20’sini barındıran bölgenin hayvansal üretim açısından yalnızca % 10,5 pay almasından kaynaklandığını, bu durumunun hayvancılık bölgesi olarak bilinen Doğu Anadolu Bölgesi’nde mevcut hayvan varlığının yeterli verimlilikte kullanılmadığının bir göstergesi olduğunu belirtmektedir.

Ulusoy ve Akarsu (2012), KOBİ’lere verilen desteklerin istihdam üzerindeki etkilerini ele aldıkları çalışmada, KOBİ’lere yapılan desteklerle istihdam arasında önemli bir ilişki olduğunu belirtmektedirler. Araştırmacılar, KOBİ’lere yapılan desteklerin yetersiz kaldığını, toplam krediler içindeki paylarının giderek düştüğünü; kredi maliyetlerinin yükseldiğini ve kredi prosedürlerinin de uzun ve karmaşık olduğunu ifade etmektedirler. Araştırmacılar, bu nedenlerle hem ekonomik açıdan hem de işgücü piyasaları açısından, bugüne kadar Türkiye’de KOBİ’lerden beklenen başarının alınamadığını, Türkiye’de girişimciliğin daha fazla teşvik edilmesi durumunda ve KOBİ’lerin etkin bir şekilde desteklenmeleri durumunda, Türkiye’nin en büyük sorunlarının başında gelen işsizlik oranlarının düşürülmesinde büyük katkıların sağlanabileceğinin altını çizmektedirler.

Yüce (2012), tarafından yapılan çalışmada, kümelenmenin KOBİ'lere yol açtığı potansiyel ile sağladığı avantajların saptanması ve ortaya koyulması amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak Ankara OSTİM bölgesinde İş ve İnşaat Makineleri Kümelenmesi (İŞİM), Savunma Yan Sanayi Kümelenmesi, Yenilenebilir Enerji ve Çevre Teknolojileri Kümelenmesi ve Medikal Sanayi Kümelenmesi olan OSTİM kümelenme üyeleri seçilmiş ve kümelere anket uygulanmıştır. Araştırma sonucunda; kümelenme için gereken ekonomik imkânların eksikliği olduğu, girişimcilik ruhunun yetersizliği, kümelenme üyeleri ve ilgili kurumlar arasında güven eksikliği, kümelenme üyeleri hakkında bilgi eksikliği, kümelenme zinciri içinde çalışanların ağa dâhil edilmemesi, formal olmayan iletişim ağının kurulamaması; stratejik işbirliği ile ilgili belirsiz veya gerçeği yansıtmayan beklentilerin mevcudiyeti, stratejik yönetim ve planlama yetersizliği, kümelenmelerin reklâm-tanıtım eksiklikleri, kümelenmelerde yasal mevzuat yetersizliği, kümelenmeye dayalı kamu desteklerinin eksikliği, kümelenme oluşumlarının yapılacağı sektörlere yönelik ihtisas bankacılığının olmaması, kümelenme sorunlarının çözümünde sorumlu ve yetkili bakanlığın olmaması gibi bulgular elde edilmiştir.

Horner ve Milhollin (2013), "Economic Contribution of the Missouri Dairy Product Manufacturing Industry" başlıklı çalışmada, Missouri'nin süt ürünleri imalat sanayiinin devlet ekonomisine olan ekonomik katkısını incelemiştir. Araştırmada, işletmelerin ekonomik etkilerini belirlemek amacı ile üretim çıktısı, katma değer ve istihdam gibi çeşitli göstergeler kullanılmıştır.

Göçen (2013), "Turizm Sektöründe Kümelenmenin Rekabetçi Avantaj Açısından Katkılarının Belirlenmesi: Antalya Turizm Bölgesi Örneği" konulu doktora çalışmada Antalya Belek ve Kundu bölgesinde turizm sektörünün rekabet gücünü Porter'ın Elmas Modeli ile ortaya koyarak, sektörün kümelenme haritasının ortaya çıkarılması yoluyla bu bölgedeki kümelenmenin gelişmesine ve bölgesel kalkınmaya katkı sağlamayı amaçlanmıştır. Çalışmada sosyal ağ (network) analizi ile kümelenme haritalarının çıkarılması, istatistiksel analizler, verilerin nitel incelenmesi ve Porter'ın Elmas Modeli ile iş küme analizi yöntemleri izlenmiştir. Çalışma sonucunda kümelenme haritaları sayesinde tedarikçi firmalardan kuruluş yılı eski olanların daha

fazla otelle çalıştığı, tedarikçi firmalardan fazla sayıda otelle çalışanların her iki bölgeye de tedarik sağladıkları diğerlerinin ise çoğunlukla tek bölgede kaldıkları tespit edilmiş, Porter'ın iş küme analizi sonucunda Belek ve Kundu bölgesinin rekabette birçok avantaja sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Shejal (2013), “Agro-based Industries and Rural Development” konulu çalışmasında tarıma dayalı sanayilerin üretici gelirine, tarım ve tarımsal istihdama, ürün çeşitlendirme ve kırsal alanların kalkınmasındaki etkilerini incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada tarıma dayalı sanayilerin tarımda çalışan işçilerin ücretini artırdığı, ürün çeşitliliğinin istihdamı artırdığı ve tarımsal sanayilerin kırsal nüfusa yeni iş alanları sağladığı sonucu ortaya çıkmıştır.

Bozkurtoğlu (2013), “Kümelenme Modeli ve Türkiye’deki Kümelenme Çalışmaları” konulu çalışmasında, birbirinden bağımsız firmaların yığın halinde bulunan tek hücreli canlılara, kümeleri ise beraber çalışan ve birçok hücreyi içinde barındıran kompleks organizmalara benzetmiştir. Bu kapsamda tek başına bir hücrenin alabileceği yolun doğal olarak, büyük bir organizmanın alabileceği yola oranla daha küçük olacağını; kümelenme sayesinde firmaların bireysel hareket ettikleri zamana göre daha karlı, yenilikçi ve efektif hale geleceğini vurgulamıştır. Araştırmacı, bu sayede firmaların, küresel anlamda rekabet edebilir düzeye ulaşabileceğini ve bu durumun da ihracatı arttıracığını, kümelenmeye gidilerek her firmanın kazanacağını belirtmektedir.

Bettencourt (2013), “The Economic and Sociocultural Role of Livestock in The Well being of Rural Communities of Timor-Leste” başlıklı, hayvancılığın ve hayvansal üretimin kırsal kalkınma için önemini vurgulamak amacı ile yaptığı çalışmada, sektörün ekonomik sosyal ve kültürel katkılarını ortaya koymuştur. Araştırmacı, hayvancılığın kırsal alanda yaşayan insanlar için gıda temini, gelir kaynağı, tasarruf kaynağı, istihdam kaynağı, toprak verimliliği, geçim, ulaşım, tarımsal çeşitlilik ve sürdürülebilir tarım gibi çok önemli ekonomik ve sosyo-kültürel rolleri barındırdığını ifade etmiştir.

Gülçubuk (2014), son yıllarda illerin ve bölgelerin kalkınmasında, kaynakların daha yüksek değerle değerlendirilmesinde kümelenme yaklaşımlarının ön plana çıktığını,

kümelenmenin KOBİ'lerin ihracat avantajına sahip olabilmeleri ve yerel kalkınmanın sağlanması için kullanılan yaklaşımlar arasında yer aldığını belirtmiştir.

Zadorozhna (2014), “Farming Agro Industries Clusters for Reaching Competitiveness of Ukrainian Agro Industrial Sector” konulu çalışmada, Ukrayna’da mısır üretiminde kümelenme yapısını incelemeyi ve tarıma dayalı sanayide kümelenmeyi bir politika aracı olarak önermeyi amaçlamıştır. Çalışmada tarımsal sanayide kümelenme sağlamanın yolları tanımlanmaktadır. Zadorozhna, çalışma sonucunda mevcut durumda kümelenmenin Ukrayna’nın belirli bölgelerinde tarım sektöründe ve tarımsal sanayi girişimlerinde rekabeti artırmada önemli rolleri olduğunu, Ukrayna’nın tarımsal problemlerinin çözümü için izole çiftliklerin istikrarlı kümelere dönüştürülmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Anonim (2014), Türkiye ve dünya ticaret ağının dinamosunu oluşturan KOBİ'lerin önümüzdeki yıllarda hem ulusal hem de küresel ekonomi için önemlerinin daha da artacağını, KOBİ'lerin daha fazla göz önünde olacağını; KOBİ'lerin, küreselleşmenin yarattığı şiddetli rekabet ortamında ulusal ekonomilerin gelişmesi ve korunması bakımından önemli işlevler üstlendiğini belirtmektedir. Çalışmada, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde KOBİ'lerin, işsizliğin azaltılması ve yeni istihdam alanlarının yaratılmasında oynadıkları rolleri, dengeli kalkınmanın sağlanması ve sürdürülmesine yaptıkları olumlu katkıları ile piyasa koşullarında meydana gelen değişmelere hızlı uyum sağlayabilen esnek üretim yapısına sahip olmaları itibariyle, kritik öneme sahip oldukları belirtilmektedir.

Kirankabeş ve Arik (2014), “Industrial Clustering Approach in Regional Development: The Case of Turkey” yaptıkları çalışmada, Türkiye imalat endüstrisinin kümelenme haritasını geliştirmeyi ve kümelenme yoğunluğu ile belirli değişkenler arasındaki ilişkiyi değerlendirmeyi amaçlamıştır. Çalışmada, kümelenme varlığını tespit etmek amacı ile Türkiye’de sanayi kümelenmelerinin tanımlanmasında 3-Yıldız Yaklaşımı kullanmıştır. Türkiye’deki 26 İktisadi Kalkınma Bölgesi genelinde imalat sanayi için 3 Yıldız Kümeleme Haritalama gerçekleştirildikten sonra bölgesel kümelenme yoğunluğu ile makroekonomik göstergeler arasındaki çeşitli ilişkileri test edilmiştir. Çalışma

sonucunda, bölgesel ekonomik kümelemenin, bölgenin uluslararası genişliği ve bir bölgedeki ekonomik büyüme ile yakın bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir.

Taylor vd. 2015, tarıma dayalı işletmelerin Idaho'ya katkılarını incelediği çalışmada, işletmede oluşturulan çıktı, istihdam ve katma değer ölçülerini kullanmıştır. Çalışmada kullanılan diğer bir ölçü ise işletmenin geri bağlantılarının katma değeridir. Idaho'da tarımsal sanayi üretim yapan çiftliklerden, işleyici, gıda toptancısı, uluslararası pazarlara kadar genişlemektedir. Geri bağlantılar üreticiler ve hizmet sağlayıcılardan (gübre, tohum, çiftlik ekipmanı) oluşmakta, ileri bağlantılar ise gıda işleyicilerden oluşmaktadır. Çalışmada tarımsal sanayinin 15 milyar \$ brüt çıktı değeri ile Idaho'daki en büyük üçüncü sanayi olduğu tespit edilmiştir.

Sow (2016), "Süt İşletmelerinde İnovasyon Kullanımı: Türkiye (Erzurum) ve Senegal (Dakar) Kıyaslaması" başlıklı çalışmasında süt işletmelerinde inovasyon kullanımının iki farklı ülke üzerinden uygulamalı örnekleriyle araştırılmasını amaçlamıştır. Erzurum ve Dakar şehirlerinde, süt işletmeleri ile yapılan anket çalışmasında; işletmelerdeki inovasyon (yenilik) çalışmaları karşılaştırılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda, Erzurum ile Dakar şehirlerinde bulunan süt işletmelerinin performansları ve inovasyon uygulamaları arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. İnovasyon türlerinden, ürün inovasyonu, pazar inovasyonu ve organizasyonel inovasyon konusunda da iki şehirde bulunan süt işletmeleri arasında anlamlı bir farklılık görülürken; süreç inovasyonu türünde ise herhangi bir farklılık görülmemiştir. Süt işletmelerinde firmanın performansları konusunda inovasyon uygulamalarının etkili olduğu; inovasyon uygulamalarında firma büyüklüğü, firma yaşı, firmanın ürettiği ürün çeşidi sayısı faktörlerinin etkili olduğu belirtilmiştir. Çalışmada, süt işletmelerinin performanslarında, firma büyüklüğünün etkili olduğu, işletmelerinin, performans ve firma yaşı ile performans ve firmanın ürettiği ürün çeşidi sayısı arasında pozitif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, son üç yıl içerisinde bu iki ilde bulunan süt işletmelerinin yapılan makine ekipman yatırımı, çalışanlar için eğitim, ürün çeşitliliği ve üretim miktarı algılarının anlamlı bir şekilde farklılaştığı ortaya konulmuştur.

Eraslan ve Dönmez (2017), “Sanayi, Tarım ve Hizmet Sektörleri Açısından Bir Değerlendirme” başlıklı çalışmasında, sektörel kümelenme formasyonlarının gelişim sürecini Türkiye genelinde incelemiştir. Araştırmada nitel yaklaşım yöntemi kullanılmış olup, ikincil verilerin yanı sıra birincil verilerin elde edilmesinde uzman görüşü tekniği kullanılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre, kümelenme çalışmalarının 2000’li yılların başında başladığı ve ilerleyen dönemlerde özellikle ekonomik kalkınma programına alınması ile birlikte özellikle sanayi sektörlerine yönelik olarak arttığı tespit edilmiştir. Araştırmacılar, kümelenme temelli çalışmaların çok daha ciddi bir kalkınma aracı haline gelmesi için, uzun verimli ve ciddi bütçeli projeler ile desteklenmesi ve sektörel sivil toplum kuruluşlarının daha faal olarak liderlik yapması gerektiğini vurgulamışlardır.

Abdirahman (2017), “The Effect of SMEs’ Performance Indicators on Business Turnover as a Dimension of Economic Growth: Borama Case” başlıklı çalışmasında, Borama’daki KOBİ’lerin performans göstergelerinin, yerel kaynaklardan daha etkin yararlanmayı ve sosyal ekonomik durumu iyileştirmesi nedeniyle, ekonomik büyümenin bir boyutu olarak işletmelerin cirosu üzerindeki etkisini ölçmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla Borama’da faaliyet gösteren 211 adet KOBİ ile anket çalışması yapılmıştır. Çalışmada, ana değişkenler arasındaki ilişki yönü ve gücünü belirtmek için regresyon ve korelasyon analizleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, KOBİ’lerin performans göstergelerinden kârlılık ve girişimciliğin KOBİ’lerin cirosu üzerinde olumsuz etkisi olduğunu, yatırım, istihdam ve altyapının gelişiminin ise olumlu etkisi bulunduğu tespit edilmiştir.

3. MATERYAL VE YÖNTEM

3.1 Araştırmada Kullanılan Materyal

Araştırmanın ana materyalini, Erzurum ilinde KOBİ kapsamında faaliyet gösteren ve hayvansal ürün işleyen 20 süt işletmesi, 5 et işletmesi ve 5 yem fabrikası ile bu işletmelere girdi sağlayan ve hayvancılık faaliyetini gerçekleştiren 80 işletmeye uygulanan anketler sonrasında elde edilen birincil veriler oluşturmaktadır. Çalışmada ayrıca araştırma döneminde faal olan 13 kesimhaneye ilişkin bilgiler alınmıştır.

Ulusal ve uluslararası çeşitli kurum ve kuruluşların konu ile ilgili yayınları, makaleler, araştırmalar, raporlar, mevzuat ve master planları çalışmada faydalanılan ikincil verilerdir.

Araştırmada kullanılan anket formları konu ile ilgili çalışmalardan yararlanılarak konunun amacına uygun olarak hazırlanmıştır. Araştırmada alan çalışmasına başlamadan önce deneme anketleri yapılmış, deneme anketlerinin ardından gerekli görülen düzeltmeler yapılarak anket formu yeniden düzenlenmiştir. Araştırmada üreticilerden ve işletmelerden toplanan veriler 2014 üretim dönemine ait olup, anketler 2015 yılı içerisinde yapılmıştır.

Anket formlarının hazırlanmasında daha önce konuyla ilgili yapılmış çalışmalardan faydalanılmış ve konu özelinde yeni sorular hazırlanmıştır. Deneme anketi ile yapılan görüşmeler doğrultusunda anket formlarının son hali hazırlanmıştır. KOBİ'lere yönelik anket formunda;

- Üreticilerin demografik özellikleri
- Hayvansal üretim yapısı
- Hayvansal ürünlerin pazarlama yapısı
- Üreticilerin faaliyetlerine ilişkin sorunları ve çözüm önerileri
- Üreticilerin KOBİ'lerin yerel ekonomiye katkılarının değerlendirilmesi

- İşletmelerin statüleri, kuruluş şekilleri ve kapasiteleri,
- İşletmelerin sosyal ve yapısal özelliklerinin belirlenmesi,
- İşletmelerin girdi teminini nasıl gerçekleştirdikleri, hammaddeleri temin ettikleri yerler,
- İşletmelerin teknolojiyi, bakım, onarım hizmetlerini aldıkları yerler ve bağlantıları,
- İşletmelerin hammadde temininde yaşadıkları sorunlar,
- Hayvansal ürünlerin değerlendirilmesi ve pazarlanması ile ilgili bilgiler, örgütlenme yapısı ile ilgili bilgiler, pazarlamada yaşanan problemler,
- İşletmelerin sektörle ilgili devlet yardımları, teşvikler ve diğer finansman kaynaklarından yararlanma durumları,
- İşletmelerin birbirleriyle ve diğer paydaşlarla işbirliği yapma durumları ve
- Süt sektörünün rekabetçilik düzeyini belirlemeye yönelik Elmas Modeli ışığında hazırlanmış sorular ile üretici ve işletmecinin hayvancılığın yerel ekonomiye katkısını değerlendiren sorulara yer verilerek çalışmanın amacına ulaşılmasına çalışılmıştır.

3.2 Araştırmanın Temel Varsayımları

Bu araştırmada temel varsayımlar şu biçimde oluşturulmuştur;

- Yerel kaynakların yerinde değerlendirilmesi yerel ekonomik kalkınmaya farklı boyutlarda katkı sağlayabilmektedir.
- Yerel istihdamın sağlanmasında yerelde kaynakları işleyen KOBİ'lerin önemli rolleri bulunmaktadır.

3.3 Araştırmada Kullanılan Yöntem

3.3.1 Araştırma kapsamına alınan hayvansal ürün işleyen KOBİ'lerin KOBİ'lerin seçiminde uygulanan yöntem

Araştırma kapsamına alınan süt, et ve yem sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin tespit edilmesinde Erzurum İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü kayıtlarından faydalanılmıştır. İlde süt sektöründe faaliyet gösteren 20 işletme, et sektöründe faaliyet

gösteren 5 işletme ve yem sektöründe faaliyet gösteren 5 yem fabrikası ile anket yapılmıştır. Ayrıca 13 adet kesimhaneye ilişkin bilgiler alınmıştır. Süt işletmelerin tamamıyla anket yapılması planlanmıştır. Ancak, bazı işletme sahiplerine ulaşılamaması, bazılarının anket yapmayı kabul etmemesi veya bazı işletmelerden sağlıklı ve güvenilir bilgi alınamaması nedeniyle 20 işletme ile yapılan anket sonuçları değerlendirilmiştir.

Çizelge 3.1-3.2’de görüşme sağlanan süt, et işletmeleri ile yem fabrikaları gösterilmiştir.

Çizelge 3.1 Anket yapılan süt ve süt ürünleri işleyen işletmeleri ve adresleri

No	İşletme	Adres
1	Bad-ı Sabah Süt ve Süt Ürünleri	Palandöken
2	Tema Tic. A.Ş.	Organize San. Bölgesi/Aziziye
3	Naci Tursun Mandıra	Korucuk Köyü/Pasinler
4	Bizim Petrol Gıda Ltd. Şti.	Söğütlü Mah./Tortum
5	Hasret Yoğurtları	Yakutiye
6	Acar Ticaret	Küçük Sanayii Sitesi
7	Leben Süt ve Süt Ürünleri	Dumlu/Yakutiye
8	Çizmelioglu Süt Sanayi	Organize San Böl./Aziziye
9	Şifa Süt ve Süt Mamülleri	Palandöken/Erzurum
10	Ersalim Gıda Ltd. Şti.	Gezköy Mah.Küçük San.Siteleri/Aziziye
11	Sadeoğlu Süt	Palandöken/Erzurum
12	Nurseem Süt Ürünleri	Yakutiye
13	Elmalı Gıda Ltd. Şti.	Ovaköy/Pasinler
14	Alkazan Süt ve Süt Ürünleri	Yakutiye
15	Altınbaşak Mandıra	Aziziye
16	Mencoğlu Ay-Pa Ltd. Şti.	Yakutiye
17	Rayet Mandıra	Yiğittaşı Köyü Pasinler/Erzurum
18	Eryakup Süt Ürünleri	S.S. Metal Sanayi Siteleri/Aziziye
19	Laç Kardeşler	Aziziye
20	Acar Mandıra	Dumlu/Yakutiye

Çizelge 3.2 Anket yapılan et ürünleri işleyen işletmeleri ve yem fabrikalarının adresleri

No	Yem fabrikası	Adres	Et işletmesi	Adres
1	Hatemoğlu Tarım Ürünleri Canlı Hayv. Nak. San. ve Tic. A.Ş. Yem Fabrikası	Org.San.Böl./Aziziye	Ürüşan Et	Merkez/Yakutiye
2	Beşler Gıda San. ve Tic. Ltd. Şti. Yem Fabrikası	Org.San.Böl./Aziziye	Kadakçioğlu Et ve Et Ürünleri Mamul.Tic.	Dadaşkent/Aziziye
3	Birlik Un ve Gıda Sanayi Pazarlama ve A.Ş. Yem Fabrikası	Org.San.Böl. 3. San. Cad./Aziziye	Sukaş Et Ürünleri Canlı Hayvancılık Tekstil Ticaret ve Sanayi A.Ş.	Organize Sanayi Bölgesi/Aziziye
4	Korkmaz Yem Gıda ve Un San.Tic A.Ş. Yem Fabrikası	Organize Sanayi Bölgesi 3. Sanayi Cad./Aziziye	Karakoçlar Et ve Et Ürünleri Gıda İmalat İthalat İhracat Ltd.Şti.Et İşleme Tesisi	Merkez/Yakutiye
5	Bayramoğlu Yem San. ve Tic. A.Ş. Yem Fabrikası	Org.San.Böl.1.Sanayi Sokak No:4 Merkez/Aziziye	Oral Et Entegre Tesisleri A.Ş.	Merkez/Yakutiye

3.3.2 Araştırma kapsamına alınan hayvancılık işletmelerinin seçiminde uygulanan yöntem

Anket yapılacak üretici sayısının belirlenmesinde Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı TÜRKVET (Veteriner Bilgi Sistemi) verilerinden yararlanılmıştır. Ana çerçeveyi oluşturan işletmeler belirlendikten sonra bu işletmeler için büyükbaş hayvan sayılarına göre frekans tablosu düzenlenmiştir. Frekans tablosunda işletmelerin dağılımına göre, örnek hacminin belirlenmesinde Tabakalı Örneklem yöntemi kullanılmıştır. Frekans tablosundan, işletmelerin büyükbaş hayvan varlıklarına göre 1-7 baş, 8-14 baş ve 15+ baş olmak üzere üç ayrı tabaka oluşturulabileceği ve her tabakanın homojen olacağı anlaşılmıştır. 1-7 baş hayvana sahip işletmeler birinci grup, 8-14 baş hayvana sahip işletmeler ikinci grup, 15 ve üzeri baş hayvana sahip işletmeler üçüncü grup işletmeleri oluşturmuştur.

Tabakalı Örneklem Yöntemine göre örnek sayısı aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanmıştır (Yamane 1967, aktaran: Karagölge ve Peker 2002).

$$n = \frac{(\sum N_h S_h)^2}{N^2 * D^2 + \sum N_h S_h^2}$$

$$D_2 = d^2 / z^2$$

Formülde;

n : Örnek sayısı,

N : Populasyondaki işletme sayısı,

N_h : h'inci tabakadaki işletme sayısı,

S_h² : h'inci tabakanın varyansı,

d : Populasyon ortalamasından izin verilen hata payı,

z : Hata oranına göre standart normal dağılım tablosundaki z değerini ifade etmektedir.

Örnek hacminin belirlenmesinde % 10 hata payı ile % 90 güven sınırları içerisinde çalışılmıştır. Örnekleme sonucunda yapılacak anket sayısı 80 olarak tespit edilmiştir.

Çizelge 3.3 Tabakalı tesadüfi örnekleme yöntemine göre örnek sayısı

Tabakalar	Ortalama	N _h	S _h	S _h ²	N _h x S _h	N _h x S _h ²	Anket sayısı
<8	3,5	28.256	2,0	3,9	55.524	109.108	40
8-14	10,6	12.909	2,0	3,9	25.376	49.885	18
15+	29,2	15.714	18,9	356,7	296.787	5.605.350	22
	12,2	56.879			377.688	5.764.342	80

Tabakalara düşen anket sayısının belirlenmesinde Oransal Tabakalı Örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde, her tabakanın örnek büyüklüğü (n_h), aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanmıştır.

$$n_h = \frac{N_h}{N} * n$$

Anket yapılacak ilçe ve köylerin seçimi için Erzurum İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü'ndeki yetkililer ile görüşülerek, anket yapılacak ilçeler ve köyler belirlenmiştir. Bu kapsamda Aşkale, Aziziye, Horasan, Köprüköy, Merkez ilçe, Narman, Olur, Palandöken, Pasinler, Yakutiye, Tekman olmak üzere 11 ilçede; Ağcaşar, Akdağ, Aksu, Alacayar, Alimirzan, Altuntepe, Alvar, Başçakmak, Başkale, Buğdaylı, Çayköy, Çayırtepe, Çiftlik, Eğerti, Ergazi, Gelinkaya, Güzelyurt, Yarımca,

Hancı, Yeniköy, Yağmurcuk, Yeşilyayla ve Yapağılı olmak üzere 23 köyde anket uygulanmıştır.

3.3.3 Verilerin analizinde uygulanan yöntem

Anketler KOBİ'lere ve tarım işletmelerine uygulandıktan sonra, tekrar gözden geçirilmiştir. Excel programına girişleri yapılan verilerin özelliğine göre frekans dağılımları, ortalama ve standart sapma gibi temel istatistik eğilimlerin belirlenerek gerekli çizelgeler oluşturulmuştur. Açık uçlu sorulara verilen yanıtlara göre yanıt seçenekleri oluşturulmuş ve kodlanmaya elverişli hale getirilmiştir. Analizlerin değerlendirilmesinde SPSS istatistiksel paket programı kullanılmıştır. Üretici anketlerinin değerlendirilmesinde işletme gruplarının incelenen durumlara etkisinin olup olmadığını anlamak amacıyla Khi-kare analizi kullanılmıştır.

3.3.4 Süt işletmelerin rekabet güçlerinin belirlenmesinde uygulanan yöntem

Literatürde, birçok ülkede ve bölgede çok sayıda şirket ve sanayi sektörlerinin rekabeti üzerine Porter'ın Elmas Modeli dikkate alınarak yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır.

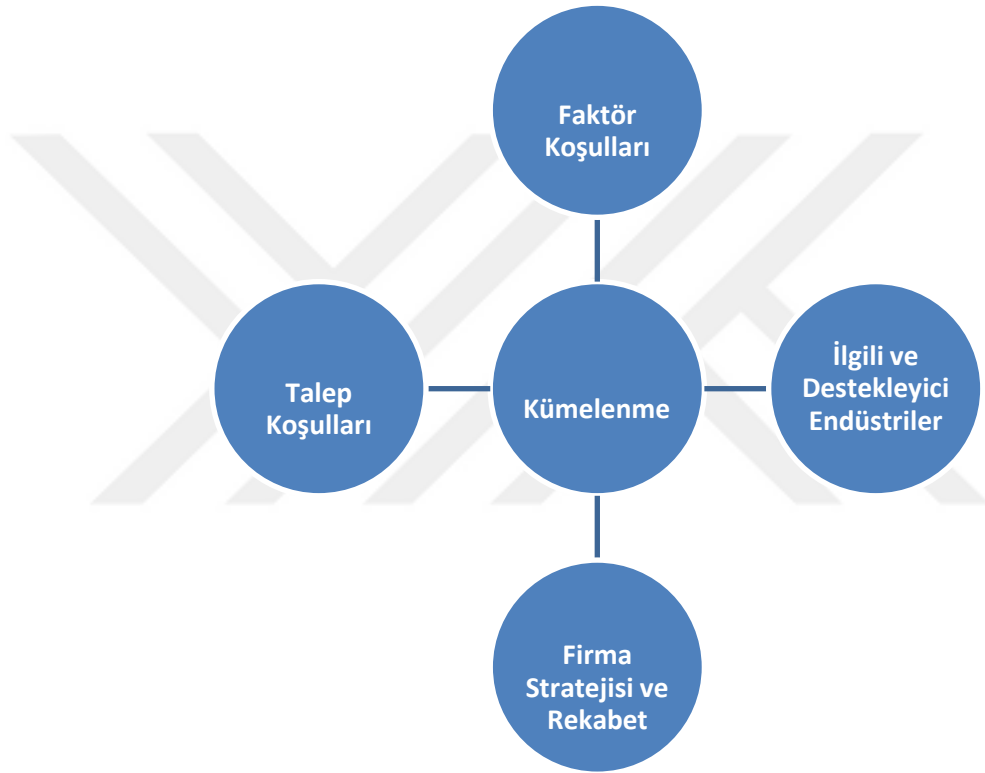
Erzurum'da sayı bakımından önemli bir yer tutan süt işletmelerinin rekabet gücünü tespit etmek amacı ile günümüzde bir çok çalışmada kullanılan Porter tarafından geliştirilen Elmas Modeli kullanılmıştır. Elmas Modeli, sektörlerin rekabet gücünün değerlendirilmesinde önemli bir ölçüm aracı olarak kullanılmaktadır. Modelde, firmaların rekabet güçlerini geliştirmelerini sağlayan dört temel faktör bulunmaktadır. Bunlar faktör koşulları, talep koşulları, firma stratejisi ve rekabet yapısı ve ilgili ve destekleyici endüstrilerin varlığıdır. Porter'ın yaklaşımına göre sektörün rekabet gücünü etkileyen diğer bir önemli bir yapı ise devlettir. Her bir temel değişkenin altında bu değişkeni tanımlayan alt değişkenler yer almaktadır. Bu değişkenler sektörlerin yapısına göre değişiklik göstermektedir. Her bir faktörü temsil eden değişkenler aşağıda belirtilmiştir.

Faktör koşulları; vasıflı emek, kaynaklar, teknoloji, bilgi ve altyapı.

Talep koşulları; ürün ve hizmetler için yurtiçi ve yurtdışı talep.

İlgili destekleyici endüstriler; endüstri sektörlerini veya kümelenmeleri destekleyen tedarikçiler ve distribütörler.

Stratejisi, yapısı ve rekabet koşulları; şirketlerin nasıl oluşturulduğu, nasıl organize edildiği, nasıl yönetildiği ve yerel rakiplerin doğası.

Şekil 3.1 Elmas Modeli (Porter 1990)

Porter, ülkelerdeki rekabetçi sektörlerin yerleşiminin ülke genelinde coğrafi olarak dağınık bir yapıda olmadığını tespit etmiştir (Alsaç 2010). Bu kapsamda Porter, yukarıda sayılan unsurları belirli bir sistematik içerisinde tanımlamış ve bu sistematığın (ya da etkileşimin) ülkedeki rekabetçi sektörleri kümelenmeye yönlittiğini ortaya çıkarmıştır. Porter'a göre mikroekonomik seviyede kümeyi yönlendiren bu faktörlerdir (Boja 2011).

Bu çalışmada rekabet gücünün ölçülmesinde temel değişkenler altında işletmelere (katılıyorum, kararsızım, katılmıyorum) 3'lü likert tipi sorular yöneltilmiştir. Likert ölçeği bir maddenin ortalama yanıtını ölçmek için kullanılırken, standart sapma ise, bir soru üzerindeki yanıtların varyansını ölçmek için kullanılmaktadır.

Faktör koşullarını tespit etmek amacı ile kullanılan değişkenler; işgücünün yeterliliği, ilde üretilen süt miktarı, finansman temini, altyapı, Ziraat Fakültesi'nin varlığı, teknoloji ve soğuk zincir lojistik yapısıdır.

Talep koşullarını tespit etmek amacı ile kullanılan değişkenler; ilde süt ve süt ürünlerine olan talep miktarı, tüketicinin kaliteli ürünü tercihi, müşterilere ve hedef pazara erişim, ilde üretilen ürünlere bölge dışından gelen talep, firmaların kapasite kullanım oranı şeklindedir.

İlgili ve destekleyici endüstrileri tespit etmek amacı ile kullanılan değişkenler; İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü ile iletişimin yapısı, ilde/bölgede teknolojiyi geliştirmek için gerekli kurumların varlığı, Sivil Toplum Kuruluşları'nın faaliyetleri, sektörde üniversite ile iletişim/işbirliği, işletmelere makine ve ekipmanını sağlayan firmaların varlığı, tamir, tadilat işleri yapan firmaların varlığı, ambalajlama ve paketleme firmalarının varlığıdır.

Firma stratejileri ve rekabet yapısını incelemek amacı ile kullanılan değişkenler; süt üreticileri ile iletişim/işbirliği, firmalar arasındaki işbirliği ve kurumsal kapasite, firmaların standartlara uygun üretim yapması, AR-GE faaliyetleri, ürün fiyatları, firmaların kalite bilinci şeklindedir.

Devlet faktörünü incelemek amacı ile kullanılan değişkenler; işletmelerin KOSGEB, kırsal kalkınma, Kalkınma Ajansı desteklerinden yararlanma durumları, denetleme durumudur.

4. KURAMSAL ÇERÇEVE

4.1 Yerel Ekonomik Kalkınma

Yerel kalkınma (YEK), 1970'lerin petrol krizlerini takiben gerçekleştirilen yeniden endüstriyellemenin, etkisiz ve pahalı politikalarını geride bırakarak 1980'lerde doğal bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Yerel kalkınma, imalat veya geleneksel sanayilerin çökmesinden dolayı sıkıntı yaşanan bölgelerdeki artan işsizliğe çözüm olurken, hem kırsalda hem de kentsel alanlarda geri kalmış alanlar için geleceğe yönelik umut ışığı olmuştur (Anonymous 2010).

Yerel ekonomik kalkınma yaklaşımı çerçevesinde uluslararası alanda bir dizi politika ve strateji üretilmeye başlanılmış bu bağlamda; Avrupa Birliği (AB), Uluslararası İşgücü Organizasyonu (ILO), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Organizasyonu (OECD), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Birleşmiş Milletler Proje Hizmetleri Ofisi (UNOPS) gibi uluslararası organizasyonlar gelişmiş ve gelişmekte olan pek çok ülkede yerel kalkınma uygulamalarını desteklemişlerdir (Çetin 2007).

AB ilk önce, 1979'da Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu'nun (ERDF) kota dışı "Programlarında yerel kalkınma konusundaki ilgisini ortaya koymuş ve 1982-1984 yılları arasında OECD ile irtibat halinde düzenlenen, yaklaşık 50 yerel iş yaratma projesini kapsayan bir konsültasyon gerçekleştirmiştir. Komisyon tarafından Konseye gönderilen bir iletiyi takiben ve çok sayıda üye devletin gösterdiği ilgiyi dikkate alarak, Konsey, 7 Haziran 1984'te yerel istihdam girişimlerinin işsizlikle mücadele için katkıda bulunması üzerine bir karar kabul etmiş ve bu girişimlerin geliştirilmesinin, üye devletlerin Topluluk düzeyindeki önlemleri de içeren politikalar tarafından desteklenmesi ve teşvik edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Aynı tarihte, Konsey ERDF Yönetmeliğini revize etmiş, KOBİ'lere ortak finansman yardımı ile yerel kalkınmayı teşvik etmeyi amaçlamıştır (Anonymous 2010). AB, günümüze kadar birçok yerel kalkınma programı gerçekleştirmiştir.

Yerel kalkınma ekonomik, sosyal (sürekli işsizlik, kentlerde yeni sosyal dışlanma biçimleri) ve siyasal çevrenin (yerinden yönetim, Avrupa entegrasyonu) birleşiminin sonucu olup, 1980'lerin ortasında daha görünür hale gelmiştir. Yerel kalkınma yaşam kalitesinin artırılması, yoksul insanların güçlenmesini destekleme, yerel değerlerin geliştirilmesi ya da korunması, pazardaki engellerin aşılması ve kalkınma projelerinin belirlenmesine yardımcı olan bir yöntem olarak görülebilir. Bu nedenle, yerel kalkınma üç ana çizgide dinamik bir süreç olarak karakterize edilebilir: **Girdiler** (alan, ait olma duygusu, toplum, ortaklık, yakınlık, **çıktılar** (yerel faydalanıcılar, kendi kendine yeterlilik, artan gelir, hizmetlere erişim, kalite, verimlilik, çeşitlendirme, yeni yöntemler ve artan yerel değer ve **sonuç** (kolektif ve ortak ürünler, kalkınma, strateji, yenilenme, etkililik, gelecek, sosyal yenilik, güçlendirme, meşruiyet, refah, olanaklar ve ortak akıl) (Anonymous 2010).

Yerel kalkınma stratejileri üretimin çeşitlendirilmesi, turizmin teşvik edilmesi, yüksek katma değer ile niş (yerel) ürünlerde uzmanlaşma, yerel üretim potansiyelinin optimize edilmesini sağlamaktadır. Yerel aktörlerin ve ortaklıkların kalkınma projelerine ve stratejilere dahil edilmesi, bu yaklaşımın daha somut bir sonucudur. Yerel kalkınma, bölgeye dayalı kamu-özel sektör ortaklığının kurulmasını teşvik etmekte ve buda kalkınma projeleri için yeni aktörlerin ve yeni finansal kaynakların geliştirilmesini harekete geçirici bir araç haline getirmektedir. *Firmaların bir araya geldiği ve aktörlerin etkileşime girdiği, farklı faaliyetlerin veya işlevlerin koordine edildiği kümeler* bu yaklaşımın diğer örnekleridir (Anonymous 2010).

Türkiye’de 2014-2018 yıllarını kapsayan 10. Kalkınma Planı’nda, “Yerelde Kurumsal Kapasitenin Güçlendirilmesi Programı” çerçevesinde önceliklerin isabetli belirlenmesi, uygulamada kalitenin ve kaynak kullanımında verimliliğin artırılması ve kalkınma çabalarının güçlendirilmesi için yerel düzeyde kurumsal kapasitenin, katılımcılığın ve yönetişimin geliştirilmesi amacı belirtilmiştir. Programın hedef kitlesini; merkezi idarelerin taşra teşkilatları, büyükşehir belediyeleri başta olmak üzere mahalli idareler, üniversiteler, meslek kuruluşları ve STK’lar oluşturmaktadır. Programda belirtilen hedefler ise, yerel hizmet sunumunda verimliliğin artırılması, hedef grubundaki idare ve kuruluşların insan kaynakları yönetimi strateji ve uygulamalarının güçlendirilmesi,

hedef grubundaki idare ve kuruluşların proje yönetimi kapasitelerinin artırılması, yerel düzeyde politika oluşturma ve uygulama süreçlerine meslek örgütleri de dâhil olmak üzere STK'ların ve üniversitelerin katkısının artırılması şeklinde belirtilmiştir (Anonim 2013).

4.1.1 Yerel kalkınma stratejileri

Yerel kalkınma stratejileri yerel otoriteler tarafından hazırlanmakta, bu stratejiler hazırlanırken ulusal planlama politikaları dikkate alınmaktadır. Yerel kalkınma planları toplumların geleceklerinin şekillenmesinde söz sahibi olmalarını sağlaması açısından çok önemlidir.

Çizelge 4.1'de görüldüğü gibi, bölgesel ve yerel kalkınma stratejileri 7 aşamada gerçekleşmektedir. Bu aşamalar sırasıyla harekete geçilmesi, araştırma, vizyon, analiz, Strateji ve Eylem Planı hazırlanması, uygulama ve denetleme şeklindedir (Anonymous 2018).

Yerel kalkınma stratejik planı hazırlanırken, ilk önce alan ile ilgili paydaşlar tanımlanmakta, daha sonra bu paydaşların rolleri tespit edilerek, onlarla sürekli veri alışverişinde bulunmaktadır. Daha sonraki aşamada alan ile ilgili kalitatif ve kantitatif veriler toplanarak, alanın ülke ekonomisindeki yeri tespit edilmektedir. Üçüncü aşamada tüm paydaşların katıldığı bir vizyon belirlenmektedir. Sonraki aşamada, alanın güçlü, zayıf yönleri, fırsatlar ve tehditler (SWOT) analizi yapılarak, diğer planlarla ve planlama süreçleriyle bağlantı kurulmaktadır. Beşinci aşamada, stratejik amaçlar ortaya konularak, yapılacak faaliyetler tanımlanmakta ve programlanmaktadır. Altıncı aşamada uygulamalar izlenerek desteklenmekte ve son aşamada uygulamalar değerlendirilmekte, hedeflerin başarıya ulaşma etkinliği ölçülmekte, paydaşlara geri dönüş sağlanıp ve oluşturulan stratejiler gözden geçirilerek güncellenmektedir.

Çizelge 4.1 Bölgesel ve yerel kalkınma stratejisi (Anonymous 2018)

Birinci aşama	İkinci aşama	Üçüncü aşama	Dördüncü aşama
<p>Paydaşların tanımlanması</p> <p>Paydaşların rollerinin tespit edilmesi</p> <p>Paydaşlarla veri alışverişinin sürdürülmesi</p>	<p>Konu ile ilgili kalitatif ve kantitatif verilerin toplanması</p> <p>Bölgenin ülke ekonomisinde ki konumunun tanımlanması</p> <p>Temel paydaşların belirlenmesi</p>	<p>İlgili paydaşların bir araya getirilmesi</p> <p>Tüm paydaşlar için tek bir vizyon ve üst düzey hedeflerin belirlenmesi</p>	<p>Güçlü, zayıf yönlerinin, fırsat ve tehditlerinin analiz edilmesi</p> <p>Diğer planlarla ve planlama süreçleriyle bağlantının kurulması</p> <p>Paydaşların uzmanlığından faydalanılması</p>
Beşinci aşama	Altıncı aşama	Yedinci aşama	
<p>Stratejik amaçların ortaya koyulması</p> <p>Olası faaliyetlerin tanımlanması</p> <p>Yapılacak olan faaliyetlerin programlanması</p> <p>İletişim Eylem Planı'nın hazırlanması</p>	<p>Uygulamaların gerektiği gibi desteklenmesi ve izlenmesi</p>	<p>Uygulamaların değerlendirilmesi</p> <p>Hedeflerin başarıya ulaşma etkinliğinin değerlendirilmesi</p> <p>Paydaşlara geri dönüş sağlanması</p> <p>Oluşturulan stratejilerin gözden geçirilmesi ve güncellenmesi</p>	

4.1.2 Kümelenme ve YEK

Kümelenmenin kökenleri Alfred Marshall'ın İngiltere'de, endüstriyel bölgelerde yaptığı incelemelerine dayandırılmaktadır. Marshall, ilk baskısı 1890'da yapılan Ekonominin Temelleri isimli kitabında, birbirlerine benzer türde olan şirketlerin belirli bölgelerde bir araya geldiklerini ve bunun sonucunda bazı kazanımlar elde ettiklerini bahsetmiştir. Elde edilen bu kazanımları dışsal ekonomiler (external economies) olarak adlandırmıştır (Göçen 2013). Sanayi kümelerinin ilk açık tanımını yapan kişi Marshall, İngiltere'nin sanayi bölgelerindeki ekonomik faaliyetleri incelemiştir. Marshall, bir alanda faaliyet gösteren firmaların birbirlerine yakın yerleşerek: ortak özelliklere sahip işgücünü buraya çektiğini ve geliştirdiğini, işgücü havuzu, uzmanlaşmış tedarikçiler ve bilginin yayılmasının sağlandığını gözlemlemiştir. Bireysel çalışanların, kendi yeteneklerine göre çok daha kolay istihdam edilecekleri işverenlerin olduğu bir mekânda yerleşerek bireysel olarak ekonomik risklerini asgari düzeye indirebileceklerini, benzer firmaların yoğunlaşmasının tedarikçiler için iyi bir Pazar oluşturduğunu ve tedarikçilerin uzmanlaşmak için ihtiyaç duydukları ölçüğü sağladığını belirtmektedir. Marshall, bölgedeki uzmanlaşmış tedarikçilerin uzun vadede girdi fiyatlarını düşürdüklerini ve üretkenliği artırdıklarını, bunlara ek olarak sanayi bölgelerinde yeni fikirlerin ve bilginin dışsal ekonomiler yoluyla işletmeler arasında çok kolay yayıldığını belirtmiştir (Copright 2006).

Marshall birbirine benzer firmaların aynı coğrafik alanda bir araya gelmelerini kümelenme olarak isimlendirmemiş olsa da, "endüstriyel bölgeler" (industrial districts) olarak isimlendirdiği bu bölgeler aslında bugün bilinen kümelenmelerden farklı bir şey değildir (Humphrey ve Schmitz 1996).

Sanayileşme, 1970'lerde ve 1980'lerin başında endüstriyel konum ve bölgesel rekabet temelleri üzerine odaklanarak yeniden ele alınmış özellikle, başarılı bölge ve sanayilerin farklı performansları 1980'lerin sonlarında ilgi odağı haline gelmiştir. Silikon Vadisi ve "Üçüncü İtalya" (Emilia-Romagna bölgesi kapsayan Kuzey İtalya'nın bir kısmı) bölgesel kalkınma modeli olarak alınmıştır (Saxenian 1994). Üçüncü İtalya olarak adlandırılan bu bölgeler, çeşitli ürünlerde uzmanlaşan çok sayıda sanayi bölgesini

bulundurmaktadır. Bu bölgeler, çoğunlukla geleneksel sektörlerde faaliyet gösteren küçük işletmeleri barındırmasına rağmen kaydettikleri hızlı büyümeleri, küresel piyasalardan pay alma ve sağladıkları istihdam ile “yeni sanayi bölgeleri” adıyla anılmaya başlanmıştır. Başlangıçta bu başarı Marshall’ın orijinal fikri Üçüncü İtalya üzerine inşa edilse de, bu kapsamı daha genişletilmiş çalışma “yeni endüstriyel bölgeler” olarak adlandırılmıştır. Literatürde yeni sanayi bölgeleri esnek uzmanlaşma anlayışının daha belirgin büyümesi olarak gösterilmektedir (Malizia ve Feser 1999).

Marshall’dan sonra özellikle 1970’lerden 90’lara kadar endüstriyel yoğunlaşmaları analiz etme çabaları artarak devam etmiştir. Nihayet 90’lara gelindiğinde Michael Porter’in kümelenme yaklaşımının ulusal ve uluslararası rekabetçi avantaj sağladığını ifade etmesinden sonra kümelenme kavramı yoğun ilgi görmeye başlamıştır. Küme kavramı ilk defa Porter’in Ulusların Rekabetçi Avantajı adlı kitabıyla literatüre girmiştir. Porter’in 1990’da basılan *The Competitive Advantage of Nations* kitabında yer alan kümelenme yaklaşımını dayandırdığı ilkeler günümüzdeki pek çok kümelenme çabalarının teorik anlamda dayanak noktası olmuştur. Porter’a göre bir ulusun veya bölgenin rekabetçiliğinin kümelerdeki endüstrilerin ve firmaların rekabetçiliğine bağlıdır. *Yerel ekonomilere yeni bir bakış açısı getiren endüstriyel kümeleme, küresel rekabet gücü kavramıyla doğrudan ilişkili olup, rekabet gücünü artırmak için şirketler, hükümetler ve diğer kurumlara yeni roller getirmektedir* (Porter 2000).

Michael Porter’in ortaya koyduğu kümelenme kavramı; aynı sektörde faaliyet gösteren, aralarında iş birliği ve aynı zamanda rekabet olan firma ve kuruluşların, onlara mal ve hizmet sunan tedarikçilerin, üniversiteler, araştırma kurumları, meslek kuruluşları gibi ilgili kurumsal yapıların aynı coğrafi bölgede yoğunlaşmalarını ifade etmektedir (Porter 1990).

Michael E. Porter'in ulusların rekabet üstünlüğü konusunda yaptığı araştırmadan hareketle, kümeler, yoğun araştırma çalışmaları ve ekonomik analiz konusu haline gelmiştir. Bilimsel camiadan ve yönetim birimlerinden kümelenme konusuna artan ilgi, ekonomik modelin ekonomik avantajlar kazandırdığını kanıtlamaktadır (Boja 2011).

Kümelerin geliştirilmesi birbirine bağılı şirketler, hizmetler ve kurumların sektörel ve coğrafi yığılımlarını teşvik etmeye ve desteklemeye odaklanan spesifik YEK stratejileridir (Anonymous 2018a). Küme teorisi, engelleri kaldırma, kısıtlamaları azaltma ve verimlilik artışıdaki yetersizlikleri ortadan kaldırmaya odaklanmaktadır. Üretim ve hizmet sektörlerinde tamamlayıcı firmaların birbirine bağılı faaliyetleri üzerine bölgesel uzmanlık ve kamu ve araştırma ve geliştirme kurumları ile olan işbirliği sinerji yaratmakta, üretkenliği artırmakta ve ekonomik avantajlara yol açmaktadır (Irawati 2007).

Son yıllarda, birçok ülke ve bölge kalkınmayı teşvik etmek için küme temelli bir yaklaşım kullanmaktadır. Literatürde, uluslararası ticaret ve akademik forumda, bu yaklaşımın pek çok endüstri ve bölgede genel başarısını gösteren oldukça çok sayıda tecrübe bulunmaktadır (Anonymous 2017). Birçok ülke, firmaların inovasyon yeteneği, kaynaklarını ve bilgisini paylaşarak, dünyanın en iyi rakiplerine karşı yetkinlik ve rekabet avantajı geliştirebileceği endüstriyel kümelenmelerin geliştirilmesini teşvik etmiştir. Bir takım araştırmacılar, firmaların rekabet avantajını ve bölgesel rekabet edebilirliğini arttırmada kümelenmenin avantajlarını kabul etmiş ve günümüzün hızla değişen ortamında rekabetçi kalabilmek için gerekli bilginin geliştirilmesi, aktarılması ve uygulanmasına neden olan avantajlara işaret etmişlerdir (Niu 2010). Kümelenmenin işletmelerin rekabet avantajlarını yerine getirmesinin önemli bir yolu olduğunu savunan Porter, kümelenmelerdeki firmaların, ürün kalitesi, özellikleri ve hizmet açısından yüksek standartları karşılamaya iten verimliliği ve yeniliği olumlu etkileyebilecek güçlü yerel rekabetten yararlanabileceğini belirtmektedir (Porter 1990).

Avrupa'daki çoğu kümelenme, ilgili endüstrilerdeki firmaların coğrafi yoğunluklarını içermektedir. KOBİ'ler arasındaki ağlar ve birbiriyle bağlantıları, onları daha güçlü hale getirmekte ve çeşitli pazarlardaki lider konumlarını korumalarına yardımcı olmaktadır (Markova 2003). Scheer ve Zallinger (2007), KOBİ'ler'in, özellikle ağ oluşturma ve stratejik ittifaklar vasıtasıyla uluslararası bir profil kurma fırsatı bulduklarını, Kuzey İtalya, Danimarka, Galler ve Kuzey İspanya gibi ağırlıklı olarak KOBİ yapılarına sahip Avrupa bölgelerinin (sadece birkaç örnek), kümelenme oluşumu yoluyla uluslararası

konumlarını geliştirdiklerini belirtmektedirler. Araştırmacılar, KOBİ'lerin bir kümeye katılmalarının olası avantajlarını şu şekilde ifade etmektedirler.

- ❖ Üretim ve istihdamın artışı,
- ❖ Yeniliği teşvik,
- ❖ Yeterlilik ve teknik bilginin geliştirilmesi,
- ❖ Kalite ve verimliliğin geliştirilmesi,
- ❖ Daha yüksek ihracat,
- ❖ İşbirliği yoluyla daha iyi kaynak kullanımı.

Küme geliştirme programları, gelişmekte olan ülkelerde yenilikçiliği teşvik etmek ve özel sektörün rekabet edebilirliğinin sağlanması açısından giderek daha yaygın araçlar haline gelmiştir. Dünya çapında yığılmaların işletmeler için ölçek avantajı sağlamanın ardından kümeler, sanayi ve yenilik politikalarında giderek önem kazanmıştır. Kümelerin girdileri, uzmanlaşmış emeği ve çeşitli hizmetleri kendilerine yakın yerlerden temin etmesi nedeniyle küme içinde maliyetler düşmektedir. Sanayi kümelenmeleri, küçük ve uzmanlaşmış firmalar arasında iş bölümünü daha fazla teşvik etmektedir. Üreticiler, makine ve girdi tedarikçileri, tüccarlar ve alıcılar gibi çeşitli aktörlerin birarada olması, işletmeler arasında bilgi alışverişini ve bilgi akışını kolaylaştırmakta, paylaşılan ekonomik hedeflerin başarılması için kaynakların ve çabaların bir araya getirilmesine izin vermektedir. Endüstriyel kümelenmeler, işletmelerin kümeler içinde dağılımından kaynaklanan daha büyük bir ölçekte çalışmasına olanak tanıyan daha geniş pazarlara yol açabilmektedir (Merima vd. 2016)

Kümeler ve ağlar üzerine oluşturulan kamu politikaları, KOBİ'lerin fırsatları tanımalarına ve küreselleşmenin zorluklarını yenmesine yardımcı olurken, küçük ölçekli firmalar iletişim ağı sayesinde büyük firmalarla rekabet edebilir duruma gelebilmektedirler (Anonymous 2000).

Kümeler, KOBİ'lerin gelişimi için özellikle umut verici ortamlardır. KOBİ'ler, küçük ölçekleri nedeniyle, bireysel olarak ölçek ekonomilerini fark edememekte ve bu nedenle uluslararası standartlara uygunluğu gerektiren pazar fırsatlarından yararlanmakta

zorlanmaktadır. Ayrıca girdi alımlarında pazarlık gücünün sınırlı olması, özel destek hizmetleri satın almak için gerekli kaynaklara yön verememeleri ve destek politikalarının ve hizmetlerin tanımında çok az etkileri bulunmaktadır (Anonymous 2013). Kümelenme, firmalara daha fazla tedarikçiye ve uzmanlaşmış destek hizmetlerine, deneyimli ve vasıflı işçi havuzlarına ve bilginin paylaşılmasını sağlamaktadır (Rosenfeld 2005). Son yıllarda birçok ülkede tarım sektörünü geliştirmek için, tarımsal küme girişimleri önemli bir yaklaşım olarak görülmeye başlamıştır (Nogales 2010). Tarımsal küme gelişmiş bir tarımsal sanayileşme türü olup, bölgesel ekonominin büyümesinin teşvik edilmesi, kırsalda rekabetin güçlendirilmesi, tarımsal üretimin uzmanlaşmasının geliştirilmesi ve çiftçilerin gelirlerinin arttırılmasında büyük önem taşımaktadır (Liu ve Koziol 2011).

4.2 Kümelenme politikaları

Kümelenme politikaları, 1990'lı yılların başından itibaren yaygın olarak kullanılmakta ve kümelenme uygulamaları gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere ve geçiş ekonomilerine kadar uzanmaktadır. Son yıllarda kümeler, politika yapımcıları ve akademisyenler için ilgi odağı olmuştur. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki politika yapımcılar küme programları uygulayarak benzer gelişmelere yönelmiştir (Uyarra ve Ramlogan 2012).

4.2.1 Dünyada kümelenme politikaları

Kümeler günümüzde endüstriyel gelişimi, yenilikçiliği, rekabetçiliği ve büyümeyi teşvik etmek için önemli bir araç olarak kabul edilmektedir (Andersson vd. 2004). Özellikle ABD ve Avrupa'da birçok ulusal ve bölgesel otoriteler için, yığılma ekonomisine dayalı küme geliştirme politikaları yeni kalkınma paradigmasının merkezi olmuştur. Hem ABD hem de Avrupa Birliği güçlü tarımsal kümeler geliştirmişlerdir (Yu 2013).

Çizelge 4.2’de bazı ülkelere ait kümelenme programları verilmiştir. Tüm programların ortak noktası, şirketler ve araştırma paydaşları arasındaki işbirliğinin kolaylaştırılması yoluyla ulusal veya bölgesel ekonominin rekabet gücünü artırma gereklileridir. Değişik amaçlar farklı küme tiplerini yansıtırken, her biri belirli bir amaca hizmet etmektedir.

Çizelge 4.2 Küme programlarının temel hedefleri (<http://www.sgg.si/wp-content/uploads/2015>)

Avusturya	Avusturya yenilik politikasında bölgesel kümelerin etkisini arttırmak,
Bulgaristan	Yenilik, girişimcilik, KOBİ’lerde kapasite artışı, enerji ve kaynak verimliliğinin geliştirilmesi yoluyla, dinamik ve rekabetçi bir ekonomi sağlama,
Çek Cumhuriyeti	Kümelerin geliştirilmesi, kümelerin işbirliğinin desteklenmesi, uluslararasılaşma, Ar-Ge faaliyetleri,
Danimarka	Danimarkalı şirketlerin araştırma, geliştirme ve yenilik faaliyetlerinin güçlendirilmesi, özel şirketler ve kamu tarafından desteklenen bilgi kurumları arasındaki etkileşimin güçlendirilmesi,
Fransa	Ar-Ge projelerini piyasaya kazandırmak için kümelerin misyonunun genişletilmesi, ihracat kapasitesinin geliştirilmesi, yatırımcılarla işbirliği yoluyla KOBİ’lere yönelik kümelenme desteğinin artırılması, kümelenme politikalarının etkinliğini arttırmak amacı ile finansmanın daha verimli kümelenmelere odaklanması,
Almanya	En etkin ulusal yenilik kümelenmelerinin son derece iyi olan uluslararası kümelerine dönüşmesinin desteklenmesi, küme yöneticilerinin yeni hizmetler sunmalarını teşvik etmek için yeni küme hizmetlerinin teşvik edilmesi, yenilik kümelenmelerine iştirakin uluslararası görünürlüğünün artırılması, Alman perspektifine yönelik tavsiyelerde bulunmak için uluslararası kümelenme politikasının eğilimlerini analiz etmek, sanayi ve bilim arasındaki işbirliğininin güçlendirmek, yereli kapsayan nitelikli personel ve yatırımcılar için konumu daha çekici hale getirmek,
Letonya	Ortak projelerin uygulanması da dahil olmak üzere verimli kümelenme geliştirme stratejilerinin hazırlanması ve uygulanması,
Karadağ	Karadağ’da KOBİ kümelerinin ve ağının rekabet gücünü ve pazar erişimini arttırmak,
Norveç	İşbirliğine dayalı yeniliğin oluşturup güçlendirerek, büyümeyi arttırmak,
Portekiz	Kümelenme destek politikasının, stratejik olarak rekabetçilik kümelerinin konsolidasyonu veya yaratılması için yönlendirilmesi, işbirlikçi bilgi paylaşımı için ekonomik aktörlerin harekete geçirilmesi,
Romanya	Ar-Ge’de özel yatırımın artırılması, özel sektör ile kamu sektörü arasında, bilgi teknoloji ve yetişmiş personelin transferini arttırmak, inovasyonun bir tetikleyicisi olarak bilimsel kapasitenin artırılması, Romanya araştırmalarının Avrupa ve uluslararası araştırmalara katılımını arttırmak
Slovakya	İşbirliğini artırarak endüstriyel kümelenme üyelerinin rekabet gücünü arttırmak ve aynı zamanda endüstriyel kümeleri uluslararası düzeyde güçlendirmek,
Türkiye	Belirli bir rekabet gücü ve sürdürülebilirlik potansiyeline sahip kümelenme girişimlerini desteklenmesi.

ABD, federal yapısı ve büyüklüğü nedeniyle, kümeler ve ekonomik kalkınmanın artmasını amaçlayan politika araçları genelde federal devlet politikasının alanına

girmektedir. Ülke, Ar-Ge kaynaklarının aktarılması yolu ile kümeleri dolaylı olarak desteklerken, bilim ve teknoloji temelli kümeler, araştırma ve geliştirme faaliyetleri için çeşitli merkezi bakanlıklar ve ajanslar kanalı ile önemli miktarlarda fona sahip olabilmektedir. ABD'nin küme politikası ve destek modelleri gibi ayrı ve özel programları bulunmamasıyla birlikte, ileri teknoloji, yenilik ve Ar-Ge çerçevesinde Üniversiteleri yoğun bir şekilde sanayide kullanarak, rekabet gücünü sürekli artırmaya çalışmaktadır (Cansız 2011).

Avrupa'daki küme programları, özellikle KOBİ'lerin rekabetçi ve yenilik yeteneklerinin gücünü arttırmayı amaçlamaktadır. Günümüzde, önemli sanayi sektörlerinde kümelenmelerin mevcudiyeti siyasi gündemlerle çok alâkalıdır. Ayrıca, farklı sektörlerden kümelenme aktörleri arasında sektörler arası işbirliğinin sağlanması zorunlu hale gelmiştir. Birçok program, örneğin Çek Cumhuriyeti kümelenme programı bu konuya büyük önem vermektedir (Köcker ve Müller 2015).

4.2.2 Türkiye'de Kümelenme Politikaları

Türkiye'de planlı kalkınma dönemiyle planlı sanayileşme ve kentleşme amacıyla Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) ve Küçük Sanayi Siteleri (KSS) uygulamalarına başlanmıştır. Özellikle Türkiye'de sanayinin gelişmesine paralel olarak, OSB'ler sanayi içerisinde önemli alanlar haline gelmişler ve son derece önemli yığılaşma yaratmışlardır. Teknoloji üretimi ve yeniliğin ön plana çıkmasıyla birlikte 1990'lı yıllarda KOSGEB bünyesinde ve üniversitelerin içerisinde Teknoloji Geliştirme Merkez'leri (TEKMER) kurulmaya başlanmıştır. Buralarda gelişen üniversite-sanayi işbirliği çerçevesinde Ar-Ge yatırımları için 2000'li yıllarda Teknoloji Geliştirme Bölgeleri (TGB) uygulamalarına başlanmıştır. Bu uygulamalar, Türkiye'de yığılaşma alanlarının gelişmesi ve ortaya çıkmasına katkı sağlamalarından dolayı kümelenme politikalarının temellerini oluşturmaktadır (Cansız 2011).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP)'nda ise bölgesel gelişmeye ilişkin politika ve tedbirlere daha geniş bir şekilde yer verilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma anlayışını temel alan ve bu amaçla yerel kaynakları harekete geçirebilen bir bölgesel kalkınma

yaklaşımı geliştirileceği belirtilmiştir. Bölgesel sanayi merkezleri ile küçük sanayi siteleri arasındaki ilişkileri güçlendirmek amacıyla desteklenecek sanayi türlerinin tespit edilmesi ve geliştirilmesi planlanmıştır. Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine öncelik vermek üzere, Kalkınmada Öncelikli Yörelerde Girişimciliği Destekleme Projelerinin uygulanacağı belirtilmiştir.

Sekizinci BYKP ile kümelenme yaklaşımına benzer olarak rekabet edebilirlik, yerel uzmanlaşma, yerel girişimcilik, yerel potansiyellere dayalı sektörel uzmanlaşma, yerel sanayi odakları ve **KOBİ'lerin** önemi gibi konular üzerine özellikle vurgu yapılmıştır.

“Kümelenme” konusunun bölgesel politika açısından bir araç olarak benimsenmesi ise Dokuzuncu Kalkınma Planıyla birlikte gerçekleşmiştir. Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda rekabet gücünün artırılması gelişme ekseninde sanayi ve hizmetlerde yüksek katma değerli üretim yapısına geçişin sağlanması önceliğinde “ekonomik rekabet gücünü artırmak ve dünya ihracatından daha fazla pay almak üzere yüksek katma değerli mal üretiminin artırılması” temel amaç olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda işletmelerin ortak Ar-Ge, tedarik ve pazarlama faaliyetlerine önem verileceği ve işletmelerin fiziki altyapı ihtiyaçlarının karşılanacağı, ağ oluşturma ve kümelenme girişimlerinin destekleneceği belirtilmektedir (Anonim 2006).

Türkiye’de kümelenme yaklaşımının uygulanmasına yönelik olarak ilk önemli faaliyet 1999 yılında Harvard Üniversitesi’nden Prof. Michael Porter’ın ekibi liderliğinde ve Türk özel sektörünün desteği ile başlatılan projedir. Zaman içerisinde çeşitli devlet kuruluşları, üniversiteler ve Sivil Toplum Kuruluşlarının (STK)’ın da işbirliği konsorsiyumuna dahil olmasıyla oldukça geniş bir platform oluşturmuştur. Oluşturulan bu platforma Türkiye’nin Rekabet Avantajı anlamına gelen Competitive Advantage of Turkey (CAT) adı verilmiştir. CAT kapsamında ilk önce Porter’ın metodolojisi ile Türkiye’nin rekabet avantajı olan sektörleri belirlenmiş ve bu sektörlerden seçilen ilk adaylar profesyonel bir sektör lideri atanarak üzerinde çalışılmaya başlanmıştır. Turizm, tekstil-hazır giyim, finans, gıda, inşaat ve seramik ilk aşamada üzerinde çalışma başlatılan sektörler olmuştur. Daha sonra bilişim sektörünün dünyadaki hızlı gelişimi ve

Türk özel sektöründen gelen talep üzerine yedinci alan olarak bilişim sektörü de CAT'in çalışma alanına dahil edilmiştir. 2003 yılına gelindiğinde Türkiye'de CAT platformuna gerek kamu gerekse özel sektörden gelen desteğin artarak devam ettiği görülerek, bu platformunun Türkiye'de kurumsallaşma sürecini bir dernek çatısı altında devam ettirmesine karar verilmiş ve 2004 senesinde Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu Derneği (URAK) kurulmuştur (Anonim 2018). Günümüzde URAK, bir çok proje ile çalışmalarına devam etmektedir.

Türkiye'de 2004 yılında yayınlanan KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı'nda ise ilk kez kümelenme kavramı dile getirilmiştir. KSEP'da günümüzde işletmelerin, özellikle KOBİ'lerin tek başlarına rekabetçi bir noktaya ulaşmalarının zor olduğunu, bu zorluğu aşabilmek amacıyla geliştirilen önemli bir yaklaşımın "kümelenme" olduğu vurgulanmıştır. Kümelenme çalışmalarının yaygınlaştırılması kapsamında, kümelenme potansiyeli belirlenen 36 ilde modelleme çalışmalarının yapılması yapılacak eylemler arasında yer almış, kümelenme oluşumlarının destekleneceği belirtilmiştir.

Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda kümelenmenin destekleneceği belirtildikten sonra, takiben yıllık programlarda kümelerin kamu tarafından desteklenmesine yönelik tedbirler uygulamaya konmuştur (<https://kumelenme.sanayi.gov.tr/icerik/basvurehberi> 2012a).

- 2009 Yılı Programı'nda öncelik 57 kapsamında 110'uncu tedbir ile ulusal kümelenme destek politikası ve mekanizması geliştirilmesi planlanmış, Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı da anılan tedbire ilişkin sorumlu kuruluş olarak belirlenmiştir.
- 2010 Yılı Programı'nda öncelik 97 kapsamında 236'ncı tedbir ile kümelenme konusunda yerel ve merkezi düzeyde politika çerçevesini çizecek bir yönetim modeli oluşturma görevi Kalkınma Bakanlığı'na verilmiştir.

- 2011 Yılı Programı'nda öncelik 58 kapsamında 125'inci tedbir ile rekabet edebilirlik kümelenme destek programı hazırlanması konusunda Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı görevlendirilmiştir.
- 2012 Yılı Programı'nda öncelik 10 kapsamında 22'nci tedbir ile Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından rekabetçilik ve yenilik alanlarında ulusal Kümelenme Destek Programının uygulamaya konulacağı ifade edilmiştir.
- 635 sayılı Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkındaki Kanun Hükmündeki Kararnamenin 2'nci maddesinde *"...işletmelerin rekabet edebilirliğini artırmak amacıyla kümelenme girişimlerine ait politikalar geliştirmek ve uygulamak, kümelere hibe desteği sağlamak, uygulama sonuçlarını izlemek ve değerlendirmek."* ve 9.uncu maddesinde *"İşletmelerin rekabet edebilirliğini artırmak amacıyla, belli bir coğrafyada faaliyet gösteren firmaların; üniversite, kamu kurum ve kuruluşları ile iş dünyasına etki eden kurumlarla işbirliği içerisinde olduğu kümelenme girişimleri için destek programları hazırlamak, hibe vermek; bu girişimleri izlemek, değerlendirmek ve denetlemek."* ifadeleri yer almıştır.

Türkiye'de kümelenme politika ve uygulamaları ile ilişkili kuruluşlar; Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (mülga Sanayi ve Ticaret Bakanlığı), Kalkınma Bakanlığı (mülga Devlet Planlama Teşkilatı), Hazine Müsteşarlığı, Ekonomi Bakanlığı (mülga Dış Ticaret Müsteşarlığı), TÜBİTAK, KOSGEB ve Kalkınma Ajanslarıdır. Kalkınma Bakanlığı; uzun vadeli Strateji, Kalkınma Planı, Orta Vadeli ve Yıllık Programların hazırlanmasından sorumlu iken, Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, sanayi ve ticaret politikaları ve uygulamalarının yanı sıra, OSB, KSS, TGB, EB gibi bölge uygulamaları ile tekno-girişim sermaye destekleri sağlamaktadır. BSTB'nin ilgili kuruluşu KOSGEB ise, KOBİ'lere ve yeni girişimcilere yönelik finansman, yenilik ve Ar-Ge, danışmanlık, işbirliği ve tematik alanlarda proje destekleri gibi destekler sağlarken BSTB'nin diğer ilgili kuruluşu TÜBİTAK; Ar-Ge destekleri sağlamaktadır. Ekonomi Bakanlığı Ar-Ge ve ihracata yönelik destekler, Kalkınma Ajansları proje, güdümlü proje, mali ve teknik destek programları ile KOBİ'lere ve diğer kurum ve kuruluşlara destekler, KB ise

üniversitelere ve sanayiye yönelik Ar-Ge altyapı destekleri sağlamaktadır (Cansız 2011).

Çizelge 4.3 Kümelenme yaklaşımının diğer bazı ilgili politika alanları ile kesişmesi (Anonim 2007a)

Politika Alanı	Bölgesel Kalkınma Politikaları	Sanayi Politikaları	Bilim, Sanayi ve Teknoloji Politikaları	KOBİ Gelişim Politikaları	Dış Ticaret Politikaları
Kümelenme Politikaları ile Bağlantısı	Coğrafi (bölgesel) sanayi yoğunlaşmalarından değer yaratılması. Yerel dinamiklere ve iç potansiyele bağlı gelişim.	Değer zincirinde kuruluşlar arası işbirliğini güçlendirmek için bir araç olarak “kümelenme”	İşbirlikçi etkileşimler ve “bölgesel yenilik sistemleri” yoluyla teknolojik yenilik	KOBİ’ler arasında bağlantıları ve işbirliğini güçlendirmek ve KOBİ’lerin ferdi girişimcilik düzeyinde rekabet edebilirliğini geliştirmek	Yüksek katma değerli üretim yapısına geçerek ekonominin rekabet edebilirliğini arttırmak için ihracat odaklı politikaların gerekliliği
Politika Kavramında Yansımaları	9. Kalkınma Planı, Bölgesel Kalkınma Ajansları Kanunu GAP Eylem Planı Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanan Bölgesel Rekabet Edebilirlik Operasyonel Planı (2007) 2008 Yılı Programı, DPT 2009 Yılı Programı,	DPT tarafından hazırlanan ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından revize edilen Türkiye için Sanayi Politikası (2008) DPT Orta Vadeli Program 2009-2011 Ön Ulusal Kalkınma Programı (2004-2006) “Teknoloji Gelişim Alanları” “Organize Sanayi Bölgeleri” Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanan “Sanayi Bölgeleri”	TÜBİTAK tarafından 2006 tarihinde yayımlanan “Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Ağları ve Platformları Kurma Girişimi Destekleme Programı (ISBAP)” (1301 Destek Programı) ve aynı şekilde TÜBİTAK tarafından hazırlanan “Teknolojik Platformlar”, Bölgesel İnovasyon Strateji Planı (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu)“ Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerini Desteklenmesi Hakkında Kanun” (2008)	Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) Kurulması Hakkında Kanun DTM 9. Kalkınma Planı KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı (2007)	9. Kalkınma Planı, DPT Orta Vadeli Program 2009-2011 Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun DTM İhracat Stratejik Planı (2004-2006) KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı (2015)

2006 yılında yürürlüğe giren “5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun” ile Kalkınma Ajansları Türkiye’de bölgesel gelişme alanında gerçekleştirilecek uygulamaların baş aktörleri haline gelmiştir. Kalkınma ajanslarının temel görevlerinden birisi, KOBİ’lere ve girişimcilere üretim, yönetim, tanıtım, pazarlama gibi muhtelif konularda destek vermek olacaktır. Bölgelerin kendi potansiyellerinin ön plana çıktığı günümüzde KOBİ’lere yönelik desteklerin de bölgesel düzeyde koordinasyonu önem kazanmıştır. Bu çerçevede, Kalkınma Ajansları; Ar-Ge ve yenilikçilik, kalite standartları, danışmanlık gibi konularda farklı alanlarda faaliyet gösteren KOBİ’lere destek sağlayacaktır. Bu destekler doğrudan hibe şeklinde ya da ajansların oluşturulmasında aktif rol alacakları çeşitli finansman modelleriyle olabilecektir (Alsaç 2010).

Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkındaki Kanun Hükmünde Kararnamenin 2’nci ve 9’uncu maddelerine göre 15/09/2012 tarihli ve 28412 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan “Kümelenme Destek Programı” uygulamaya konulmuştur. Kümelenme Destek Programı’nın genel hedefi, Ulusal Sanayi Strateji Belgesi’nin çizdiği çerçeve kapsamında, Türk sanayisinin rekabet edebilirliğinin ve verimliliğinin yükseltilmesine ve ağırlıklı olarak yüksek teknolojili ürünleri üreten, nitelikli işgücüne sahip ve aynı zamanda çevreye ve topluma duyarlı bir yapıya dönüştürülmesine katkıda bulunmaktır. Program, yukarıda ifade edilen genel hedefe katkı sağlayacak, kümelenme teşebbüslerinin başlatılması, etkin ve sürdürülebilir bir şekilde ilerletilmesi için gerekli iş ve işbirliği ortamının oluşturulmasını amaçlamaktadır.

Kümelenme yaklaşımına bağlı ekonomik kalkınma programlarını, önemli ulusal programlarımıza yansıtan Kalkınma Bakanlığı, Türkiye’yi 21. yüzyıla hazırlamak için gerekli altyapıyı oluşturmak amacıyla 2001- 2023 yıllarını kapsayan *Uzun Vadeli Gelişme Stratejisi*’ni hazırlamıştır. Stratejinin perspektifi, öncelikleri ve politikaları bu yüzyılın ekonomik ve sosyal değişimlerini dikkate almaktadır. Strateji belgesinin, dünyadaki hızlı değişimi göz onunda bulundurarak, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin yönlendirilmesinde ve kaynakların daha etkin kullanımında da önemli bir işlev üstlenmesi beklenmektedir. Bu hedeflere ulaşmak amacıyla Kalkınma Bakanlığı,

Kalkınma Ajansları aracılığıyla ekonomisi güçlü, yenilikçi ve rekabetçi, sosyal yönden gelişmiş ve bütünleşmiş, altyapısı tamamlanmış, sürdürülebilir çevre ve yüksek yaşam kalitesine sahip bir Türkiye için kümelenme temelli çalışmalarını sürdürmektedir (Eraslan ve Dönmez 2017).

4.3 Dünya ve Türkiye’de tarım sektöründe kümelenme örnekleri

4.3.1 Dünya tarım sektöründe kümelenme örnekleri

Tarımsal kümelenme, gelişmiş bir tarımsal sanayileşme türüdür. Bölgesel ekonominin büyümesinin desteklenmesi açısından kırsal alanda rekabet gücünün artırılması, tarımsal üretimin uzmanlaşmasının sağlanması ve çiftçilerin gelirlerinin artırılması büyük önem taşımaktadır (Liu ve Koziol 2011).

Bu bölümde, Güney Afrika şarap kümelenmesi, Latin Amerika Şarap Kümelenmesi, Çin hayvancılık kümelenmesi, Latin Amerika meyve kümelenmesi konularında deneyimler ele alınmaktadır.

4.3.1.1 Güney Afrika şarap kümelenmesi

Güney Afrika'daki şarap üreticileri, her biri farklı bir yapıya ve odağa sahip dört bölüme ayrılmaktadır. Bunlar mevcut üreticiler, yeni üreticiler, kooperatif üreticileri ve toptancılardır (bazıları satın almanın ve satmanın yanında şarap üretmektedir (Theus 2009). Güney Afrika şarap kümesinde 4.340’den fazla çiftçi, yaklaşık 108.000 hektarlık bir alanda üzüm yetiştirmektedir. Tarım işçileri ve kooperatif personeli de dahil olmak üzere toplam iş gücü yaklaşık 345.500 kişiyi bulmaktadır ve ağırlıklı olarak kaliteli şaraplar üretilmektedir. Şarap turizmi yaklaşık 48.350 istihdam sağlamaktadır (Anonymous 2004).

Güney Afrika şarap sektöründe 66 kooperatif üreticisi, temsil ettikleri çok sayıda üreticiden dolayı, sektörün önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Şarap sektöründe faaliyet gösteren 104 toptancı olduğu tahmin edilmektedir. Bu grup, şarap satışlarında söz sahibi olmakta ve sertifikalı şarapların % 62'sini pazarlamaktadır. Tedarik zincirindeki toptancıların temel fonksiyonları pazarlama, satış ve dağıtımdır (Theus 2009).

Güney Afrika, şarap üretimi gerçekleştiren ülkeler arasında % 9'luk bir üretim payına ve % 13 ihracat payına sahiptir. Ana ihracat pazarları sırasıyla % 45 ve % 17 oranında pay ile İngiltere ve Hollanda'dır. Güney Afrika ortalama şarap ihracat fiyatları, başlıca ihracatçı ülkeler arasında en düşük olmakla birlikte Avustralya şaraplarının ortalama ihracat fiyatının yaklaşık yarısı kadardır. Prim markalarının olmaması, ihracat pazarında fiyat noktalarının aşılmasının önündeki önemli bir engeldir (<https://www.rabobank.com> 2004).

Güney Afrika şarap sektörü, kurumların önemli teknik ve pazarlama desteğinden yararlanmaktadır. Teknik destek tarım endüstrisi olan, Tarımsal Araştırma Konseyi (ARC) için kısmen devlet tarafından finanse edilen bilim konseyi aracılığıyla sağlanmaktadır. Şarap endüstrisi teknoloji ve uzmanlık alanında, sanayi aktörleri, bilim adamları, üniversiteden gelen teknisyenler koordinasyon da önemli bir rol oynamaktadır. Şarap üreticilerini, işçilerini ve toptancılarını temsil eden Şarap teknolojisi bir danışman konseyi gibi kar amacı gütmeyen, Güney Afrika Şarap ve Konyak Şirketi (SAWB)'ne hizmet etmektedir. SAWB, uluslararası Güney Afrika şaraplarını tanıtmak ve 320 Güney Afrika şarap ihracatçısı adına faaliyetlerde bulunmak için, (WOSA)'yı oluşturmuştur. Küresel piyasalardaki rekabet SAWB ve WOSA'nın rolünü güçlendirmiştir. Ülkenin pazarlanan markaları bireysel firmalar için çok büyük bir iş olmuş, üreticiler ve diğer kurumlar arasındaki ortaklık ve işbirliği, inovasyonu artırmış, firmaların piyasa eksikliklerinin ve yetersizliklerinin üstesinden gelmelerine yardımcı olmuştur. İnovasyon piyasaları, şarap yapma süreçlerini, çeşitlerin seçimini ve üretim uygulamalarını değiştirmiştir. Winetech ve Elsenburg Eğitim Enstitüsü adında iki birlik kurulmuştur. Yerel ve uluslararası danışmanlarının kullanımı ve uluslararası piyasalar trendleri hakkında bilgi alma başarısının önemli bir bileşeni olmuştur. Şarap

üreten bölgelerdeki üreticiler ve diğer kurumlar arasında çeşitli işbirliği, yenilikleri desteklemede ve piyasa kusurlarının ve verimsizliklerinin üstesinden gelinmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Sektör içindeki yoğun rekabet ve firma düzeyinde rekabet ve işbirliği yan yana bulunmaktadır. İşbirliği aynı zamanda, inovasyonla ilgili maliyet ve riskleri azaltmaya yardımcı olurken, bireysel üreticilerin inovasyona erişme potansiyelini ve çekiciliğini artırmıştır. Bu nedenle, bir endüstrideki üretici ve kurumların işbirliği yapabilmeleri, inovasyonun kapsamını ve nihayetinde uluslararası rekabet edebilirlik düzeyini etkilemektedir (Theus 2009).

Yenilik sadece pazarlamayı değil, aynı zamanda şarap yapım süreçlerini ve hangi şarapların üretileceği konusunda da değişiklik getirmiştir. Kota sisteminin yürürlükten kaldırılmasını müteakip yıllarda yeni şarap ürünleri piyasaya sürülmüştür. Bazı üreticiler pazar özelliklerine odaklanarak üretim yaparken, bazıları önemli bir revizyon ile şaraplarının kalitesini artırarak başarılı olmuş, bazı üreticiler ise stratejilerini pazarlama ve markalama konusunda değiştirmişlerdir. Güney Afrika şarap kümelenmesinin en önemli başarı faktörlerinden biri, sektördeki kilit aktörlerin, teknik ve organizasyonel düzeyde yeniliğin hayati önem taşıdığını fark etmiş olmasıdır. Destek hizmeti kurumları, süper premium segmentlerdeki ihracat şaraplarının hacmine genişletmeye odaklanmıştır (Wood ve Kaplan 2008).

Güney Afrika şarap endüstrisi kümesinin küresel piyasalarda rekabetçi duruma gelmesinde iki politika girişimi etkili olmuştur. İlk olarak, kota sisteminin kaldırılması küresel talebi artıran çeşitlere doğru bir değişiklik başlatmış, teşvikler yeni ekim ve dikimi artırmıştır. İkinci olarak genel makroekonomik politikalar, tarımsal ticaretin serbestleşmesi, toprak reformları, sübvansiyonların azaltılması ve çiftçiler için asgari ücret uygulaması kümelerin büyümesine yardımcı olmuştur.

4.3.1.2 Latin Amerika Şarap Kümelenmesi

Şarap üretimi için elverişli toprak ve iklim koşulları, Latin Amerika ülkelerinin çeşitli bölgelerinde çok sayıda şarap kümesinin kurulmasına yol açmıştır. Çok sayıda küçük ve orta ölçekli firmaların hakim olduğu, özellikle yerel ve bölgesel pazarlara yönelik düşük

kaliteli ambalajsız şarap üretimi yapan bu kümeler, 1970'li ve 1980'li yıllarda üretiminin çok az bir kısmını ihracat ederken bu görünüm 1990 yıllarında kalite ve miktar yaklaşımının benimsenmesiyle hızlı bir şekilde değişmiştir. Teknolojik revizyon geçiren şarap kümelerinde artış sağlamış ve toplu üretimden yüksek kaliteli üretime geçilmiştir. İç piyasanın talep ettiği ambalajsız şarabın yerini ihracat piyasasının talep ettiği ambalajlı şarap almıştır. Bunun sonucu olarak, Arjantin şarap sanayisinin ihracat gelirinin % 85'ini katkısız şarap oluşturmuş, üretime yapılan yatırımlar kalitede artış sağlamıştır. 1998-2000 döneminde şarap üretimine yapılan doğrudan yatırımlar yaklaşık 500-600 milyon \$ dolayında gerçekleşmiştir. Bu sermayenin büyük kısmı ulusal şirketlerle ortak girişimlerde bulunan, bağ satın alan ya da bağ kurmaya yatırım yapan yabancı şirketlerden gelmiştir (Miremont 2000).

Latin Amerika ülkelerinde uygulanan bu yaklaşımın olumlu sonuçları dış ticaret verilerine de yansımıştır. Örneğin Şili'de şarap dış ticaretinde dikkat çekici artış meydana gelmiştir. 1995 yılında 182 milyon \$ olan Şili şarap ihracatı, 2004 yılında 835 milyon \$'a yükselmiş, aynı dönemde Arjantin şarap ihracatı da 74 milyon \$'dan 221 milyon \$'a ulaşmıştır. Bolivya ve Uruguay'da da şarap ihracatında önemli artışlar yaşanmıştır (Anonymous 2010a).

Latin Amerika şarap kümelenmesinin daha iyi bir konuma gelmesine;

- ❖ Küme paydaşları tarafından yürütülen ortak faaliyetler,
- ❖ Küresel ve bölgesel üretim artışı,
- ❖ Katkısız şaraba dünyada talebin yüksek olması,
- ❖ Mercosur içinde ambalajsız şarap ihracatının yasaklanması,
- ❖ Üretim, dağıtım ve pazarlama endüstrisinin küreselleşmesi, bölgesel düzeyde yenilik ve ürün kalitesinin sürekli artması (Miremont 2000 ve Sawyer 2004),
- ❖ Sektörün yatırım çevreleri için cazip hale gelmesi,
- ❖ Ticaret ve mali politikaları içeren makro ekonomik şartların geliştirilmesi ile sektörün avantajlı hale gelmesi,
- ❖ Pazarlama ve yönetim teknikleri ile yabancı yatırımın girişini sağlayan modern şarapçılığının başlatılması,

- ❖ Kamu kurumları, üniversiteler, AR-GE kurumları vb. kuruluşlar tarafından şarap kümelerine verilen kurumsal destekler gibi birçok etken neden olmuştur (Anonymous 2010a).

4.3.1.3 Çin hayvancılık kümelenmesi

Dünya ekonomisinde önemli bir yeri bulunan Çin, hayvancılık sektöründe de önemli bir potansiyele sahiptir. Dünya sığır üretiminin yaklaşık % 15'i Çin tarafından gerçekleştirilmektedir. Çin'de devlet politikaları geçmişte tarımsal kümelerin gelişmesini engellemiştir. Hayvancılığı oluşturan değer zincirinin her bir halkasının kendi bakanlığı olmakla birlikte bunların arasında koordinasyon düşük düzeyde kalmıştır. Değer zincirindeki paydaşlarla devlet arasındaki ilişkiler zayıf olmakla birlikte girdi, üretim, işleme, pazarlama ve ticaret sektörleri bakanlığın farklı birimleri tarafından yönetilirken, benzer olarak Sivil Toplum Kuruluşları (STK) ile üreticiler arasındaki ilişkide sınırlı bir şekilde tutulmuştur. Yerel yönetimler ve merkezi yönetim değer zincirindeki aktörler arasındaki bağlantıları geliştirmek yerine daha çok üretimin artırılması üzerine yoğunlaşmıştır (Brown vd. 2007).

Çin'de, son yıllarda kümelenmeye benzer yapılar ortaya çıkmış, özellikle farklı parçaların ayrı ayrı ele alınmasından ziyade, tüm değer zincirine vurgu yapılması yönünde bir değişiklik yapılmıştır. *Çin hayvancılık kümesinin geliştirilmesinde kurumsal destekler ve kollektif eylemler etkili olmuştur* (Anonymous 2010a).

Kurumsal destekler: Hayvancılık sektörünün kümelenme sistemine geçişinde yönetim faaliyetleri büyük ölçüde etkili olmuştur. Tarım Bakanlığı haricinde, tarım sektörüne dahil olan tüm bakanlıklar kaldırılmıştır. Bu durum Tarım Bakanlığı'nın tarım sisteminin farklı parçalarını daha iyi koordine etmesini sağlamıştır. Yeni sistemde hayvancılık endüstrisinin kendi departmanı olan hayvancılık bürosu kurulmuştur.

Tarımda kümelenme yaklaşımının giderek daha belirgin hale geldiği spesifik politikalar yapılmıştır. Bu politikaların bir örneği “Avantajlı Alan Programı”dır. Bu politika 11 ürünü kapsarken sığır eti, koyun eti ve keçi eti hayvancılık sektörünün çoğunu kapsamaktadır.

Koyun ve keçi endüstrisi ile ilgili “Avantajlı Alan Programının”ın amaçları ise şunlardır: (Brown vd. 2007).

- 2007 yılına kadar 61 avantajlı bölgede koyun ve keçi üretimini % 38’den fazla artırmak,
- Yüksek kaliteli koyun veya keçi etinin oranını % 20’nin üzerine çıkarmak,
- Üretim ve yönetim uygulamalarını standardize etmek,
- İthalat yerine ihracatın yapılması,
- Derecelendirme ve gıda güvenliği sistemlerini geliştirilmesi,

Bu hedeflere ulaşmak için gerekli önlemler ve yapılar şunlardır:

- Verimli ırklar,
- Her ilçede 2000’den fazla hayvan kapasiteli 5 besleme noktası,
- İlçe başına 20.000 silaj çukuru,
- Kalite geliştirme projeleri (hastalık kontrolü ve karantina, şirket düzeyinde soğuk depolama ve hayvancılık, yem ve et yetiştiriciliği için 29 (il düzeyinde) kalite izleme merkezinin kurulması,
- Büyük işletmelerin kurulması (merkezi ve resmi kesim, pazarlama veya işleme şirketleri, entegre şirketler veya yeni pazarlar).

Programda öncelikle hayvancılık türlerini artırmayı teşvik etmek için geniş coğrafi alanlar tanımlanmakta, daha sonra program bu alanlarda daha küçük idari alanların (şehirler ve ilçeler) kurulmasını hedeflenmektedir. İlk aşamada üretim miktarına odaklanan Program, daha sonra üretim aşamasından işleme ve pazarlamaya kadar değer zincirinin farklı kısımlarına da dikkat çekmektedir. Bu entegre yaklaşım, kümelenme politikalarının anahtarı olup, bu faaliyetlerin tamamı coğrafi yakınlık içinde gerçekleşecektir (Anonymous 2010a).

Çin tarım sisteminde yapılan değişikliklerin merkezi yönlerinden birisi de dikey entegrasyon alanıdır. Çin bu bağlamda, esas olarak tedarik zincirlerinin uzunluğunu azaltmayı ve dikey olarak entegre olmuş işletmeleri geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu işletmelerin geliştirilmesindeki amaç, bu tür işletmelerin sektördeki diğer aktörlerle ilişkileri yol gösterici olmalarıdır. Entgre işletmelerle diğer işletmeler, resmi veya gayri resmi olarak birbirleriyle ilişki içerisindedir (Anonymous 2010a).

Kollektif eylemler: Çin hayvancılık sektöründeki kollektif eylemler, sanayi dernekleri ve yerel gruplar olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Sanayi dernekleri büyük ölçüde hükümet ve işletmeler (çiftlikler, büyük firmalar), arasındaki bağlantıları kolaylaştırmak için faaliyet gösterirken, yerel gruplar sanayi gruplarının düzey olarak altında yer almaktadır. Yerel gruplar, genellikle küçük ve yerele dayalı çoğunlukla köy ve ilçe gruplarıdır. Entegrasyon programındaki rolleri, bir bağlantı mekanizması olarak hareket etmektedir (Anonymous 2010a).

Çin hayvancılık sektöründe yer alan sanayi birlikleri ve yerel gruplar ortak faaliyetler geliştirmektedirler. Sanayi birlikleri, girişimciler ve devlet arasındaki ilişkileri kolaylaştırmak için oluşturulmuştur. Şirketler sanayi birliklerinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Şirketler ve birlikler diğer sanayi paydaşlarının yanı sıra üretici ve girdi sağlayıcılar arasında işbirliği sağlamıştır. Ayrıca değer zincirinde arz zincirini kısaltmak amacı ile dikey ilişkiler geliştirilmiştir. Küçük işletmelere girdi kaynaklarını temin eden büyük işletmeler, bu işletmelerin pazar ve hizmetlere erişimlerini sağlamak için hizmet vermektedirler. Yerel grupların yapıları ise değişiklik göstermektedir. Birinci grup, küçük hayvancılığın artırılması konusunda uzmanlaşan ve yönetim tarafından teşvik edilen gruptur. Bunlar birbirine yakın konumlanmış 5 ve 15 arasında uzmanlaşmış çiftliklerden oluşmaktadır. Benzer ya da ortak olanaklara sahip bu işletmeler aynı tip stok, ortak veteriner, yem rasyonu ve aynı pazarlama kanalını kullanmaktadırlar. Diğer grup ise, büyük ölçekli uzmanlaşmış köy gruplarıdır. Büyük şirketler, köy düzeyindeki satın alma antlaşmalarını bu grupların liderleri vasıtasıyla yapmaktadırlar. Bu şekilde uzmanlaşma temel üretimin dışında da olmaktadır. Örneğin köy seviyesinde bazı gruplar, kesimhane alanında uzmanlaşırken, diğerleri pazarlamada uzmanlaşmıştır. Bu grupların dışında başka gruplarda yer almaktadır. Bu grupların ortak mantığı;

kümelenme, pazarlama konusu başta olmak üzere, işletmelere ölçek ekonomisi sağlamaktadır (Anonymous 2010a).

Yu (2013), Çin'in "Avantajlı Tarım Ürünleri Bölgesel Dağılımı Planlaması (2003-2007)" programının bütün ülkede tarım ürünleri ve avantajlı tarımsal ürünlerin sanayisinin bölgesel dağılımında kayda değer bir başarı sağladığını, üretim ve hayvancılık planlanan bölgelerde daha da arttığını belirtmektedir.

4.3.1.4 Latin Amerika meyve kümelenmesi

Latin Amerika meyve kümelerinin gelişimi farklı şekillerde olmuştur. Bazı kümeler örneğin üzüm kümeleri merkezi hükümet planları sonucu ortaya çıkmış, diğer kümeler kamu sektörü ve öncü girişimler arasındaki işbirliği sonucu oluşmuş kümelerdir. Rio Grande'deki kümeler ise büyük girişimciler tarafından oluşturulmuştur (Anonymous 2010a). Pazar baskısından kurtulmak için farklı yollar deneyen küçük ve orta ölçekli üreticiler, ilk olarak bazı üreticiler, ihracatçı ve toptancılarla anlaşma yapmışlardır. Örneğin Şili'de yaklaşık 2000 küçük ahududu üreticisi ihracat yapan büyük firmalarla uzun vadeli arz anlaşması yapmıştır (Katz ve Sánchez-Douglas 2004). İkinci olarak, küçük süper marketlerle tedarik anlaşması yaparak etik üretim ve pazarlama ağlarına katılmışlardır. Üçüncü ve en önemlisi tehdit ve problemlere karşı ortaklaşa hareket etmişlerdir. Örneğin, Santa Catarina'da Elma Üretici Birliği kurulmuştur. Birlik, Brezilya meyve ihracatına dayalı araştırmalara eğitim ve laboratuvar ekipmanı finanse etmek için bir kamu hibe programının kurulmasına katkıda bulunmuştur (Anonymous 2010a).

Şili, belirli bir üretim sektörünün verimlilik ve rekabet gücünü artıran projeleri geliştirmeleri için, işletmelerin ve bölgesel yönetimlerin faaliyetlerini destekleyen Entegre Bölgesel Programları (ITP) adında yeni bir politika aracı sağlamıştır (Cox, 2008). ITP Programının temel hedefi; üretim alanlarını artırmak, nitelikli işgücünün geliştirilmesi, kamu-özel sektör işbirliğini geliştirmek, kalite ve çevre standartlarını sağlama, araştırma ve teknoloji transferi geliştirmektir (Anonymous 2010a).

Kümelerin başarısı özellikle; alıcılardan gelen taleplerin artması, bölgedeki süper marketlerin artışı, gıda ithalatı yapan sanayileşmiş ülkeler tarafından konulan gıda güvenliği önlemleri gibi çeşitli faktörlerin etkisinin sonucudur. Diğer bir örnek Brezilya'da meyve ve sebze yetiştiricileri ve ihracatçıları temsil eden VALEXPORT adında kurulan birliktir. Birlik kümenin ihracat potansiyelinin artmasına büyük bir katkıda bulunmuştur. Birlik, kamu ve özel işletmelerle üretim, depolama, nakliye, ambalajlama, ihracat gibi konuları içeren teknik ve ticari anlaşmalar yapmıştır. Brezilya kümelenme politikaları, küçük ve orta ölçekli meyve yetiştiricilerinin kümeye katılımını teşvik etmiştir. Örneğin Santa Catarina Hükümeti, elma ve diğer ılıman meyve üreticilerine yayım hizmetleri vermiş ve kredi, pazarlama, araştırma ve eğitime erişimlerini kolaylaştırmıştır (Anonymous 2010a).

Dünyada tarımsal kümelenme örneklerine bakıldığında, tarım sektöründe kümelenmenin birçok fayda sağladığı görülmektedir. Çalışmalardan görüldüğü gibi bazı kümeler özellikle uygun koşullar neticesinde ortaya çıkarken, bazıları devlet faaliyetleri sonucu oluşturulmuş ve güçlendirilmiştir. Kümelenmenin sanayileşme sürecini daha da ileriye taşıyabileceğini ve yeniliklerin yayılmasını ve tarım işletmelerinin iyileştirilmesini kolaylaştırabileceğini söyleyebiliriz. Hükümetler, Çin hayvancılık kümesi örneğinde olduğu gibi belli alanlarda altyapı ve diğer teşvikleri sağlayarak, kümelenme için elverişli bir ortam sağlayabilir. Kümelenmenin, belirli bir bölgede tarım-sanayi sektörlerinin rekabet gücünü artırmak için kamu desteğini kanalize etme yönünde bir araç olabileceği görülmektedir.

4.3.2 Türkiye’de tarımsal kümelenme örnekleri

Bu bölümde yer verilecek olan kümelenme örnekleri, AGFORIS–Tarım Gıda S: AB 7. Çerçeve Programı sektöründe Kümelenme Projesi, GAP Organik Tarım projesi, İzmir Organik Tarım Kümesi, İzmir İşlenmiş Meyve Sebze Kümesi ve Kahramanmaraş Biberi Kümelenmesi Projesidir.

4.3.2.1 AGFORIS – tarım gıda sektöründe kümelenme projesi

Finansal Kaynağı: AB 7. Çerçeve Programı tarafından gerçekleştirilen, toplam bütçesi 1.080.630 Avro, süresi 36 ay olan ve koordinatörlüğünü Mersin İl Özel İdaresi'nin yaptığı proje kapsamında, proje ortağı bölgelerin tarım ve gıda sektöründe teknolojik işbirliği yoluyla dünya pazarından daha çok pay alması hedeflenmektedir. Tarım-gıda kümelenmeleri arasındaki araştırma kapasitesini ve altyapılarını ortak diyalog platformu ve ortak eylem planı oluşturarak maksimize etmek; sürdürülebilir kalkınma, zenginlik ve ekonomik büyüme yoluyla bölgelerin küresel rekabetine katkı sağlamak ise projenin diğer amaçlar arasında yer almaktadır. Projenin hedef kitlesini Mersin, İtalya'dan Emilia Romagna ve İspanya'dan Murcia Bölgelerindeki ve tarım-gıda sektörleri oluşturmaktadır.

4.3.2.2 GAP organik tarım projesi

GAP Organik Tarım Küme Projesi, T.C. Kalkınma Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (GAP BKİ) tarafından, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) teknik desteğiyle 2009-2017 döneminde yürütülmüştür. Proje ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde organik tarım sektörünün ulusal ve uluslararası rekabet edebilirliğinin artırılması ve üst ölçekte, Bölge'nin sürdürülebilir bir biçimde ve sosyal eşitlik ilkesine paralel olarak kalkınmasına katkıda bulunulması hedeflenmektedir. Projenin amacı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tarımsal potansiyelleri değerlendirmek, organik gıda ve organik tekstil sektörlerinin teknik, fiziki, bilgi ve kurumsal altyapılarını küme geliştirme çalışmaları ile geliştirmek ve bu sektörlerin daha rekabetçi bir konuma gelmelerini sağlamaktır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi 2007-2015 dönemi için geliştirilen rekabet gündeminde organik tarımın öncelikli sektörlerden biri olarak belirlenmesi sonucunda GAP Eylem Planı (2008-2012) çerçevesinde ortaya konan bir projedir. Proje, Rekabet Gündemi'nin Bölge için ortaya koyduğu "Sürdürülebilir Medeniyetler Beşiği" vizyonuna katkı sunmakta ve GAP Eylem Planı öncelikleri ile uyumlu olarak uygulanmaktadır.

GAP Organik Tarım Küme Projesi kendisine vizyon olarak; 2023'te GAP Bölgesi'nin geniş ve verimli sulanabilir tarım alanları ile Türkiye'nin önde gelen organik tekstil ve gıda hammadde tedarikçisi, yenilikçi ve rekabetçi organik üretim cazibe merkezi olmasını belirlemiştir. Bu vizyona ulaşabilmek için uygulanacak strateji, küme aktörleri arasındaki işbirliğini geliştirerek, “tekrarlanabilecek” ve/veya “ölçeklendirilebilecek” başarı hikâyeleri oluşturulmasıdır. GAP BKİ koordinasyonunda, İpekyolu Kalkınma Ajansı (TRC1), Karacadağ Kalkınma Ajansı (TRC2) ve Dicle Kalkınma Ajansı (TRC3) ile işbirliği ve eşgüdüm içerisinde “GAP Organik Tarım Değer Zinciri Pilot Uygulamaları Mali Destek Programları” uygulanıyor. Üretim ve Pazarlama Yeteneklerinin ve Kabiliyetlerinin Geliştirilmesi bileşeni altında GAP Organik Tarım Portalı tamamlanıyor. Organik Tarım Küme yapısının kurumsallaşması için yönetim yapısı geliştirildi, GAP Organik Tarım Küme Derneği kuruldu. Organik Gıda ve Organik Tekstil çalışma grupları çalışmalarına devam ediyor. Proje kapsamında hazırlanan Değer Zinciri Analizinde 45 ürün ele alınmış, bu ürünler üçlü bir “filtreleme” sonucunda 8 ürüne (pamuk, zeytin, kırmızı mercimek, nohut, buğday (durum), ayçiçeği, soya fasulyesi, nar, antepfıstığı) indirilmiştir. Böylece filtreleme yöntemi ile mevcut olan bilgiler değerlendirilmiş ve mevcut koşullar altında organik üretim açısından en şanslı ürünler tespit edilmiştir (Anonim 2018a).

4.3.2.3 İzmir organik gıda kümelenme projesi

Organik gıda kümelenmesi projesinin amacı, “mikro anlamda; organik gıda sektörünün üretimden imalata, sertifikasyondan ihracata, perakende satışından nihai tüketiciye kadar tüm tarafları kapsayacak bir çalışma ile sektörün ulusal ve uluslararası rekabet gücünü ve yenilikçilik kapasitesini arttırmak, mikro bazlı oluşturulacak modelin orta uzun vadede tüm Türkiye’de uygulanabilmesini sağlamak, makro anlamda ise; Türkiye kümelenme politikasının oluşturulmasına katkıda bulunmaktır. Ege İhracatçı Birlikleri ve Ekolojik Tarım Organizasyonu Derneği işbirliği ve İZKA desteği ile proje gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca projeyi işletmelerle birlikte, İzmir Büyük Şehir Belediyesi, Ticaret Odası, Sanayi Odası, Ege Üniversitesi, İzmir Fuarı gibi kamu kurum ve kuruluşları ile akademik

kurumlar, araştırma kurumları ve sivil toplum kuruluşları desteklemektedir (Günaydın 2013).

Kümelenme ile Projesi, İzmir'in saygın ve rekabetçi bir organik hammadde ve gıda tedarikçisi olmasını hedeflenmektedir. Bu amaçla temel tarımsal ürün üretiminden, iç pazardaki gelişkin tüketim eğilimine sahip tüketiciler için markalı organik gıda ürünleri tedarikine dönüşümünü sağlamayı amaçlamaktadır.

4.3.2.4 İzmir işlenmiş meyve, sebze kümesi

Türkiye genelinde faaliyet gösteren 1440 işlenmiş meyve ve sebze işletmesinin % 23'ü İzmir'de bulunmaktadır. Bu oran İzmir'in hinterlandını oluşturan Manisa ve Aydın illeri de dahil edildiğinde % 46'ya çıkmaktadır. Sektör, İzmir'de 5800 kişilik istihdam yaratmaktadır (Günaydın 2013, Haşar ve İnel (2011)'den)).

İzmir İşlenmiş Meyve Sebze Kümesi, sektörde yer alan firmaları finansal araçlar konusunda bilinçlendirmek ve sektörel örgütlenme yapısı kurmak, kayıtlı üretimin teşvik edilmesi amacıyla faaliyetler gerçekleştirmek, hedef müşteri ve zincir marketlerde sağlıklı ve kaliteli ürün bilincinin artırılması; ihracatta uygulanan tarife dışı engellerin ortadan kaldırılması için çalışmalar yürüten kamu kurumlarına araştırma desteği sağlanması, uluslararası fuarlara katılımı bölgeselliği ön plana çıkartarak küme imajının oluşturulması, istenen maliyet, miktar ve kalitede hammadde ve yardımcı maddenin temin edilebilmesinin sağlanması, İşlenmiş Meyve ve Sebze sektörüne hizmet sunan bir Ar&Ge koordinasyon merkezinin oluşturulması, mevcut Ar&Ge destekleri ile ilgili sektörün farkındalığının artırılması amaçları ile kurulmuştur (Günaydın 2013).

4.3.2.5 Kahramanmaraş biber kümelenmesi

Maraş Biberi Kümelenme Projesi, Avrupa Birliği ve Türkiye Cumhuriyetinin ortaklaşa finanse ettiği, T.C Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının yürüttüğü Rekabetçi Sektörler Programı kapsamında desteklenen bir programdır. Genel hedefi, bölge

halkının ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmak olan projenin amacı, Maraş biber sektörünün bölgedeki rekabet gücünü artırmak olarak belirlenmiştir. Maraş Biberi Kümelenme Projesine, projenin ana faydalanıcısı olan Kahramanmaraş İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü'nün yanı sıra, Kahramanmaraş Ticaret Borsası ve Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası da, ana paydaşlar olarak destek vermektedirler (Anonim 2018b).

Maraş Biberi Kümelenme Projesi; çiftçileri, biber işletmelerini, bölgedeki sivil toplum örgütlerini, ilgili devlet kuruluşlarını, üniversite ve enstitüleri bir araya getirerek, değer zincirinde yer alan tüm aktörlerin katılımıyla araştırma geliştirme, sektörel tanıtım, destekleyici tesislerin kurulması gibi pek çok faaliyete öncülük etmeyi öngörmektedir. İşletmelerin ortak kullanımı için kurulacak olan analiz laboratuvarı ve paketleme tesisleri, proje kapsamında hayata geçirilecek ilk yatırımlar olarak öne çıkmaktadır. Maraş Biberi Kümelenme Projesi, biber üreten işletmelerin kapasitesini artıracak ve işbirliğini teşvik eden bir çatı kimliğinde faaliyet gösterecektir. Bu işbirliğinin bir sonucu olarak kümelenmede yer alan her bir üyenin üretim maliyetlerinin düşmesi, pazarlama ve rekabet edebilirlikteki avantajlarını artırması hedeflenecektir. Kümelenme projesinin, aynı zamanda sektörün ihtiyacı olan finansman kaynaklarının yaratılması için, işletmelere yol gösterici bir misyonla çalışmalarını yürütmesi planlanmaktadır. Aynı zamanda kümelenme inovatif fikirlerin hayata geçmesi için yol gösterici olacaktır.

Maraş Biberi Kümelenmesi, Kahramanmaraş, Gaziantep, Şanlıurfa, Kilis ve Adıyaman illerini kapsayacak olup, projenin ve kümelenme inisiyatifinin paydaşları şu kişi ve kuruluşlardır: Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (sözleşme makamı), Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu (sözleşme makamı), Kahramanmaraş İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü (ana faydalanıcı), Kahramanmaraş Ticaret Borsası (ana paydaş), Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası (ana paydaş), Bölgedeki İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlükleri, bölgedeki Ziraat Odaları, diğer illerin Ticaret Borsaları, Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı (DOĞAKA), Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, Kahramanmaraş İl Koordinatörlüğü, hedef bölgedeki Kalkınma Ajansları (İpek Yolu Kalkınma Ajansı, Karacadağ Kalkınma Ajansı), hedef illerin Valilikleri, hedef illerdeki KOSGEB Müdürlükleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi

İhracatçılar Birliği (GAIB), hedef illerdeki Gümrük ve Ticaret İl Müdürlükleri, GAP – Bölge Kalkınma İdaresi, hedef illerdeki Üniversiteler ve Meslek Yüksek Okulları, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, hedef illerin Belediyeleri, hedef illerdeki KOBİ'ler/ İşletmeler, Kahramanmaraş Doğu Akdeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü, Bölgedeki Teknoparklar, Kahramanmaraş Biberciler Derneği, Bölgedeki Ticaret ve Sanayi Odaları.

Gözek (2012) tarafından yapılan “Kümelenme ve Türkiye’de Kırsal ve Tarımsal Kalkınma Açısından Uygulanabilirliği” konulu çalışmada, İzmir, Kahramanmaraş ve Mersin kümeleriyle yapılan anket çalışmaları sonucunda, işletmelerin son iki yılda müşteri memnuniyetinin arttığını buna neden olarak kurumsal bir altyapının küme ile sağlam hale gelmesi ve kalite standartlarının uygulanması olduğu belirtilmektedir. Çalışmada, Kahramanmaraş’ta ki işletmelerin genel olarak ürün çeşitlerini, üretim miktarlarını ve ihracat miktarlarını arttırdıkları; ayrıca işletmelerin büyük kısmının rakiplerine göre rekabet güçlerinin arttığı, rekabet gücü artışının daha çok Mersin’de ki işletmelerde meydana geldiği sonucuna varılmıştır. Kümelerin yasal olarak tanımlanmış bir hukuki altyapısı olmaması sebebiyle, platform, dernek ve vakıf çatısı altında kümelerin faaliyetlerini sürdürdüklerini ve kümelerde yer alan anket yapılan işletmelerin yaklaşık % 84’ünün uluslararası piyasalarda yer aldığını ve ihracat yaptığını, ihracat rakamlarının da yıldan yıla artış gösterdiği sonucunu elde edilmiştir.

Aynı çalışmada Mersin Gıda-Tarım Kümesi, İzmir Organik Tarım Kümesi ve Kahramanmaraş Biber Kümesi SWOT Analizi yapılmış analiz sonucunda şu bulgular elde edilmiştir.

Çizelge 4.4 İzmir, Kahramanmaraş ve Mersin kümeleri güçlü ve zayıf yönleri

	Güçlü/üstün olduğu yönleri	Güçsüz/zayıf olduğu yönleri
Mersin Gıda Tarım Kümesi	Küme üyelerinin hemen hepsinin aynı işkolunda olması, kümelerde çalışan işgücünün kalifiye olması, küme yönetiminin farklı kurum ve kuruluşlardan oluşması kümenin mali yeterliliği küme üyelerinin birbirine güvenmesi birlikte hareket etme duygusunun yüksek olmasıdır.	Küme üyelerinin kümenin getirileri üzerinde çok bilgi sahibi olmaması, işletmelerin ar-ge ve inovasyon kapasitelerinin düşüklüğü, gıda güvenliği ve izlenebilirliği konusunda yetersizlik, kümenin yeni olması sebebiyle organizasyon yapısının tam oturmaması, kümenin hukuki bir statüsünün bulunmaması, küme üyelerinin hepsini bir araya getirmede sorun yaşanmasıdır.
İzmir Organik Gıda Kümesi	Küme üyelerinin ortak hareket etmesi ve çoğunluğun kararlarına uyulması, küme yönetiminde üniversite, özel sektör, kamu ve STK'ların yer alması, küme üyelerinin girişimcilik ruhuna sahip olması, birbirleri arasında güven, küme üyelerinin çoğunluğunun organik gıda üzerine tecrübeli olması, küme faaliyetlerinin Ekolojik Tarım Organizasyonu Derneği (ETO) çatısı altında yürütülmesi, kümenin iyi bir organizasyon yapısına sahip olmasıdır.	Küme içerisinde yer alan işletme sayısının fazlalığı, Ar-Ge ve yenilikçilik kültürünün yetersizliği, KOBİ'lerin Ar-Ge ve yenilikçilik yaklaşım ve kavramlarının farkındalıkları konusundaki genel yetersizlikleri, KOBİ'lerin işbirliği kültürü konusundaki eksiklikleri, aynı sektörlerde faaliyet gösteren birçok KOBİ, üretim veya pazarlama yaklaşımları/stratejileri ile değil, sadece fiyat ile rekabet etmekte, bu durumda etkin işbirliği imkânını azaltmakta, kalifiye işgücünün dışarı doğru göç vermektedir.
Kahramanmaraş Biber Kümesi	Küme Altyapısının Biber Tanıtım Grubuna bağlı olarak devam etmesi, dernek statüsünde olması, üye sayısının az olması sebebiyle karar alma mekanizmasının hızlılığı, kümenin yeni olması nedeniyle dışarıdan gelecek yeniliklere açık olması, Maraş biberi coğrafi işaretinin olması ve bunun küme tarafından kullanılması ve dünyanın en kaliteli aranan kırmızı biberi olma özelliği.	Küme yönetiminin çalışmalarına tam olarak başlamamış olması, firmaların kurumsal kapasitelerinin zayıf olması, üretim teknolojilerinin eski olması, biberin işlemeden elde edilecek ürün çeşitliliğinin olmaması/çok az olması (sos, salça vb.), tarımdan mamul ürüne kadar olan bütün üretim süreçlerinde kalifiye personel yetersizliği, tarımsal üreticilerle işleyiciler arasında sözleşmeli tarımın, yapılmaması/çok az yapılması, bazı küme üyelerinin ve kümeye katılacak diğer işletmelerin, kümenin, getireceği fayda konusundan çok fazla bilinçli olmaması, coğrafi işaretin sağladığı faydanın yeterince bilinmemesi, kümenin yeni ve tecrübesiz olması, kümeye ait bir laboratuvarın olmaması, dış ticaret konusunda yetersizlik, inovasyon ve ar-ge çalışmalarının yetersiz olması hatta hiç olmaması.

Sonuç olarak, Türkiye’de yaklaşık 2000 yılında başlayan ve günümüzde de önemli bir çoğunluğu Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve benzeri uluslararası kuruluşların yanında ulusal desteklerle yürütülen projeler kapsamında gerçekleştirilen kümelenme çalışmaları, kümelenme konusunda farkındalık yaratmış bundan sonra gerçekleştirilecek çalışmalara yol gösterici olmuş ve sonuçlarının etkinliğinin artırılmasına fayda sağlayacak verilerin toplanmasına katkıda bulunmuştur. Ancak kümelenme yapılarının daha olumlu sonuç verebilmesi için sektörler ve kamu kurumları arasında daha yoğun bir ilişki içinde olması, özellikle yerel yönetimlerin rekabetçi oldukları konularda kümelenme yapıları için öncü olmaları gerekmektedir.

4.4 Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler (KOBİ)

KOBİ’lerin dünya ekonomilerinde ilgi odağı olmasının önemli sebeplerinden birisi bu işletmelerin üretime, istihdam sağlamadaki potansiyel kapasiteleri olmuştur. 1970’li yıllara kadar ekonomik kalkınmanın temelini oluşturan ve hızlıca gelişen büyük işletmelerin, 1973 krizi ile ABD ve Batı Avrupa ülkelerinin içine girdiği ekonomik durgunluk ve gerileme dönemlerinde iş hacimlerini daraltmaları sonucunda, işsizlik önemli ölçüde artmıştır. İşte KOBİ’lerin önemi bu dönemde anlaşılmıştır. Çünkü bu tür işletmeler esnek yapıları gereği, o dönemdeki ekonomik koşullara kendilerini kolaylıkla uyarlayarak krizi çok kolay atlattırlardır. İstihdam imkânlarını daraltmadıkları gibi büyük işletmelerin boş bıraktıkları pazar birimlerini doldurarak istihdam imkânlarını artırmışlardır. Küçük ve orta boy işletmelerin istihdam için büyük bir kaynak olduğunun anlaşılması sonucu bu işletmelerden mevcut olanları korumak ve yenilerinin kuruluşunu teşvik etmek için özellikle gelişmiş ülkelerde çeşitli destek ve teşvik politikaları uygulamaya konulmuştur. Çünkü küçük ve orta boy işletmelerin istihdam sağlama ve yeni iş yaratma fonksiyonunun önemini ve büyüklüğünü çeşitli ülkelerdeki istatistiksel araştırmalar açıkça ortaya koymuştur (Sarıaslan 1994).

KOBİ’ler Türkiye ekonomisinde her zaman var olmakla birlikte önem kazanması 1980’lerden itibaren başlamıştır. Geçmişe baktığımızda KOBİ’lerin 1950’li yıllara kadar genelde durağan bir yapıya sahip olduğu, tüketicinin taleplerine ancak cevap verebildiği gözlenmektedir. Daha sonra KOBİ’leri geliştirecek ve güçlendirecek yeterlilikte

politikaların olmadığı uzunca bir dönem yaşanmıştır. 1980'lerden sonra, özellikle de AB'ye uyum çalışmalarının başladığı son zamanlarda KOBİ'lerin küresel dünyada ve rekabet ekonomilerinde sahip oldukları önemin farkına varılmıştır (Bintaş 2017).

Dünyada KOBİ'ler ile ilgili olarak ortak bir tanım yoktur. Bunun yanı sıra tanımlamada kullanılacak kriterler konusunda da bir fikir birliği sağlanamamıştır. KOBİ'lerin tanımı ülkelere göre değişmektedir. KOBİ'ler genel olarak işletme büyüklüğü, çalışan sayısı, yıllık satışlar, varlıklar veya bunların herhangi bir kombinasyonuna göre tanımlanmaktadır.

AB'de KOBİ'ler, istihdam sayısı, ciro ve toplam bilanço açısından sınıflandırılmaktadır. AB tanımı çerçevesinde KOBİ'ler; 250'den az sayıda istihdama sahip, hasılatı 50 milyon € ve bilanço büyüklüğü 43 milyon €'dan küçük bağımsızlık ölçütlerine sahip işletmeler olarak tanımlanmaktadır.

Çizelge 4.5 AB'de KOBİ kriterleri (Anonim 2015)

Firma Ölçeği	İstihdam	Ciro		Toplam Bilanço
Mikro	< 10	≤ 2 milyon €	veya	≤ 2 milyon €
Küçük	10-49	≤ 10 milyon €		≤ 10 milyon €
Orta	50-249	≤ 50 milyon €		≤ 43 milyon €

ABD'de ise KOBİ'ler istihdam sayısı 500'den az, perakende ve hizmet sektörlerinde yıllık geliri en fazla 7 milyon \$, inşaat sektöründe yıllık geliri en fazla 3.5 milyon \$, tarımsal sanayide yıllık geliri en fazla 0.75 milyon \$ işletmeler olarak tanımlanmaktadır. ABD'de de KOBİ'ler, ABD'nin toplam işletmelerinin % 99.7'sini, istihdamın % 60'ını teşkil etmekle birlikte KOBİ'lerin gerçekleştirdiği toplam ihracat değeri diğer çoğu ülkelere göre daha yüksektir (Anonymous 2010b).

Türkiye'de 24.06.2018 tarihli Resmi Gazete'de 2018/11828 Karar yayımlanarak yürürlüğe giren, "Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Tanımı, Nitelikleri ve Sınıflandırılması Hakkında Yönetmelik" ile KOBİ tanımı revize edilmiştir. Yönetmelik kapsamında yapılan değişiklikler arasında, KOBİ tanımının kriterlerinden "Yıllık net

satış hasılatı” ve “Mali bilanço” üst limiti 40 milyon TL’den 125 milyon TL’ye yükseltilerek, yıllık çalışan personel sayısı üst limiti 250 çalışan olarak korunmuştur. Yapılan düzenleme ile mikro, küçük ve orta büyüklükteki ekonomik birim ve girişimlerin tanımları yeniden belirlendi. Bu tanıma göre, KOBİ’ler aşağıdaki gibi sınıflandırılmaktadır (Anonim 2018c).

Çizelge 4.6 Türkiye’de KOBİ Kriterleri (Anonim 2018c)

Kriter	Mikro Ölçekli KOBİ	Küçük Ölçekli KOBİ	Orta Ölçekli KOBİ
Çalışan Personel Sayısı	<10	<50	<250
Yıllık Net Satış Hâsılatı	≤ 3 Milyon TL	≤ 25 Milyon TL	≤ 125 Milyon TL
Yıllık Mali Bilanço Toplamı	≤ 3 Milyon TL	≤ 25 Milyon TL	≤ 125 Milyon TL

KOBİ kriterlerine göre, küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin sınıflandırılması şu şekilde olmaktadır.

Mikro İşletmeler: 10 kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hâsılatı veya mali bilançodan herhangi biri 3 milyon TL’yi aşmayan işletmeler, mikro işletme olarak adlandırılmaktadır.

Küçük İşletmeler: 50 kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık satış hâsılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 25 milyon TL’yi aşmayan işletmeler küçük işletme olarak adlandırılmaktadır. Daha önceden 8 milyon TL olan satış hâsılatı veya mali bilanço üst limiti 25 Milyon TL’ye yükseltilmiştir.

Orta Büyüklükteki İşletmeler: 250 çalışandan az istihdam rakamı ve yıllık satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 125 milyon TL’yi aşmayan işletmeler, orta büyüklükte işletme olarak adlandırılmaktadır. Daha önceden 40 milyon TL olan satış hâsılatı veya mali bilanço üst limiti 125 Milyon TL’ye yükseltilmiştir.

24 Haziran 2018 tarihinden itibaren 125 Milyon TL'nin altında net satış hasılatına sahip bütün işletmeler KOSGEB'in vermiş olduğu desteklerden yararlanabileceklerdir.

4.4.1 KOBİ'lerin temel özellikleri

KOBİ'ler, hem ekonomik hem de sosyal yönleri olan ekonomik birimlerdir. KOBİ'lerin ekonomik açıdan dikkati çekici yönlerinin başında, krizler karşısındaki dayanıklılığı gelmektedir. KOBİ'lerin sosyal açıdan sahip olduğu önem ise, kendisini, gelişmiş ya da gelişmemiş tüm ülkelerin en büyük sosyo-ekonomik sorunlarının başında yer alan işsizliğin azaltılmasına ve istihdam düzeyinin artırılmasına, gelir dağılımının daha adil bir hale getirilmesine, bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesine ve sosyal dışlanmış grupların miktarının azaltılmasına vb. olan katkıları açısından göstermektedir (Özdemir vd. 2007).

KOBİ'lerin temel özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz (Anonim 2011a).

- ❖ Çalışma yöntemlerindeki esneklik sayesinde değişen piyasa koşulları ve teknolojik gelişmelere hızla uyum sağlayabilmekte; bürokratik olmayan; yalın ve yeniliklere açık yönetim tarzı, KOBİ'lere süratli karar alma ve uygulama avantajı sağlamaktadır.
- ❖ Butik üretim sayesinde ürün farklılaşması sağlanmakta ve büyük işletmelere aramalı temin ederek tedarik zincirini tamamlanmaktadır.
- ❖ Dengeli gelir dağılımının tesisindeki olumlu katkıları nedeniyle sosyal kalkınmada da önemli bir işlev görmektedirler.
- ❖ Faaliyet gösterdikleri bölgelerde istihdam ve gelir artışı sağlayarak, büyük şehirlere doğru göçü önlemekte ve bölgede, yaşama ve büyüme potansiyeli yüksek olan yeni işletmelerin doğuşuna ortam hazırlamaktadırlar. Diğer yandan, KOBİ'ler, bölgesel kalkınma süreci içerisinde, ülkenin tüm yaratıcı girişimci potansiyelini ortaya çıkarmakta ve kalifiye eleman yetiştirilmesinde de önemli katkılar sağlamaktadır.

KOBİ'lerin genel olarak sahip olduğu avantajlar şu şekilde özetlenebilir (www.kosgeb.gov.tr 2012);

- Karar mekanizmalarının esnekliği,
- Yöneticilerinin büyüme ve girişimcilik konusundaki istekliliği,
- Yenilikçiliğe açık olmaları,
- Pazar ve teknoloji değişikliklerine büyük işletmelere göre daha hızlı uyum sağlamaları,
- Fiziksel olarak müşterilerle yakın olmaları dolayısıyla yerel pazarları daha iyi tanıyabilmeleri,
- Belirli ürünlerde uzmanlaşabilmeleri ürün çeşitliliğini arttırabilmeleri,
- Öz sermaye ağırlıklı olarak çalışmaları sayesinde ekonomik dalgalanmalardan daha az etkilenmeleridir.

4.4.2 KOBİ'lerin Türkiye ekonomisindeki yeri

Dünyada sosyo-ekonomik anlamda meydana gelen değişikliklerle birlikte para, sermaye ve mal hareketlerinin sınırı ortadan kalkmıştır. Küreselleşen ekonomi ile birlikte işletmeler ulusal pazarlardan daha çok uluslararası pazarlara üretim yapmaya yönelmişlerdir. Küreselleşen piyasa ekonomisinin temeli olan rekabetin yerleşmesi ve devam ettirilebilmesi KOBİ'lerin varlığına bağlıdır. KOBİ'ler yeni üretim yöntem ve tekniklerine, yeni pazarlama stratejilerine uyum sağlayabilecek esneklik ve yenilik niteliğine sahip oldukları için sanayileşme sürecinin itici gücünü oluşturmaktadırlar. KOBİ'ler bir ekonominin, sosyo-ekonomik yapısı çerçevesinde endüstrileşmesinin, sağlıklı kentleşmenin ve optimum dağılım ve ticaret uygulamalarının sürükleyici faktörü ve vazgeçilmez ögesidir. KOBİ'ler esnek yapıları dolayısıyla farklılaşan pazarlardaki farklı talepleri karşılayabilmekte aynı zamanda yeni ve yaratıcı ekonomik faaliyet alanları doğurabilmektedirler. KOBİ'lerin istihdam yaratmadaki rolü, bölgesel ve yerel kalkınmaya katkıları ve ekonomideki önemi tüm dünya ekonomileri tarafından kabul edilmiştir (Yonar 2008).

KOBİ'ler tek başlarına küçük birer ekonomik birimdir ve tek tek bakıldığında ekonomiye katkıları önemsiz görülmektedir. Ancak, topluca ele alındıklarında, sahip oldukları sayısal büyüklük, onların ekonomi ve toplum için ne kadar önemli oldukları açıkça görülmektedir (Özdemir vd. 2007).

KOBİ'lerin meydana getirdikleri katma değer, istihdam ve dış ticarete katkıları ekonomik değer ifade eden göstergelerdir. Türkiye ekonomisindeki girişimlerin büyük çoğunluğunu oluşturan KOBİ'lerin sayısı, yani 250 kişiden daha az çalışan bulunan girişim sayısı 2015 yılı itibariyle 2.684.838'dir. Türkiye'deki tüm girişimlerin % 99.8'ini KOBİ'ler oluşturmaktadır. Türkiye'de toplam KOBİ'lerin çalışanlar sayısı içerisindeki payı, % 72.7, toplam yaratılan ciro içerisindeki payı, % 61.7, üretim değerindeki payı, % 56.6 ve faktör maliyetiyle katma değerdeki payı ise % 50.6'dır. Türkiye'de KOBİ'lerin önemli bir bölümünü 1-9 işi arasında istihdam sağlayan mikro ölçekli firmalar oluşturmaktadır (Çizelge 4.7).

Çizelge 4.7 KOBİ'lere ilişkin temel göstergeler, 2015 (<http://www.tuik.gov.tr/1033> 2017)

Büyüklik grubu	Girişim sayısı (Adet)	Çalışanlar sayısı (Kişi)	Ciro (Milyon TL)	Üretim değeri (Milyon TL)	Faktör maliyetiyle katma değer (Milyon TL)
Toplam	2.689.910	13.952.313	3.913.912	2.453.076	626.027
1-19	2.595.799	5.507.567	908.168	433.385	96.849
20-49	61.393	1.879.511	594.886	332.691	78.051
50-99	17.299	1.191.003	401.078	247.695	56.475
100-249	10.347	1.569.610	511.699	374.826	85.664
KOBİ	2.684.838	10.147.691	2.415.830	1.388.598	317.039
250+	5.072	3.804.622	1.498.081	1.064.478	308.988
KOBİ Oranı (%)	99.8	72.7	61.7	56.6	50.6

Türkiye'de 2015 yılında ihracatın, % 55.1'i, ithalatın ise % 37.7'si 1-249 çalışanı bulunan girişimler tarafından gerçekleştirilmiştir. İhracatta, 1-9 kişi çalışanı olan mikro ölçekli girişimlerin payı % 17.7 iken, 10-49 kişi çalışanı olan küçük ölçekli girişimlerin payı % 20.3, 50-249 kişi çalışanı olan orta ölçekli girişimlerin payı ise % 17.1'dir. Çalışan sayısı 250+ olan büyük ölçekli girişimlerin payı ise % 44.8 olarak gerçekleşmiştir. Girişimin ana faaliyetine göre, KOBİ'lerin ihracatının % 59.3'ü ticaret sektöründe, % 36'sı ise sanayi sektöründe faaliyet gösteren girişimler tarafından yapılmıştır.

İthalatta, 2015 yılında 1-9 kişi çalışanı olan mikro ölçekli girişimlerin payı % 6.3, 10-49 kişi çalışanı olan küçük ölçekli girişimlerin payı % 13.1, 50-249 kişi çalışanı olan orta ölçekli girişimlerin payı ise % 18.2'dir. Çalışan sayısı 250+ olan büyük ölçekli girişimlerin payı ise % 62.3 olarak gerçekleşmiştir. Girişimin ana faaliyetine göre, KOBİ'lerin ithalatının % 59.6'sı ticaret sektöründe, % 33.1'i ise sanayi sektöründe faaliyet gösteren girişimler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Çizelge 4.8 Girişimin ana faaliyetine göre, KOBİ'lerin gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat (Milyon TL), 2015 (<http://www.tuik.gov.tr>, 2017a)

Yıl	Çalışan sayısı	İhracat				İthalat			
		Toplam	Sanayi	Ticaret	Diğer	Toplam	Sanayi	Ticaret	Diğer
2014	Toplam	343.746	195.377	132.303	16.066	527.957	271.640	185.462	70.855
	1-9	59.637	8.580	48.020	3.037	32.836	5.523	24.848	2.465
	10-49	71.215	19.711	47.767	3.736	69.496	18.939	45.561	4.995
	50-249	63.190	39.651	21.900	1.640	97.203	42.008	48.308	6.886
	KOBİ	194.042	67.942	117.687	8.413	199.535	66.471	118.718	14.347
	250+	149.652	127.413	14.614	7.625	328.257	205.165	66.732	56.360
	Bilinmeyen	53	22	3	28	166	3	13	149
2015	Toplam	391.421	218.704	148.037	24.679	562.196	293.478	199.690	69.028
	1-9	69.157	9.603	55.179	4.374	35.683	6.305	26.451	2.927
	10-49	79.447	21.949	52.823	4.675	73.488	17.036	51.281	5.171
	50-249	66.985	46.001	19.757	1.226	102.584	46.670	48.455	7.459
	KOBİ	215.589	77.553	127.759	10.276	211.755	70.010	126.187	15.558
	250+	175.206	141.085	19.764	14.357	350.017	223.387	73.249	53.382
	Bilinmeyen	626	66	514	46	424	81	254	88

Ekonomik sistemdeki işletmelerin önemli bölümünü oluşturan KOBİ'lerin faaliyetleri neticesinde elde edilen gelirle hayatlarını sürdüren işletme sahipleri ve ücretle çalışan işçilerin sayısı azımsanamayacak kadar çoktur. Bu yönüyle KOBİ'ler ekonomik öneminin dışında sosyal olarak da oldukça önemlidirler. KOBİ'ler bir ekonominin, sosyo-ekonomik yapısı çerçevesinde endüstrileşmesinin, sağlıklı kentleşmenin ve optimum dağılım ve ticaret uygulamalarının sürükleyici faktörü ve vazgeçilmez ögesidir (Yonar 2018).

4.4.3 Tarımsal ürün işleyen KOBİ'ler ve YEK

1990'ların başından bu yana birçok gelişmekte olan ülkede gıda ve gıda dışında kalan özel ve kamu sektöründeki firmaların kurulması ile tarım hızlı bir sanayileşme süreci yaşamıştır. İlk olarak ürün işleme, dağıtım ve tarımsal girdi sağlayan firma sayısı artmış, daha sonra üreticiler ve sanayi firmaları arasındaki kurumsal ve organizasyonel yapılar değişmiş ve son olarak ürün bileşimi, teknoloji ve pazar yapısı değişmiştir. Bunun yanında nüfus ve gelir artışı tüketici tercihlerini değiştirmiş, kentleşmenin artması ile birlikte kadınların işgücüne katılımı artmış, gelirin artmasıyla birlikte işlenmiş ve katma değeri yüksek ürünlere olan talep artmıştır. 1980 ve 1990'lı yıllarda gelişmekte olan ülkelerde hem ulusal hem de uluslararası tarıma dayalı sanayi politikalarında değişim yaşanmıştır. Yapısal düzenlemeler ve pazarın serbestleşmesi özel sektörü cesaretlendirmiştir. Bu durum özel sektörün tarıma yatırım yapması için bir fırsat olmuş, mal ve sermayenin sınır dışına çıkması maliyetini düşürmüştür (Reardon ve Barrett 2000). Örneğin Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), ikili ticaret anlaşmaları ve tercihli pazara giriş düzenlemeleri yoluyla küresel ticaretin serbestleştirilmesi, özellikle sanayileşmiş ülkelerin pazarını geliştirmekte olan ülkelerin tarıma dayalı sanayilerine açmıştır. Ayrıca, işlenmiş gıdalara olan talebin artması tarımadayalı sanayi işletmeleri için katma değerli ürünlere yönelmeleri için itici güç olmuştur.

Türkiye'de tarıma dayalı sanayi (TDS) imalat sanayinin alt sektörleri arasında yer almaktadır. Bu sanayiler; gıda, içki, tütün ve tütün mamulleri, dokuma ve giyim, deri ve deri mamulleri, orman ürünleri ve kağıt sanayi şeklinde sınıflandırılmaktadır (Aluftekin 2007).

Çizelge 4.9'da imalat sanayii içerisinde gıda ve içecek sektörlerinde faaliyet gösteren KOBİ'lere ait temel göstergeler yer almaktadır. 2015 yılı itibariyle imalat sanayiinde faaliyet gösteren işletmelerin yaklaşık % 12.5'ini gıda sektöründe faaliyet gösteren işletmeler oluşturmaktadır. Gıda sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin % 99.4'ünü yine KOBİ'ler oluşturmaktadır. Yine yaratılan ciro bakımından gıda sektöründeki işletmelerin toplam imalat sanayii içerisindeki payı % 15'tir. Gıda sektörü içerisinde yaratılan cironun % 49.6'sı KOBİ'lere aittir.

Çizelge 4.9 Bölüm ve büyüklük gruplarına göre bazı temel göstergeler 2014-2015
(<http://www.tuik.gov.tr>. 2017b)

		Girişim sayısı (Adet)		Ciro (Milyon TL)		Üretim değeri (Milyon TL)		Faktör maliyetiyle katma değer (Milyon TL)	
		2014	2015	2014	2015	2014	2015	2014	2015
İmalat	Top.	332.834	335.311	1.013.257	1.125.350	956.836	1.062.739	184.946	227.524
	1-19	303.590	305.768	86.547	92.126	84.146	88.924	14.649	15.421
	20-49	18.076	18.037	119.818	128.636	113.460	121.242	20.510	22.992
	50-99	5.563	5.786	91.790	104.628	86.759	99.100	16.445	19.854
	100-249	3.821	3.879	161.317	177.684	152.111	168.074	31.420	37.071
	KOBİ	331.050	333.470	459.472	503.074	436.477	477.340	83.024	95.338
	Top.	42.030	42.030	153.430	172.873	144.246	162.313	21.610	25.015
Gıda	1-19	39.030	38.874	14.382	13.768	13.527	13.071	2.297	1.948
	20-49	1.901	1.972	21.977	24.163	20.041	21.553	2.142	2.433
	50-99	515	585	15.614	19.246	14.178	17.679	1.485	1.919
	100-249	363	367	25.884	28.149	23.585	25.938	2.910	3.542
	KOBİ	41.809	41.798	77.858	85.326	71.332	78.241	8.834	9.842
	Top.	530	499	8.260	9.223	8.111	9.117	1.760	2.010
	1-19	393	356	c	c	c	c	c	c
İçecek	20-49	77	76	633	604	628	608	101	143
	50-99	33	39	644	913	609	860	130	186
	100-249	16	16	1.157	1.134	1.109	1.095	208	241
	KOBİ	519	487	2.435	2.651	2.346	2.562	440	570

Gelişmekte olan ülkelerde tarıma dayalı sanayiler, istihdam ve gelir yaratma açısından büyük önem arz etmektedir. Ayrıca bu sanayiler tarım ürünlerine talep oluşturmakta ve kalitenin artmasına katkıda bulunmaktadır. Tarımsal sanayiler kırsal alanda tarımda istihdamı sağlamanın yanı sıra, tarımsal ürünlerin ve gıdanın paketlenmesinde pazarlamasında, işleminde ve dağıtımında da istihdam olanakları sağlamaktadır. (Silva vd. 2009).

Tarımsal sanayinin ileri ve geri bağlantıları katma değer ve istihdam açısından büyük bir etkiye sahiptir. Tarımsal ürünler kolay bozulabilir olduğundan genellikle tarımsal sanayiler ve küçük ölçekli işletmeler hammaddeye yakın kurulmaktadır. Sonuç olarak bu durum kırsal alanları ekonomik ve sosyal yönden etkilemektedir.

Tarımsal ürün işleyen KOBİ'lerin YEK yaklaşımındaki rolleri şu şekilde özetlenebilir:

- ▶ Tarımsal ürün işleyen KOBİ'ler kırsal alanlarda üretimin ve kişi başı gelirin artmasına yol açmaktadır.
- ▶ Tarımsal ürün işleyen KOBİ'ler tarımsal ürünleri yerinde değerlendirdiği için aynı zamanda tarımsal ürünler için sürdürülebilir bir üretim ve pazarlama ortamı sağlamaktadır.
- ▶ Tarımsal ürün işleyen KOBİ'ler istihdam olanakları yaratarak, aynı zamanda yetişmiş genç nüfusun yerinde kalmasına da katkıda bulunmaktadır.
- ▶ Tarımsal ürün işleyen KOBİ'ler yeni yatırımlara kaynak sağlayacak tasarrufların oluşmasını sağlamaktadır.

4.4.4 Türkiye’de KOBİ’lere yönelik destek ve teşvikler

Gerek sayısal fazlalıkları ve gerekse de ekonomiye sağladıkları katkılar nedeniyle, bugün hemen her ülkede KOBİ'lere yönelik politikalar bulunmaktadır. Ülkeler bu politikalar kapsamında, KOBİ'lere destek ve hizmetler sunmakta ve onların rekabet güçlerini artıracak uygun faaliyetler planlamaktadır. Türkiye’de KOBİ politikasını tanımlayan temel doküman ise KSEP’tir. KSEP’in temel hazırlanma gerekçesi, KOBİ’lerle ilgili politikaların uygulanmasında ulusal düzeyde eşgüdümü sağlamaktır (Anonim 2015).

2011-2014 döneminde Türkiye’deki KOBİ politikasının geleceğini şekillendirecek önemli gelişmeler kaydedilmiş olup, bu politikalardan özellikle son yıllarda KOBİ’lerin rekabet etmesi yönünde dünyada önemli bir kalkınma aracı olarak görülen Kümelenme Destek Programı Yönetmeliği yürürlüğe girmiştir.

KSEP 2015-2018’i birinci derecede etkileyen makro stratejik dokümanlar, 10. Kalkınma Planı, Orta Vadeli Programlar, Yıllık Programlar ve Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi’dir. 10. Kalkınma Planı’nda Girişimcilik ve KOBİ’lere ilişkin temel amaç, “KOBİ’lerin rekabet güçlerinin artırılarak ekonomik büyümeye katkısının yükseltilmesi

olarak belirlenmiş ve bu kapsamda, öncelikle hızlı büyüyen veya büyüme potansiyeline sahip girişimler ile ürün, hizmet ve iş modeli açılarından yenilikçi KOBİ'lerin desteklenmesinin esas olduğu ifade edilmiştir (Anonim 2015).

Türkiye'de KOBİ politikasının oluşturulması ve uygulanması süreçlerinde yer alan başlıca kurumlar ve rolleri aşağıda belirtilmektedir (Anonim 2015).

Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı; Bilim, sanayi ve teknoloji alanında politika, strateji, plan ve programlar geliştirilmesi ve uygulanmasının sağlanması; yüksek katma değerli, ileri teknolojiye dayalı, verimli, çevreye duyarlı, dışa bağımlılığı azaltan, güvenli ve sürdürülebilir bir üretim yapısının oluşmasının sağlanması; üniversite-sanayi işbirliğinin geliştirilmesi, başta KOBİ'ler olmak üzere girişimciliğe, yenilikçiliğe ve Ar-Ge çalışmalarına verilen desteklerle, ülke sanayisinin teknolojik altyapısının güçlendirilmesi ve rekabet güçlerinin artırılması.

Maliye Bakanlığı; Vergi teşviklerin uygulanması.

Kalkınma Bakanlığı; Kalkınma planları ve yıllık programlarda yer alan KOBİ'lere ilişkin politikaların hazırlanması ve uygulanmasının koordine edilmesi; yerel istihdamın ve girişimciliğin geliştirilmesi çerçevesinde KOBİ'ler ile esnaf ve sanatkârların sorunlarına yönelik politikalar geliştirilmesi.

Ekonomi Bakanlığı; İhracatın kalkınma planları ve yıllık programlardaki ilke, hedef ve politikalar yönünde ülke ekonomisi yararına düzenlenmesinin, desteklenmesinin ve geliştirilmesinin sağlanması; serbest bölgelerin kurulması, yönetilmesi ve işletilmesi; yatırımlarda devlet yardımları mevzuatı çerçevesinde yatırım projelerini değerlendirerek uygun görülenlerin yatırım teşvik tedbirlerinden yararlanmasının sağlanması; teşvik tedbirlerinin uygulanması ve uygulatılması; Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu'nun (YOİKK) sekreteryası faaliyetlerinin yürütülmesi.

Gümrük ve Ticaret Bakanlığı; Esnaf ve sanatkârlara ilişkin politikaların, ilke ve hedeflerin belirlenmesi; bu kesime yönelik stratejiler geliştirilmesi; esnaf ve sanatkâr sicil kayıtlarıyla ilgili hizmetlerin yürütülmesi; MERSİS'in yönetimi.

AB Bakanlığı; AB mevzuatına uyum çalışmalarının izlenmesi ve koordinasyonu; iyi uygulama örneklerinin incelenmesi ve yaygınlaştırılması.

Hazine Müsteşarlığı; Devlet desteklerinin izlenmesi.

TÜBİTAK; Bilim ve teknoloji politikalarının geliştirilmesi; Ar-Ge faaliyetlerinin özendirilmesi, desteklenmesi, koordine edilmesi ve yürütülmesi.

Ekonomi Koordinasyon Kurulu; Devlet yardımları politikalarının tespitinde, uygulanmasında ve güncelleştirilmesinde koordinasyonun sağlanması.

TOBB; KOBİ'lere ilişkin politika ve proje geliştirme platformlarında görev alarak, Birliğin ve Birliğe bağlı odaların ve üyelerinin görüşlerinin ve katkılarının çalışmalara yansıtılması; sektör meclisleri oluşturarak sektörel sorunlara ilişkin araştırma ve çözüm geliştirme çalışmalarının yürütülmesi;

TESK; Esnaf ve sanatkârlara ilişkin politika ve proje geliştirme platformlarında görev alarak, üyelerinin görüşlerinin ve katkılarının çalışmalara yansıtılması; esnaf ve sanatkârlara yönelik bilgilendirme ve bilinçlendirme faaliyetlerinin yürütülmesi.

Kalkınma Ajansları; İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) düzey 2 bölgelerindeki 26 ajans ile bölgesel çapta proje bazlı desteklerin uygulanması; bölge planlarının hazırlanması.

Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV); Özel sektörün Ar-Ge ve teknolojik yenilik projelerine destek sağlanması.

Halk Bankası; Esnaf, sanatkâr ve KOBİ'lere uygun koşullarda kredi sağlanması.

Türkiye İhracat Kredi Bankası (EXIMBANK) Anonim Şirketi (A.Ş.); İhracata yönelik üretim yapan imalatçıların kredi, sigorta ve garanti programları ile desteklenmesi.

Kredi Garanti Fonu (KGF); KOBİ'lerin bankalardan aldığı krediler için kredi kefalet hizmeti verilmesi.

TESKOMB; Halk Bankası tarafından esnaf ve sanatkârlara kullanılan krediler için kefalet hizmeti verilmesi.

Kobi Girişim Sermayesi ve Yatırım Ortaklığı; KOBİ'lere sermaye katkısında bulunarak risklerine ortak olunması.

Türkiye'de KOBİ'lere yönelik olarak çeşitli kurumlar tarafından farklı amaçlara hizmet eden destek ve teşvik programları uygulanmaktadır. Bu programlar kapsamında; hibe, geri ödemeli destek, vergisel avantaj, doğrudan kredi ve kredi kullanımına yönelik desteklerden oluşan çeşitli araçlardan faydalanılmaktadır (Anonim 2015).

Türkiye'de KOBİ'lere yönelik uygulanan destek ve teşvik programlarının destek grubu ve ilgili kurum bazında dağılımı Çizelge 4.10'da yer almaktadır. KOBİ'lere farklı kurumlar tarafından aynı amaca hizmet eden birçok destek verilmektedir. Ancak yapılan çalışmalara bakıldığında, KOBİ'lerin birçok destekten ve destekleyici kurumdan haberdar olmadığı ve geçmişten günümüze finansman, işgücü yeterliliği ve kalitesi, sermaye sıkıntısı, Ar-Ge çalışmaları hususlarında yaşamış oldukları problemler halen devam etmektedir. KOBİ'lere yönelik destek veren kurumlardan en fazla bilinen ve faydalanılan kurum ise KOSGEB'tir. Aynı amaca hizmet eden destekler tek bir çatı altında toplanmalı ve etkisi artırılmalıdır.

Çizelge 4.10 KOBİ'lere yönelik destek ve teşvikler (Anonim 2015)

Destek grubu	İlgili kurum
Ar-Ge ve Yenilikçiliğin Desteklenmesi	BSTB
	Ekonomi Bakanlığı
	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB)
	Kalkınma Ajansları
	Maliye Bakanlığı, SGK
	Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı
	TÜBİTAK
	KOSGEB
	TTGV
Girişimciliğin Desteklenmesi	Kalkınma Ajansları
	KOSGEB
Strateji Geliştirme ve İşbirliklerinin Desteklenmesi	BSTB
	Kalkınma Ajansları
	KOSGEB
Pazarlama Faaliyetlerinin Desteklenmesi	Kalkınma Ajansları
	Kültür ve Turizm Bakanlığı
	KOSGEB
	Ekonomi Bakanlığı
Danışmanlık, Sistem ve Kapasite Geliştirmenin Desteklenmesi	Kalkınma Ajansları
	KOSGEB
	ETKB
Çevre ve Enerjiye Yönelik Destekler	ETKB/ Kültür ve Turizm Bakanlığı
	KOSGEB
	TTGV
Yatırımların Desteklenmesi	Maliye Bakanlığı
	GTB
	Ekonomi Bakanlığı
	Kalkınma Ajansları
Finansmana Erişimin Desteklenmesi	TÜBİTAK
	KOSGEB
	Halkbank
	KGF/TESKOMB
	Hazine Müsteşarlığı

KOBİ'lere çeşitli kurumlar tarafından verilen destek ve teşviklerin uygulamada başarılı olması, hizmet veren kuruluşların yeterliliği kadar, hizmet götürülmesi hedeflenen grupların taleplerine ve altyapılarına da bağlıdır. Bu açıdan sektörler ve bölgeler

arasında önemli farklılıklar mevcuttur ve hizmet talebini dahi etkileyen bu farkların azaltılması destek programlarının amaçları arasında bulunmalıdır (Sarioğlu vd. 2007).

4.5 Türkiye’de Hayvancılık Sektörünün ve Hayvansal Üretime Dayalı Sanayinin Mevcut Durumu

Bu bölümde, hayvancılık sektörünün Türkiye’deki genel durumuna ilişkin bilgilerin yanısıra araştırma kapsamında incelenen KOBİ’lerin yer aldığı ve bu sanayinin bir alt kolu olan hayvansal üretime dayalı sanayinin Türkiye’deki mevcut durumu incelenmiştir.

4.5.1 Türkiye’de hayvan varlığının gelişimi

Tarım sektörünün önemli bir kolu olan hayvancılık, özellikle kırsal alanda yaşayan insanların ekonomik ve sosyal gelişmesinde kilit rol oynamaktadır. Hayvancılık gerek üretici, gerekse tüketici ihtiyaçlarını karşılayarak, tarıma dayalı sanayi aracılığı ile milli gelir, ihracat ve istihdama katkı sağlamaktadır.

TÜİK tarafından yapılan “Tarımsal İşletme Yapı Araştırması 2006” verilerine göre, Türkiye’de tarımsal işletmelerin % 62.3’ünde hem bitkisel üretim hem de hayvansal üretim, % 37.2’sinde yalnız bitkisel üretim, % 0.5’inde ise yalnız hayvansal üretim yapılmaktadır (http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1003 2018).

“Tarımsal İşletme Yapı Araştırması 2016” verilerine göre, Büyükbaş hayvanı olan tarımsal işletmelerin, büyükbaş hayvan sayısına göre işletme büyüklüğü grubu incelendiğinde, işletmelerin % 44.5.7’i 1-4 baş hayvanı olan işletme büyüklüğü grubunda, hayvan sayısı ise % 24.8 ile 20-49 baş hayvanı olan işletme büyüklüğü grubunda yoğunlaştığı görülmektedir.

Küçükbaş hayvanı olan tarımsal işletmelerin, küçükbaş hayvan sayısına göre işletme büyüklüğü grubuna bakıldığında, işletmelerin % 28.5’i 50-149 baş hayvanı olan işletme

büyüklüğü grubunda, hayvan sayısı ise % 36.3 pay ile 300 ve üzeri baş hayvanı olan işletme büyüklüğü grubunda yoğunlaşmaktadır.

Çizelge 4.11 Hayvansal işletmelerin işletme büyüklüğüne ve hayvan varlığına göre dağılımı (%) (http://www.tuik.gov.tr. 2018d)

Büyükbaş hayvan sayısına göre işletme büyüklüğü (baş)	Büyükbaş hayvanı olan işletme	Büyükbaş hayvan	Küçükbaş hayvanı olan işletme	Küçükbaş hayvan
1-4	44.5	7.9	11.0	0.3
5-9	22.2	10.5	10.3	0.7
10-19	17.0	16.4	14.0	2.0
20-49	11.8	24.8	17.7	6.1
50-149	3.9	20.9	28.5	27.0
150-299	0.4	5.1	12.3	27.6
300 +	0.2	14.4	6.2	36.3
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0

Türkiye’de hayvan varlığına bakıldığında 1980 yılından itibaren hayvan sayısı hızlı bir düşüş trendine girmiştir (Çizelge 4.12). 1980 yılın toplam hayvan varlığı baz alındığında, 1980- 2017 yılları arasında toplam büyük ve küçükbaş hayvan varlığında yaklaşık % 29 oranında bir azalmanın olduğu görülmektedir.

Türkiye’de hayvancılık sektörünü de yakından ilgilendiren 24 Ocak 1980 ekonomik istikrar tedbirleri çerçevesinde et ve hayvansal ürünler destekleme kapsamından çıkarılmıştır. Bu tarihi izleyen süreçte, kasaplık hayvan ve et dış ticaretindeki politikalar ile kasaplık gücün üstünde hayvan kesimleri sonucu hayvan varlığında önemli sayısal azalmalar ve dolayısıyla hayvansal üretimden çekilmeler meydana gelmiştir (Aydın 2011). Bunların yanında yaşanan ekonomik krizlerde hayvancılığı olumsuz yönde etkilemiştir.

Çizelge 4.12 Türkiye’de yıllar itibariyle hayvan varlığı (bin baş)
(<http://www.tuik.gov.tr>. 2018e)

Yıllar	Sığır	Manda	Toplam büyükbaş	Koyun	Keçi	Toplam küçükbaş	Toplam hayvan sayısı	Endeks (1980=100)
1980	15.894	1.031	16.925	48.630	19.043	67.673	84.598	100.0
1990	11.377	371	11.748	40.553	10.977	51.530	63.278	74.8
2000	10.761	146	10.907	28.492	7.201	35.693	46.600	55.1
2002	9.803	121	9.925	25.174	6.780	31.954	41.879	49.5
2003	9.788	113	9.901	25.432	6.772	32.203	42.104	49.8
2004	10.069	104	10.173	25.201	6.610	31.811	41.984	49.6
2005	10.526	105	10.631	25.304	6.517	31.822	42.453	50.2
2006	10.871	101	10.972	25.617	6.643	32.260	43.232	51.1
2007	11.037	85	11.121	25.475	6.286	31.762	42.883	50.7
2008	10.860	86	10.946	23.975	5.594	29.568	40.514	47.9
2009	10.724	87	10.811	21.750	5.128	26.878	37.689	44.6
2010	11.370	85	11.455	23.090	6.293	29.383	40.838	48.3
2011	12.386	98	12.484	25.032	7.278	32.310	44.794	52.9
2012	13.915	107	14.022	27.425	8.357	35.783	49.805	58.9
2013	14.415	118	14.533	29.284	9.226	38.510	53.043	62.7
2014	14.223	122	14.345	31.140	10.345	41.485	55.830	66.0
2015	13.994	134	14.128	31.508	10.416	41.924	56.052	66.3
2016	14.080	142	14.222	30.984	10.345	41.329	55.551	65.7
2017	15.944	161	16.105	33.678	10.635	44.312	60.417	71.4

4.5.2 Türkiye’de kırmızı et ve süt üretiminin gelişimi

İnsanların, bedensel ve zihinsel gelişimi için gerekli olan proteinin karşılanması için bitkisel kaynaklı besin maddelerinden daha çok hayvansal kaynaklı proteine ihtiyaç duyulmaktadır. Hayvansal besinlerde protein oranının yüksek olmasının yanında mevcut proteinlerin biyolojik değeri de yüksektir. Bu yönden insan biyolojisi ve sağlığı için hayvansal ürünler son derece önemlidir. Sağlıklı bireylerden oluşan bir nesil yetiştirmenin dünya ülkeleri tarafından kabul edilen bir ilke olduğu düşünülürse, toplumların gelişiminde hayvansal ürünlerin önemi oldukça büyüktür. Bu nedenle hayvansal gıdalar tarımsal ürünler içerisinde stratejik olarak ilk sırada yer almaktadır (Anonim 2016).

Türkiye’de, 1991 yılından 2017 yılına kadar geçen süre içerisinde, toplam kesilen büyükbaş hayvan varlığında bir artış gözlenirken, kesilen küçükbaş hayvan sayısına azalma olmuştur. TÜİK verilerine göre, Türkiye’de 1991 yılında toplam 2.2 milyon baş büyükbaş hayvan, 9.1 milyon küçükbaş hayvan kesilmiştir. 1991-2017 yılları arasında kesilen hayvan sayısında yaklaşık % 5 azalma olurken, toplam et üretiminde % 111 oranında artış olmuştur.

Türkiye’de 1991 yılı itibariyle 467 bin ton olan toplam kırmızı et üretiminin, 2017 yılında 1.125 bin tona yükseldiği görülmektedir. Kırmızı et üretimindeki artış özellikle hayvan karkas ağırlığındaki artıştan kaynaklanmaktadır. Bunun yanında 2010 yılından itibaren et ithalatının serbest bırakılması da et üretimimin artmasına neden olmuştur.

Ayrıca, TÜİK 2010 yılında et üretiminde hesaplama değişikliğine gitmiştir. 2010 yılına kadar et üretim hesabı; hayvan türleri ayırımında mezbaha ve derisi Türk Hava Kurumu’na (THK) verilen kurban bayramı kesimlerini ile kesilen hayvan sayılarının karkas ağırlıklarının değerlendirilmesinden elde edilirken, 2010 yılından itibaren ise kırmızı et üretimi mezbahane ve mezbahane dışı kesimleri kapsamaktadır.

Çizelge 4.13 Türkiye’de yıllar itibariyle kesilen hayvan varlığı (bin baş) ve et üretimi (bin ton) (<http://www.tuik.gov.tr.2018e>)

Yıllar	Büyükbaş	Küçükbaş	Toplam kesilen hayvan sayısı	Büyükbaş et üretimi	Küçükbaş et üretimi	Toplam et üretimi
1991	2.223	9.125	11.347	318	148	467
1995	1.859	6.336	8.195	299	116	415
2000	2.125	7.277	9.402	359	133	491
2005	1.639	4.834	6.473	323	86	409
2009	1.507	4.603	6.110	326	86	413
2010	2.618	8.093	10.711	622	159	781
2011	2.579	6.734	9.313	647	130	777
2012	2.798	5.468	8.266	801	115	916
2013	3.433	6.299	9.732	870	126	996
2014	3.714	6.768	10.482	883	126	1.008
2015	3.766	7.008	10.774	1.015	134	1.149
2016	3.902	5.840	9.742	1.060	113	1.173
2017	3.602	7.203	10.805	987	138	1.125

Türkiye’de normal besicilik faaliyetleri dışında diğer bir et üretim kaynağı ise Kurban Bayramlarıdır. Et ve Balık Kurumu (EBK) (yeni adıyla Et ve Süt Kurumu ESK) tarafından kurban bayramlarında Türkiye’de her yıl yaklaşık 2.7-2.8 milyon baş hayvanın kesildiği tahmin edilmektedir. Ancak bu rakamın yaklaşık 2.5 milyonunu küçükbaş hayvanlar oluşturmaktadır (Kıymaz ve Saçlı 2008).

Türkiye’de büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın önündeki en büyük sorunlardan biri kayıt dışı et üretimidir. Ankara Ticaret Borsası tarafından yapılan çalışmaya göre, 2013 yılında sığır eti üretiminde kayıt dışı üretim % 50.4, küçükbaş et üretiminde % 71.5 gibi çok yüksek bir orandadır. Raporda Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı’nın büyükbaş hayvancılıkta sağladığı destek ve teşviği küçükbaş hayvancılık için sağlamamış olması nedeniyle küçükbaştaki kayıpların daha fazla olduğu belirtilmektedir (Kavakoğlu ve Okur 2013).

Türkiye’de süt üretimi ise, laktasyon verimleri ve hayvan ırklarındaki değişimle doğru orantılı olarak zaman içerisinde artış göstermektedir. Türkiye süt üretimi 1991-2017 yılları arasında süt üretimi % 102 oranında artış göstermiştir.

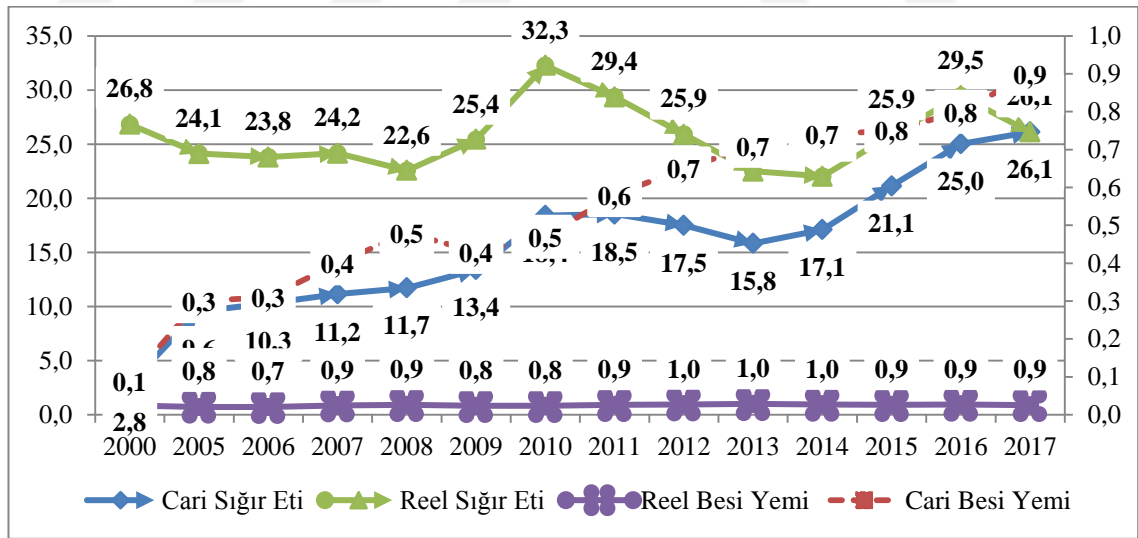
Çizelge 4.14 Türkiye’de sağılan hayvan sayısı (bin baş) ve süt üretimi (bin ton) (<http://www.tuik.gov.tr>. 2018e)

Yıllar	Küçükbaş	Büyükbaş	Manda	Toplam	
				Sağılan hayvan	Süt üretimi
1991	29.100	6.119	171	35.390	10.240
1995	24.170	5.886	122	30.178	10.602
2000	19.713	5.280	70	25.062	9.794
2005	12.593	3.998	38	16.629	11.108
2010	13.166	4.362	35	17.563	13.544
2011	14.594	4.761	40	19.396	15.056
2012	16.571	5.431	47	22.049	17.401
2013	18.231	5.607	52	23.890	18.224
2014	18.924	5.609	55	24589	18.631
2015	19.941	5.536	63	25.540	18.655
2016	19.705	5.432	63	25.200	18.489
2017	22.467	5.969	69	28.505	20.700

4.5.3 Türkiye’de kırmızı et fiyatlarının değişimi

Kırmızı et fiyatları, başta yem olmak üzere besi materyali, işçilik vb. girdi maliyetlerinin yanı sıra, ikame ürünlerin (tavuk eti) fiyatları, ithalat ya da ihracat durumu, devlet politikaları, süt fiyatları, tüketici talebi, tüketici tercihleri ve alım gücü gibi faktörlere bağlı olarak değişmektedir.

Şekil 4.1’de Türkiye’de yıllar itibariyle cari ve sabit fiyatlarla besi yemi ve sığır eti fiyatları gösterilmiştir. Son yedi yıllık dönemde sığır eti fiyatlarında önemli bir artış olduğu gözlenmektedir. Türkiye’de 2007-2008 yılları kuraklık ve ekonomik krizin yaşandığı dönemlerdir. Yaşanan kuraklığın etkisiyle 2007 yılında yem fiyatları önceki yıla göre % 29 artmıştır. Kuraklığın ve krizin etkilerinin daha yoğun yaşandığı 2008 yılında ise süt üretici fiyatı % 11.1, sığır eti tüketici fiyatı % 10.9, koyun eti fiyatı % 11.8, yem fiyatı % 20 oranında artış göstermiştir. Süt fiyatındaki artışın yem fiyatındaki artışın altında kalması nedeniyle süt üretimi karlılığını yitirmiş, bu durum üreticilerin, bu dönemde süt ineklerini kestirmesine neden olmuştur.

Şekil 4.1 Türkiye’de yıllar itibariyle cari ve reel besi yemi ve sığır eti fiyatları (TL/kg) (<http://www.tuik.gov.tr>. 2018f)

Kalkan ve Cünedioğlu (2010) et fiyatlarında son dönemde yaşanan artışı değerlendirmiş ve et fiyatlarındaki artışın 2007 yılında yem fiyatlarında yaşanan artışın yönetilememesinden kaynaklandığını bildirmişlerdir. Araştırmacılar, hayvancılık piyasasında düzenleyici bir yapının ve uzun vadeli bir politikanın olmamasının bu sonucu doğurduğunu; 2007 yılında yem fiyatlarındaki artışa rağmen süt-süt tozu ithalatından dolayı süt fiyatları arttığını ifade etmişlerdir.

Tarımsal ve hayvansal ürünlerin fiyatlarının artışında ekonomik, sosyal ve politik nedenler bulunmaktadır. Bu fiyat artışları özellikle yoksul kesimlerin zor durumda bırakmakta ve gıda güvenliğini tehlikeye sokmaktadır. Bu açıdan fiyat artışlarının önlenmesi ve hayvancılıkta maliyetleri düşüren politikaların uygulanması gerekmektedir. Bununla birlikte gerek üretici gerek tüketiciyi korumak adına piyasalarda ki gelişmeleri daha önceden tespit edebilecek bir yapının olması gerekli görülmektedir.

4.5.4 Türkiye’de canlı hayvan ve kırmızı dış ticareti

Türkiye’de 2007 yılında yaşanan tarımsal kuraklık ve 2008 yılında meydana gelen küresel ekonomik krizin ardından 2010 yılında kasaplık hayvan ve karkas et ithalatı gündeme gelmiştir. 2009 yılının ortalarından itibaren baş gösteren ve mevcut düzenlemeler korunarak üstesinden gelinemeyen yüksek et fiyatları nedeni ile, mülga Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Bakanlar Kurulu canlı hayvan ve et ithalatına yönelik yeni düzenlemeleri gündemlerine almışlardır. 2008-2009 krizinden önce sadece damızlık amacıyla ithalat yapılırken, hayvan sayısının azalması sonucunda ortaya çıkan kırmızı et açığına kapatmak için canlı hayvan ve etler ile yenilen sakatat ithalatına izin verilmiştir. 18.10.2012 tarihli ve 28445 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan “4.10.2012 tarihli ve 2012/3839 Sayılı 2013 Yılı Programının Uygulanması, Koordinasyon ve İzlenmesine Dair Bakanlar Kurulu Kararı Eki”nde 2009 yılı ikinci yarısından itibaren sürekli bir artış eğilimine giren kırmızı et fiyatlarının düşürülmesi için 2010 yılında başlatılan kasaplık canlı hayvan ve et ithalatının sürdürülmekte olduğu belirtilmiştir.

Daha sonraki dönemde bu kararın içeriği genişletilerek özel sektöre de düşük gümrük vergisi uygulaması ile ithalat izni verilmiştir. Bu amaçla, canlı hayvan ve karkas et ithalatındaki % 135 ve % 225 olan gümrük vergisi oranları, yüzde sıfır ile % 30 oranına çekilmiştir. Bu uygulamalar sonucu son yıllarda canlı büyükbaş hayvan ithalatı artmıştır.

Bakanlar Kurulu'nun 3 Mayıs 2016 tarihli kararıyla, damızlık ve besi sığır ithal edilmesine yönelik Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) ve Et ve Süt Kurulu (ESK)'na bağlı kurumlara sıfır gümrük vergisi uygulanmıştır. Daha sonra 27 Haziran 2017'de, başka bir Bakanlar Kurulu kararı ile özel sektör için de özel vergi indirimi yapılmıştır. Yine 29 Temmuz 2017'de yeni Bakanlar Kurulu kararı ile Et ve Süt Kurumu (ESK)'ya bağlı kurumlara sıfır gümrük vergisi uygulanmıştır. Bu karar, sığır, koyun ve keçi ve sığır eti ithalatı için 12/31/2018 tarihine kadar geçerli görülmüştür.

Çizelge 4.15'de Türkiye'de yıllar itibariyle canlı hayvan dış ticaret rakamları gösterilmiştir. Türkiye'de canlı hayvan ithalatlarının çoğunluğunu büyükbaş hayvanlar oluşturmaktadır. 2008 ve 2009'da ithalatın tamamı sadece damızlık hayvanlar olmuştur. 2010 yılından itibaren besilik ve kasaplık hayvan ithalatı da başlamıştır. Türkiye'nin en fazla canlı hayvan ithalatını gerçekleştirdiği ülkeler, başta Uruguay olmak üzere daha çok AB ülkeleridir. Türkiye 2010 yılında miktar bazında toplam 139.949 ton canlı hayvan ithalatı gerçekleştirmiş olup, bu miktar 2017 yılında % 540 artarak yaklaşık 895.832 tona yükselmiştir.

2017 yılında gerçekleşen büyükbaş ithalatının çoğunluğu besilik olmak üzere; % 28'si Uruguay, % 18'i Brezilya, % 11'i Çek Cumhuriyeti'nden yapılmıştır. 2017 yılında canlı olarak ithal edilen küçükbaş hayvanların tamamına yakını damızlık olup bunların % 85'i Avustralya'dan getirilmiştir (Anonim 2018f).

Türkiye'nin küçükbaş canlı hayvan ithal ettiği ülkelerin başında ise Bulgaristan gelirken, diğer ülkelerden küçükbaş canlı hayvan ithalatı yıllar itibariyle değişiklik göstermektedir. Türkiye 2010 yılında miktar bazında 234.974 ton küçükbaş canlı hayvan ithalatı gerçekleştirirken, bu miktar 2017 yılında 280.669 tona yükselmiştir.

Çizelge 4.15 Türkiye’de yıllar itibariyle canlı hayvan ithalat ve ihracatı
(<https://biruni.tuik.gov.tr.2018g>)

İthalat						
Yıllar	Büyükbaş			Küçükbaş		
	Baş	Ton	Bin \$	Baş	Ton	Bin \$
2010	63.637	139.949	273.755	9.971	234.974	26.920
2011	176.365	470.796	848.736	48.975	1.447.764	148.016
2012	180.811	471.571	775.413	14.908	405.626	42.605
2013	61.624	193.807	300.758	4.632	95.770	15.687
2014	18.486	50.072	110.333	808	15.651	3.745
2015	66.619	203.077	298.797	145	3.077	959
2016	150.021	494.194	587.384	231	5.299	976
2017	289.919	895.832	1.159.912	10.816	280.669	37.313
İhracat						
2010	74	0	3	0	0	0
2011	0	0	0	0	0	0
2012	84	15	30	1.096	51	206
2013	379	204	1.159	898	36	253
2014	667	261	1.991	8.483	432	2.076
2015	9	4	51	4.513	192	864
2016	0	0	0	123	5	33
2017	0	0	0	0	0	0

Türkiye 1990’lı yılların ortalarına kadar kırmızı et ithal eden bir durumda iken, 1997 yılında hayvan hastalıkları nedeniyle, kırmızı et ithalatına yasak getirilmiş ve 2010 yılına kadar kırmızı et ithalatı yapılmamıştır.

Çizelge 4.16 Türkiye’de yıllara göre kırmızı et ithalatı (1990-2015) (miktar: ton, değer: bin \$) <https://biruni.tuik.gov.tr.2018g>)

Yıllar	İthalat	
	Miktar (ton)	Değer (bin \$)
2010	50.658	249.257
2011	110.731	511.868
2012	25.437	95.992
2013	6.141	24.272
2014	640	5.258
2015	17.574	104.911
2016	5.720	41.187
2017	18.879	85.282

2010 yılından itibaren, sığır eti fiyatlarında meydana gelen artışları önlemek için sığır eti ithalatına izin verilmiştir. Türkiye’de 2010 yılında kırmızı et ithalatına izin verilmesi ile birlikte, yaklaşık 50.658 ton et ithalatı gerçekleştirilmiştir. 2011 yılında 110.731 tona çıkan et ithalatı 2016 yılında 5.720 tona düşmüş, ancak 2017 yılında 18.879 tona çıkmıştır.

Her ne kadar et ithalatı kırmızı et fiyatlarını düşürmek amacı ile yapılmış olsa da bu durum üreticiler ve sektör paydaşları tarafından geçici bir çözüm olarak görülmekte ve bu kısa vadeli ve sürdürülebilir olmayan çözümlerin yerine üreticinin desteklenmesinin daha doğru olacağını savunulmaktadır. Çünkü ithalat üreticiyi üretimden koparmakta ve sektörü olumsuz etkilemektedir. Tüketici açısından tablo olumlu görünse de uzun vade de ithalat tüketici aleyhine olacaktır.

4.5.5 Kırmızı et/ et ürünleri ve süt sanayiinin mevcut durumu

Hayvansal ürünler yeterli ve dengeli beslenme açısından büyük öneme sahiptir. Hayvansal gıdaların en önemli grubunu et/et ürünleri ve süt, süt ürünleri oluşturmaktadır. İçerdiği besin unsurları, protein, demir başta olmak üzere mineral maddeler ve B grubu vitaminler nedeniyle oldukça zengin bir besin kaynağı olan kırmızı et beslenme açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle bu ürünlerin işlenerek gıda olarak tüketilmesini sağlayan hayvansal üretime dayalı işletmelerin varlığı önem arz etmektedir.

Hayvancılığa dayalı sanayi, gıda sanayi alt sektörleri içerisinde değerlendirilmektedir. Hayvancılığa dayalı sanayi, et ve et ürünleri imalatı, işlenmesi ve muhafazası, balık ve balık ürünlerinin işlenmesi ve muhafazası ve süt ürünleri olmak üzere 3 başlıkta toplanmıştır. 2009-2015 yılları arasında gıda sanayinde alt sektörler bazında hayvancılığa dayalı sanayi işletmeleri sayıları Çizelge 4.17’de verilmiştir.

Çizelge 4.17 Gıda sanayi'nde alt sektörler bazında işletme sayıları
(<http://www.tuik.gov.tr.2017c>)

İmalat	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gıda	39.579	35.172	39.101	40.235	41.285	42.030	42.030
Etin işlenmesi ve saklanması ile et ürünlerinin imalatı	454	410	452	501	526	535	559
Etin işlenmesi ve saklanması	155	176	202	214	238	235	235
Kümes hayvanları etlerinin işlenmesi ve saklanması	43	43	46	53	49	52	58
Et ve kümes hayvanları etlerinden üretilen ürünlerin imalatı	256	191	204	234	239	248	266
Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçaların işlenmesi ve saklanması	52	56	54	65	82	115	117
Süt ürünleri imalatı	1.570	1.502	1.608	1.940	2.055	2.178	1.533
Süthane işletmeciliği ve peynir imalatı	1.258	1.174	1.243	1.523	1.541	1.640	1.269
Dondurma imalatı	312	328	365	417	514	538	264

Gıda sanayinde alt sektörler bazında hayvancılığa dayalı sanayi işletmeleri içerisinde süt ürünleri imalatı 1.533 adet işletme ile yaklaşık % 36 oran ile en büyük paya sahiptir. Et ve et ürünleri imalatı, işlenmesi ve muhafaza sanayi ise toplam 559 işletme ile % 12.9 paya sahiptir. Et işleme sanayi açısından bakıldığında hayvancılığa dayalı sanayi içerisinde 235 adet işletme ile önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Türkiye'de 2009-2015 yılları arasında hayvancılığa dayalı sanayi işletmelerinde istihdam edilenlerin sayısında % 39 oranında artış olduğu görülmektedir. 2016 yılı itibarı ile hayvancılığa dayalı sanayi işletmeleri içerisinde istihdam edilen kişi sayısına bakıldığında 49.000 kişi ile et ve et ürünleri imalatı, işlenmesi ve saklanması sanayisi en büyük paya sahiptir (Çizelge 4.18).

Alt gruplar itibarıyla işletmelerin ciroları incelendiğinde, en fazla değer 21.511.000 TL ile etin işlenmesi ve saklanması ile et ürünlerinin imalatı sanayine ait olduğu görülmektedir. Ciro değerinin en az olduğu alt grup ise dondurma imalatı sanayisidir (Çizelge 4.19).

Çizelge 4.18 Gıda sanayi'nde alt sektörler bazında istihdam (Bin kişi)
(<http://www.tuik.gov.tr>. 2017c)

İmalat	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gıda	337	372	398	441	457	470	469
Etin işlenmesi ve saklanması ile et ürünlerinin imalatı	28	33	38	43	42	48	49
Etin işlenmesi ve saklanması	4	4	6	6	8	8	8
Kümes hayvanları etlerinin işlenmesi ve saklanması	18	23	26	29	27	32	34
Et ve kümes hayvanları etlerinden üretilen ürünlerin imalatı	6	6	6	7	7	7	8
Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçaların işlenmesi ve saklanması	4	5	5	5	6	7	7
Süt ürünleri imalatı	26	31	34	40	40	41	41
Süthane işletmeciliği ve peynir imalatı	22	26	29	33	36	38	39
Dondurma imalatı	4	5	5	6	4	3	2

Çizelge 4.19 Gıda sanayi'nde alt sektörler bazında işletmelerin ciroları
(<http://www.tuik.gov.tr>. 2017c) (Milyon TL)

İmalat	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gıda	68.524	83.229	103.646	116.966	131.192	153.430	172.873
Etin işlenmesi ve saklanması ile et ürünlerinin imalatı	7.244	10.339	12.482	15.171	14.862	19.760	21.511
Etin işlenmesi ve saklanması	682	1.339	2.220	2.964	3.909	4.530	5.434
Kümes hayvanları etlerinin işlenmesi ve saklanması	4.798	6.546	8.026	9.662	8.642	12.484	12.984
Et ve kümes hayvanları etlerinden üretilen ürünlerin imalatı	1.765	2.454	2.236	2.545	2.311	2.746	3.093
Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçaların işlenmesi ve saklanması	822	990	1.266	1.147	1.520	1.979	2.624
Süt ürünleri imalatı	9.183	11.226	12.754	15.443	15.288	18.016	20.055
Süthane işletmeciliği ve peynir imalatı	-	-	-	-	14.584	17.468	19.436
Dondurma imalatı	-	-	-	-	704	548	619

Çizelge 4.20’de hayvancılığa dayalı sanayi işletmelerinde yaratılan üretim değeri görülmektedir.

Çizelge 4.20 Gıda sanayi’nde alt sektörler bazında işletmelerin üretim değeri (<http://www.tuik.gov.tr>. 2017c) (Milyon TL)

İmalat	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gıda	64.664	79.476	97.469	110.546	124.931	144.246	162.313
Etin işlenmesi ve saklanması ile et ürünlerinin imalatı	7.107	10.358	12.034	14.931	14.245	19.447	20.852
Etin işlenmesi ve saklanması	677	1.358	2.015	2.846	3.505	4.425	5.249
Kümes hayvanları etlerinin işlenmesi ve saklanması	4.747	6.614	7.910	9.719	8.530	12.329	12.588
Et ve kümes hayvanları etlerinden üretilen ürünlerin imalatı	1.683	2.386	2.109	2.366	2.210	2.693	3.015
Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçaların işlenmesi ve saklanması	784	944	1.186	1.116	1.513	1.903	2.510
Süt ürünleri imalatı	8.181	10.774	11.636	14.492	14.789	17.434	19.095
Süthane işletmeciliği ve peynir imalatı	-	-	-	-	14.092	16.859	18.510
Dondurma imalatı	-	-	-	-	697	575	585

2009-2015 yılları arası Türkiye’de gıda sanayi üretim değeri % 151 artış göstererek 2015 yılı itibari ile 162.313 milyon TL üretim gerçekleştirmiştir. Aynı dönemde hayvancılığa dayalı sanayi içerisinde et işleme sanayi gıda sanayine göre daha hızlı bir gelişim sağlayarak % 676 artış ile 5.249 milyon TL üretim gerçekleştirmiştir.

4.6 Türkiye’de Hayvancılık Sektörüne Yönelik Destekler

Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana hayvancılığı geliştirmek amacı ile üreticilere çeşitli destekler verilmektedir. Hayvancılığa verilen desteklerle hayvancılığının geliştirilmesi, sağlıklı üretimin artırılması ve sürdürülebilirliğin sağlanması, yerli hayvan genetik kaynaklarının yerinde korunması ve geliştirilmesi, kayıt sistemlerinin güncel tutulması, hayvancılık politikalarının etkinliğinin artırılması ve hayvan hastalıklarıyla mücadele için üreticilerin desteklenmesi amaçlanmaktadır.

Çizelge 4.21 Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından hayvancılık sektörüne yönelik destekler (<https://www.tarim.gov.tr>. 2017d)

	Yem bitkileri üretimi desteği
Girdi destekleri	Kaba yem üretim desteği
	Aşı desteği
	Hayvan hastalık tazminatları
	Suni Tohumlama desteği
Ürün destekleri	Süt teşvik primi
	Et teşvik primi
	Tiftik üretim desteği
	Süt fiyat desteklemesi (süt tozu) desteği
Diğer destekler	Suni tohumlamadan doğan buzağı desteği
	Hayvan başı ödeme
	Hastalıklardan arı hayvan primi
	Hayvan gen kaynakları
	Besilik erkek sığır desteği
	Çoban (sürü yöneticisi) istihdam desteği
	Su ürünleri
	Arıcılık
İpek böceği	

Hayvancılık faaliyeti gerçekleştiren üreticiler Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın vermiş olduğu destekler yanında, çeşitli projelerle Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından desteklenmektedir.

Üreticilere girdi desteği olarak yem bitkileri üretimi desteği, kaba yem üretim desteği, aşı desteği, hayvan hastalık tazminatları ve suni tohumlama desteği verilmektedir. Yem bitkileri desteği özellikle hayvancılık destekleri arasında büyük önem arz etmektedir. Çünkü hayvancılık sektöründe en önemli masraf kalemini yem masrafı oluştururken, sürdürülebilir üretim için işletmelerin kendi yemlerini üretebilmeleri önem arz etmektedir.

Çiftçi Kayıt Sistemi'ne kayıtlı arazileri üzerinde kaliteli kaba yem üretmek amacıyla yem bitkileri eken üreticilere üretim yaptıkları, yapay çayır-mera ve çok yıllık yem bitkisi ekilişlerinde ilk yıl için, tek yıllık yem bitkileri ekilişlerinde ise üretim yaptıkları yıl için alan bazında yem bitkileri desteği sağlanmaktadır.

Koyun ve keçi yetiştiriciliği yapan, damızlık Koyun-Keçi Yetiştiricileri Birlikleri'ne üye, hayvanları Koyun Keçi Kayıt Sistemi (KKKS) ve Koyun-Keçi Bilgi Sistemine (KKBS) kayıtlı üreticiler anaç hayvan başına yılda bir kez olmak üzere desteklemeden yararlanmaktadır.

Tiftik keçisi yetiştiriciliğinin teşvik edilmesi ve tiftik üretiminin artırılması için üretmiş oldukları tiftiği, Tiftik ve Yapağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Tiftik Birlik) ve/veya Kooperatifleri'ne satan üreticilere destekleme primi ödenmesi yapılmaktadır.

Üretmiş olduğu çiğ sütü, Gıda İşletmelerinin Kayıt ve Onay İşlemlerine Dair Yönetmelik kapsamında faaliyet gösteren süt işleme tesislerine satan; SKS veri tabanına altyapısı kurulan yerlerde anlık olarak, alt yapısı kurulmamış yerlerde aylık olarak kaydettiren üreticilere manda, koyun ve keçi sütü ile inek sütü için soğutulmuş süte farklı olmak üzere beher litre için destekleme ödemesi yapılmaktadır.

Arıcılık Kayıt Sistemine (AKS)'ye kayıtlı, en az 30, en fazla 1000 adet arılı kovana sahip yetiştirici/üretici örgütü üyesi arıcılara kovan başına destekleme ödemesi yapılmaktadır.

İpekböceği yetiştiriciliğinin teşvik edilmesi ve üretiminin artırılması için yaş ipekböceği kozası üreticilerine ücretsiz dağıtılacak ipekböceği tohumunu sağlayan Bursa Koza Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Kozabirlik)'ne tohum bedeli için kutu başına, ürettiği yaş ipekböceği kozasını Kozabirlik/kooperatifleri veya faaliyet alanı kozadan flatürle ipek çekimi ve işleme olan tüzel kişilik vasıflarına haiz işletmelere satan yetiştiricilere ise kilogram başına ödeme yapılmaktadır.

Hayvan Hastalıklarında Tazminat Yönetmeliği ile belirlenmiş tazminatlı hastalıkların tespit edilmesi sonucu, resmi veteriner hekim veya yetkilendirilmiş veteriner hekim gözetiminde mecburi kesime tâbi tutulan veya itlaf edilen hayvanlar ile mezbahalarda tespit edilen tazminatlı hastalık nedeniyle imha edilen hayvanların bedellerinin, hayvan

sahiplerine hayvan hastalığı tazminatı desteği olarak bakanlıkça belirlenen esaslar çerçevesinde ödeme yapılmaktadır.

Çoban (sürü yöneticisi) istihdam desteği, 12.05.2015 tarih ve 29353 sayılı resmi gazetede yayımlanan Hayvancılık Desteklemeleri Uygulama Tebliği ile hayata geçirilmiştir.

Türkiye’de yıllar itibariyle tarımsal destekleme miktarları çizelge 4.22’de verilmiştir. Destekleme konuları içerisinde yıllar itibariyle en fazla artış gösteren destekleme kalemi hayvancılık destekleridir. Hayvancılık desteklemelerinin 2002 yılında toplam destekler içerisindeki payı % 4,5 iken, bu oran 2016 yılında yaklaşık % 29,8 olmuştur.

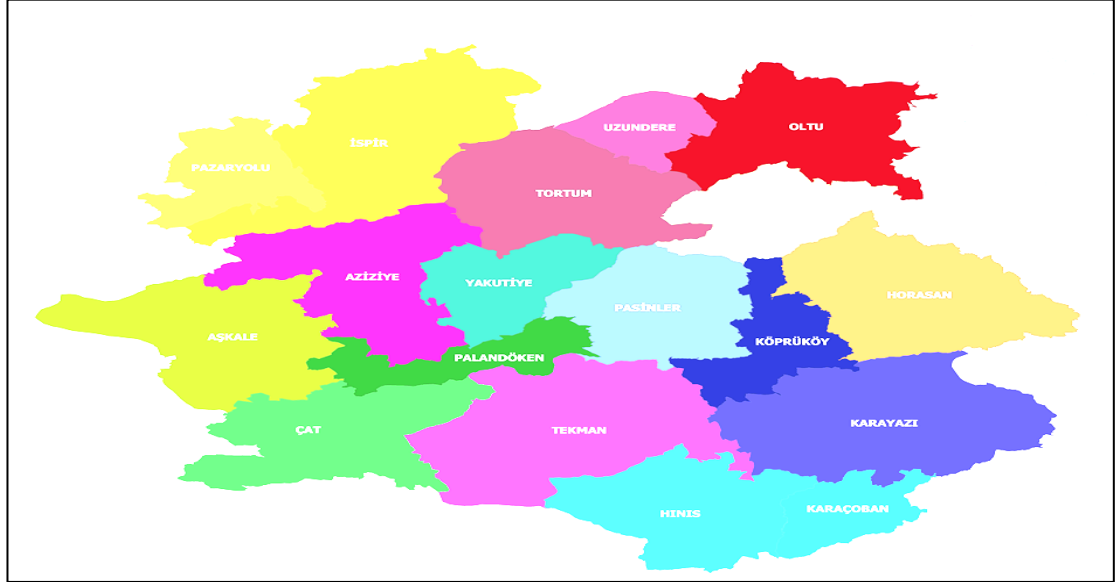
Çizelge 4.22 Türkiye’de yıllar itibariyle tarımsal destekleme miktarları (Milyon TL) (<https://www.tarim.gov.tr> 2017d)

Destek Konusu	2002	2005	2010	2015	2016	2017	2017 pay (%)
Alan Bazlı	1.558.000	2.352.748	1.858.665	2.605.154	2.694.633	2.694.054	20,9
Fark Ödemesi	186.149	928.509	2.071.451	2.726.893	3.128.782	3.927.947	30,5
Hayvancılık	83.200	352.224	1.192.617	2.932.187	3.002.060	3.847.098	29,8
Tarım Reformu Projesine İlişkin Hiz.	0	570	0				0,0
Tarımsal Sigorta Hizmetleri			80.896	528.718	704.062	853.518	6,6
Telafi Edici Ödemeler	41.507	47.411	76.732	139.438	168.434	197.712	1,5
Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	0	515	123.900	415.980	393.555	499.891	3,9
Kırsal Kalkınma Amaçlı Destekler			284.263	300.987	508.131	161.145	1,2
Genç Çiftçi Proje Desteği					449.988	407.253	3,2
Kırsal Kalkınma Yatırımları			59.999	27.720		90.713	0,7
Kırsal Kalkınma Kurumu (IPARD)				326.640	210.000	81.000	0,6
Kuraklık Desteği			17				-
Hayvancılık GAP-DAP İlleri			4.628				-
Don Afeti			127.836				-
Bitki Tazminatı			65				-
Genel Toplam	1.868.856	3.681.977	5.881.069	10.003.716	11.259.645	12.899.337	100,0

5. ARAŞTIRMA ALANI HAKKINDA GENEL BİLGİLER

5.1 Coğrafi Konum

İki farklı coğrafi bölgede toprakları bulunan Erzurum ilinin yüzölçümü 25.355 km²'dir. Topraklarının % 30'u Doğu Karadeniz Bölgesi'nde, % 70'i ise Doğu Anadolu Bölgesinde yer almaktadır. Yüzölçümü olarak Türkiye'nin 4. büyük ili olan Erzurum genel olarak dağlık arazi yapısına sahiptir. Arazisinin % 64'ünü dağlık bölgeler, % 20'sini platolar ve % 12'sini yaylalar oluşturmaktadır. Erzurum ve Pasinler ovaları ilin iki önemli ova düzlüğünü oluşturmaktadır (Anonim 2014a).

Şekil 5.1 Erzurum ilinin coğrafi konumu

Erzurum il alanının yaklaşık % 12'sini kaplayan yaylalar, hayvancılık faaliyetleri açısından oldukça önemlidir. İlde bulunan başlıca yaylalar, Tekman yaylası ile iç sıradağlar üzerindeki yaylalardır. İyi bir doğal potansiyele sahip olan il topraklarının kullanım açısından dağılımında en önemli pay, % 62.8 ile çayır ve meralarıdır. Tarım alanları, il topraklarının % 18.2'sini, orman ve fundalıklar ise % 9.2'sini kaplamaktadır (Anonim 2017e).

5.2 İklim Özellikleri

İl arazisinin büyük çoğunluğunda, karasal iklim özellikleri egemendir. Kışlar uzun ve sert, yazlar kısa ve sıcak geçer. İl topraklarının kuzey kesimlerinde, yüksekliği yaklaşık 1000 ila 1500 metrelere inen vadi içleriyle çukur sahalarda iklim, büyük ölçüde sertliğini kaybeder. Yıllık yağış tutarı 453 mmm. kadardır. En az yağış kış devresinde düşer. Bu devrenin yağışları kar biçiminde olup, kar yağışlı gün sayısı 50 ve kar örtüsünün yerde kalış süresi ise 114 gün kadardır. En yağışlı devre ilkbahar ve yaz mevsimleridir (Anonim 2014a).

5.3 Doğal Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller

İl arazisinde egemen doğal bitki örtüsü, step formasyonudur. İl arazisinin yaklaşık % 60'ı bölümü steplerle kaplıdır. Orman örtüsü, pek yaygın değildir. Bu doğal bitki örtüsü, yer yer keven topluluklarıyla verimsiz hale gelse de, geniş alanlarda mera hayvancılığına uygun verimli çayırliklar durumundadır. İlde doğal göller azdır. Yapay göller ise, yeni yeni oluşmaktadır. İlin en önemli doğal gölü, Tortum çayı üzerinde oluşmuş, bir heyelan-sed gölü olan, Tortum gölüdür (Anonim 2014a).

5.4 Demografik Yapı

5.4.1 Nüfus

Erzurum ili, toplam nüfus varlığı bakımından Türkiye'nin 81 ili arasında 29. sırada bulunmaktadır. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) 2017 yılı verilerine göre 760.476 olan il nüfusu, ülke nüfusunun % 1'ini oluşturmaktadır. 2013 yılında belde ve köy tüzel kişiliği kaldırıldığından, ildeki tüm nüfus il ve ilçe merkezleri nüfusuna dahil olmuştur. Türkiye genelinde olduğu gibi Erzurum ilinde de kırsal nüfus oranı azalmaktadır. Erzurum'da merkez ilçeler de dahil olmak üzere Palandöken ve Yakutiye ilçesi dışındaki tüm ilçeler nüfus kaybetmektedir (Çizelge 5.1).

Çizelge 5.1 Erzurum il/ilçe merkezi, belde/köy nüfusu ve yıllık nüfus artış hızı
(<http://www.tuik.gov.tr>. 2018h)

İl ve ilçe	Nüfus			Yıllık nüfus artış hızı (%)
	Toplam	İl ve ilçe merkezleri	Belde ve köyler	
Toplam	80.810.525	74.761.132	6.049.393	12,4
Erzurum	760.476	760.476	-	-2,0
Aşkale	23.130	23.130	-	-13,7
Aziziye	59.309	59.309	-	38,1
Çat	17.355	17.355	-	-12,8
Hınıs	26.163	26.163	-	-25,2
Horasan	39.467	39.467	-	-17,0
İspir	14.469	14.469	-	-48,2
Karaçoban	23.190	23.190	-	-14,7
Karayazı	28.337	28.337	-	-15,9
Köprüköy	16.167	16.167	-	-10,9
Narman	13.399	13.399	-	-27,6
Oltu	31.001	31.001	-	-1,8
Olur	6.398	6.398	-	-17,4
Palandöken	169.478	169.478	-	6,2
Pasinler	29.302	29.302	-	-18,6
Pazaryolu	3.662	3.662	-	-76,2
Şenkaya	18.101	18.101	-	-18,4
Tekman	25.957	25.957	-	-11,1
Tortum	14.391	14.391	-	-52,9
Uzundere	7.598	7.598	-	-23,2
Yakutiye	193.602	193.602	-	9,0

Çizelge 5.2 Erzurum yıllar itibariyle nüfus artış hızı (<http://www.tuik.gov.tr>. 2018h)

Yıllar	Nüfus artış hızı
2007-2008	-12,8
2008-2009	-1,0
2009-2010	-6,6
2010-2011	15,2
2011-2012	-3,4
2012-2013	-14,8
2013-2014	-4,5
2014-2015	-1,3
2015-2016	-0,4
2016-2017	-2,0

5.4.2 Eğitim

ADNKS sonuçlarına göre; Erzurum ilinde 6 yaş ve üzeri nüfus grubunda. okuryazar nüfus oranı 2016 yılında % 93.9'dur. Türkiye genelinde okuryazar nüfus oranı ise % 96.5'tir. Erzurum'daki 6 yaş ve üzeri nüfusun okuryazarlık oranı Türkiye genelinden düşüktür. Türkiye'de ve Erzurum'da okuryazar erkek nüfus oranı kadın nüfus oranından yüksektir. İlde okuma yazma bilmeyenlerin oranı ise de Türkiye ortalaması olan % 3.5'ten yüksektir. Okuma yazma bilmeyenlerin oranı erkeklerde % 1.9, kadınlarda ise % 10.3'tür.

Erzurum ili Türkiye genelinde okuryazar nüfus oranı sıralamasında 61. sırada yer almaktadır (Anonim 2017e). İl nüfusunun okur-yazarlık durumu, Türkiye ve TRAI Bölgesi ile karşılaştırmalı olarak Çizelge 5.3'te verilmiştir.

Çizelge 5.3 Erzurum'da okur-yazarlık durumuna göre 6 yaş ve üzeri nüfus (kişi)
(Anonim 2018h)

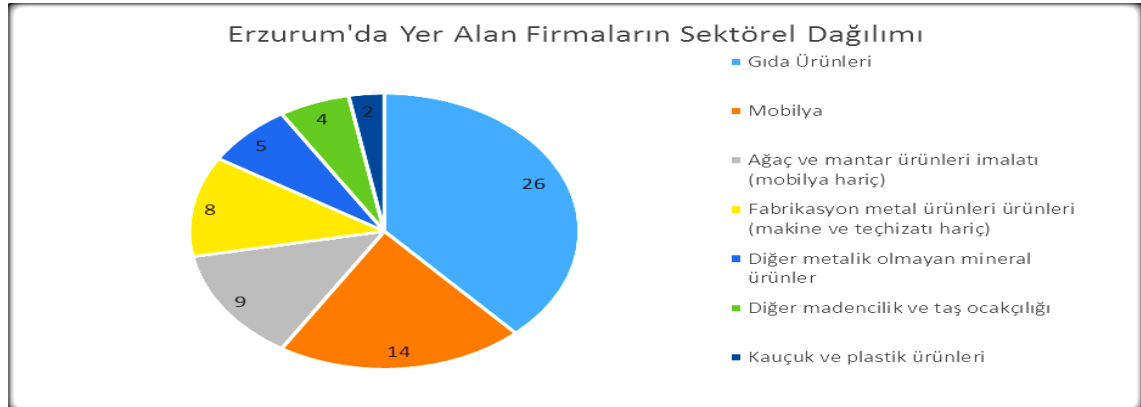
Okur-yazarlık durumu	Türkiye	Erzurum
Toplam	71.348.896	676.284
Toplam / Erkek	35.721.318	336.751
Toplam / Kadın	35.627.578	339.533
Okuma yazma bilmeyen / Toplam	2.482.432	40.972
Okuma yazma bilmeyen / Erkek	396.138	6.295
Okuma yazma bilmeyen / Kadın	2.086.294	34.677
Okuma yazma bilen / Toplam	68.370.147	629.999
Okuma yazma bilen / Erkek	35.085.812	328.415
Okuma yazma bilen / Kadın	33.284.335	301.584
Bilinmeyen / Toplam	496.317	5.313
Bilinmeyen / Erkek	239.368	2.041
Bilinmeyen / Kadın	256.949	3.272
Okuma yazma bilmeyen oranı / Toplam	3,5	6,11
Okuma yazma bilmeyen oranı / Erkek	1,1	1,9
Okuma yazma bilmeyen oranı / Kadın	5,9	10,3
Okuma yazma bilen oranı / Toplam	96,5	93,9
Okuma yazma bilen oranı / Erkek	98,9	98,19
Okuma yazma bilen oranı / Kadın	94,1	89,7

5.5 Ekonomik Yapı

Erzurum ili ekonomisi tarım, hizmet ve inşaat sektörlerine bağlıdır. İlde imalat sanayi yeterince gelişmemiş ve henüz istenen düzeye ulaşmamıştır. Bunun başlıca nedeni, imalat sanayi sektörünü tetikleyecek sektörlerin katma değerlerinin sanayi yatırımlarına yönlendirilememesidir. Gıda sanayi ağırlıklı bir imalat sanayi yapısı olan ilde; kimya, metal, tekstil ve toprak ürünleri öncü sektörler olarak görülmektedir. Sanayi sektöründe faaliyet gösteren işletmeler, başta tarım ve hayvancılık olmak üzere ilin doğal kaynak potansiyelini değerlendirmeye yönelik olarak; gıda, maden, taş ve toprağa dayalı sanayide faaliyet göstermektedir. Ayrıca ilde son yıllarda tekstil alanında yapılan yatırımlar da önemli bir yer tutmaktadır (Anonim 2015a).

Büyük ölçekli imalat sanayi yatırımlarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine çekilmesi amacıyla Kalkınma Bakanlığı ve Türkiye Kalkınma Bankası tarafından yürütülen Cazibe Merkezleri Programı kapsamında Erzurum'a yatırım yapmak üzere gıda sanayi başta olmak üzere farklı alanlarda büyük ölçekli birçok yatırım başvurusu yapılmıştır. Dolayısıyla Erzurum'un imalat sanayi konusunda da kısa ve orta vadede ciddi bir ivmelenme içine girmesi muhtemeldir.

Erzurum ilinde sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada % 26 ile gıda ürünleri, ikinci sırada % 14 ile mobilya ve üçüncü sırada ise % 9 ile ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri (mobilya hariç) yer almaktadır (Anonim 2015a).

Şekil 5.2 Erzurum'da yer alan firmaların sektörel dağılımı (%)

Erzurum'da sanayi sektöründe istihdamda % 35.3 ile gıda ürünleri, % 19.2 ile metalik olmayan mineral ürünler, % 6.1 ile diğer madencilik ve taş ocakçılığı ilk üç sırada yer almaktadır. Erzurum sanayisini oluşturan firmaların büyük çoğunluğunda kurumsal altyapı henüz oluşmamıştır. Firmaların çok büyük bir çoğunluğu şahıs işletmesi statüsünde olup genellikle aile bireyleri tarafından yönetilmektedir. Erzurum'da bulunan sanayi işletmelerin çalışan sayısına göre, % 68'i mikro, 27'si küçük, % 4'i orta, % 1'i ise büyük ölçekli işletmelerdir (Anonim 2015a).

İlde imalat sanayinin aksine, ticaret sektörü oldukça gelişmiş olup, ilin ekonomisi üzerinde büyük etkiye sahiptir. Ticaret sektörünün gelişmesinde; ulaşım imkânları, öğrenci, memur ve asker sayısının fazlalığı, coğrafi konum, bölgenin sağlık merkezi haline dönüşmüş olması ve ticari örgütlerin gelişmiş olması gibi faktörler önemli rol oynamaktadır. Erzurum ilinde ağırlığını gıda ürünlerinin oluşturduğu bir ticari yapı görülmektedir. Bunlar arasında süt ve süt ürünleri, et ve et ürünleri, un ve yem gibi tarımsal ürünler öncelikli yer tutmaktadır. İlde iş merkezleri ve büyük marketlerin yanı sıra, çeşitli ulusal ve uluslararası markalar ticari açıdan faaliyet göstermektedirler (Anonim 2015a).

Erzurum'da hâlihazırda 1. Organize Sanayi Bölgesi adı altında 1 adet OSB faal olmakla beraber 2. OSB'nin yapım çalışmaları devam etmektedir. 1975 yılında 114 hektar alan üzerinde kurulmuş olan I. Organize Sanayi Bölgesi'nde son parselasyon planına göre 117 sanayi parseli bulunmaktadır. 117 parselden 116'sı girişimcilere tahsis edilmiştir. Toplam 216 hektar alana sahip olan 2. Organize Sanayi Bölgesi'nin ise 50 hektarlık 1. etabının altyapı inşaatı son aşamaya gelmiştir. 166 hektarlık 2. etabının ise projelendirme çalışmaları tamamlanmış olup ödenek yetersizliği nedeniyle altyapı inşaatına başlanamamaktadır. Ayrıca İl merkezinde 1 adet besi OSB ve Oltu ilçesinde 73 hektarlık 1 adet OSB kurulmasına yönelik çalışmalar devam etmektedir. Öte yandan İlde 5 adet Küçük Sanayi Sitesi % 100 doluluk oranları ile faaliyetlerine sürdürmekte iken 4 adet yeni KSS'nin (Erzurum-Akdağ Sanayi Sitesi, Aziziye Otoban II. Kısım, Hasankale Sanayi Sitesi ve Hınıs Sanayi Sitesi) çalışmaları devam etmektedir. Erzurum ilinde 2016 yılında toplam 19.496.120 \$ ihracat gerçekleştirilmiş olup İl ihracatın Türkiye'de gerçekleşen ihracat içindeki payı % 0.015'tir. En fazla ihracat yapılan

lkeler yakın coğrafyasında yer alan Azerbaycan-Nahcivan, Rusya, Gürcistan, İnan ve Irak şeklindedir. Türkiye’de toplam 20 adet lojistik merkez belirlenmiş olup bunlardan bir tanesi de yapımı devam eden Erzurum Palandöken Lojistik Merkezidir. Toplam 325.000 m² alana kurulan lojistik merkez 437 bin ton/yıl elleçleme kapasitesine sahip olacaktır (Anonim 2017f).

5.6 Bitkisel retim

Özellikle kırsal nüfusun yoğun olduğu yerlerde tarımsal faaliyetler halen en önemli üretici sektördür. Erzurum ili tarımsal hasılasının il tarımsal hasılası içindeki payı 1987-2001 döneminde % 12-% 14 inişli çıkışlı bir seyir izlemiş, 2001 yılında % 13.3 olarak gerçekleşmiştir. 2001 yılından sonra ise Erzurum ili Gayri Safi Yurtiçi Hasılası içinde tarımın payının arttığı görülmektedir. 2014 Yılı Gayrisafi Yurtiçi Hasıla rakamlarına göre Erzurum ili tarımsal hasılasının il Gayrisafi Yurtiçi Hasılası içindeki payı % 15.7’dir. Erzurum ve Erzurum’un içinde yer aldığı TRA1 Bölgesi için tarımsal faaliyet iktisadi faaliyetler içinde çok önemli bir yer tutmakta olup, il bölge halkı için temel gelir kaynağıdır (Anonim 2017e).

Çizelge 5.4 Tarım Sektörü Gayrisafi Yurtiçi Hasıla’nın Gelişimi 2014 (Milyon TL)
(<https://biruni.tuik.gov.tr>. 2017g)

Sektör	Türkiye	Pay (%)	Erzurum	Pay (%)
Tarım	134.724.745	6.6	1.850.793	15.7
Sanayi	576.440.635	28.2	1.798.348	15.2
Hizmetler	1.097.024.575	53.7	6.799.081	57.6
GSYH	2.044.465.876	100.0	11.813.489	100.0

2014 yılı verilerine göre Türkiye tarımsal GSYH’sı 134.7 milyar TL iken, Erzurum’da ise 1.8 milyar TL’dir. Erzurum ili tarımsal hasılasının Türkiye tarımsal hasılası içindeki payı % 1.8 düzeyindedir. Erzurum, 81 il arasında tarımsal hasılanın büyüklüğü bakımından 22’inci sıradadır.

5.6.1 Arazi varlığı ve kullanımı

Erzurum tarımsal faaliyetleri içinde, üretim değeri açısından % 13'lük bir paya sahip olan bitkisel üretim doğal koşullara göre ve arazinin topografik yapısına göre biçimlenmiştir. Erzurum ili yüzölçümü yaklaşık olarak 2.506.000 ha olup, bu arazinin % 32.5'i işlemeli tarıma elverişli arazilerden oluşmaktadır. Erzurum'da tarıma elverişli arazilerin büyük bir bölümünde tarla tarımı yapılmakta ve ağırlıklı olarak tahıl üretilmektedir. Son yıllarda sulama olanaklarının artması, endüstriyel bitkiler, sebze ve meyve üretimini olumlu yönde etkilemiştir. Toplam 2.55 milyon hektar yüzölçümüne sahip olan Erzurum ili topraklarının % 62.8'i çayır ve mera arazisi, % 18.2'si tarıma elverişli arazi, % 9.2'si orman ve fundalık alan ve % 9,8'i de tarım dışı araziden oluşmaktadır. Türkiye çayır ve mera alanının % 10.9'u ilde olup, en büyük çayır-mera alanına sahip il konumundadır (Anonim 2017e).

Erzurum ilinin 2016 yılı itibariyle toplam işlenen tarım alanı 344.306 ha'dır. Meyve, bahçeleri toplam alanı yaklaşık 1.763 ha iken, sebze yetiştiriciliği yapılan alan yalnızca 959 ha'dır. Erzurum ili tarım alanlarının kullanım durumuna göre dağılımı incelendiğinde, tarım alanlarının tamamına yakını tarla alanı olarak kullanılmaktadır (Çizelge 5.5).

Çizelge 5.5 Erzurum'da tarımsal alanların kullanımı (ha) (<https://biruni.tuik.gov.tr>. 2017g)

Toplam işlenen tarım alanı ve uzun ömürlü bitkiler	346.076
Toplam işlenen tarım alanı	344.306
İşlenen tarım alanı / Ekilen	236.257
İşlenen tarım alanı / Nadas	107.089
İşlenen tarım alanı / Sebze	959
Toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı	1.770
Uzun ömürlü bitkiler / Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	1.763
Uzun ömürlü bitkiler / Bağ alanı	7
Uzun ömürlü bitkiler / Zeytin ağaçlarının kapladığı alanı	-
Yem bitkileri	77.640
Süs bitkileri	2

Erzurum iklim bakımından soğuk ve yüksek rakımlı bir ildir. İlde uzun geçen kış mevsimi nedeniyle sebze yetiştirme sezonu kısadır. İklim koşullarının olumsuz etkisine yöre halkının sebze üretim alışkanlığının olmaması ve sebze üretimi konusundaki bilgi eksikliği gibi nedenler de eklenince ilde sebze üretimi oldukça düşük seviyelerde kalmaktadır. TÜİK verilerine göre 2016 yılında ilde 9.589 dekar alanda sebze ekimi yapılmış ve toplam 28.633 ton sebze ürünleri üretilmiştir. İlin kuzeyinde yer alan Çoruh nehri ve kollarının oluşturduğu derin vadiler mikroklima özelliğindedir. Bu bölgede yer alan ilçelerde rakım görece düşük olup, iklim de Karadeniz'den etkilendiği için daha ılımandır. Bu nedenle bu kesimlerde sebze ve meyvecilik yapılmaktadır. İl sebze ürünleri üretimi içinde yaprağı yenen sebzeler ilk sırada yer alırken, meyvesi yenen sebzeler ikinci, baklagil sebzeleri üçüncü, soğansı, yumru ve kök sebzeler dördüncü sırada yer almaktadır (Anonim 2017e).

Çizelge 5.6 Erzurum'da tarla alanlarının dağılımı ve üretim miktarı (2016)
(<https://biruni.tuik.gov.tr>. 2017g)

	Ekim alanı (da)	Üretim (ton)
Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretimi	2.345.486	1.905.331
Meyve	11.893	16.785
Sebze	9.588	28.633

Erzurum, Türkiye'nin en az meyve üretimi yapılan illeri arasındadır. İklim koşullarının olumsuz etkisiyle ilde meyve üretimine uygun alan sınırlı miktardadır. İlde meyvecilik daha çok mikro klima iklim özelliklerine sahip ilçelerde yapılmaktadır. Bu ilçelerdeki meyve bahçeleri de farklı meyve çeşitlerinden karışık olarak kurulmuştur. Arazinin sınırlı, sulama olanaklarının yetersiz olması nedeniyle çiftçiler meyve bahçelerinde yörede yetişen tüm meyve türlerinden ağaç bulundurmamak istemektedirler. İlde meyve üretimi az ve bu üretimin büyük bölümü aile ihtiyacını karşılamak amacıyla tüketilmektedir (Anonim 2017e).

2016 yılında ilde toplam 11.893 dekar alanda, 16.785 ton meyve üretilmiştir. İlde üretimi yapılan meyveler içinde ilk sırada dut yer alırken, onu ceviz, elma(diğer), armut

ve kayısı takip etmektedir. İl meyve üretiminin ülke üretimi içindeki payı bakımından kızılcık, dut ve muşmula ve ceviz dikkat çekmektedir.

Yem bitkileri üretiminde yonca başta gelirken tahıllar grubunda, yetiştirilen en önemli ürün buğdaydır. Erzurum'da büyük ölçüde tahıl üretimi (buğday, arpa), endüstriyel bitki üretimi (ayçiçeği, şeker pancarı), sebze (patates, lahana) ve yem bitkileri (fiğ, yonca, korunga, silajlık mısır) yetiştiriciliği yapılmaktadır. Üretilen tarla ürünlerinin verimlilikleri açısından tahıl, yağlı tohumlar ve yumru bitkilerde Türkiye ortalamasının altında iken, endüstriyel bitkiler ve yem bitkilerinde ise Türkiye ortalamasının üzerindedir.

Çizelge 5.7 Erzurum'da üretimi en fazla yapılan ürünler 2016 (<https://biruni.tuik.gov.tr>. 2017h)

	Ekim alanı (da)	Üretim (ton)
Tahıllar	1.510.580	273.664
Patates	31.293	72.173
Yağlık ayçiçeği	17.079	4.118
Fiğ, Yonca, Korunga (Yeşil Ot)	713.383	1.331.851

5.7 Hayvancılık

Erzurum'da hayvancılık faaliyetinde genel olarak geleneksel yöntemler egemendir ve büyük ölçüde mera hayvancılığı yapılmaktadır. Erzurum'da mera hayvancılığının en yaygın olduğu ilçeler Şenkaya, İspir, Tortum ve Olur'dur. Yaylalar yaşam, ot zenginliği ve temiz hava bakımından çok elverişli olmakla birlikte, su ve barınma olanaklarının sınırlılığı, veteriner kontrolünden uzaklık, birlikte otlayan hayvanlar arasında hastalıkların kolayca yayılması gibi olumsuzlukları da taşımaktadır. Besi hayvancılığı, Erzurum'a şeker fabrikasının kuruluşu ile girmiştir. Şeker üretiminden arta kalan melas ve küspenin besicilikte değerlendirilmesi ahır besiciliğini özendiren bir faktör olmuştur. Son yıllarda giderek artan sayıda kültür ırkı hayvan sayısı kırsal kalkınma destekleri besiciliğin gelişmesini sağlamış, geçmiş yıllara oranla çok daha yaygın et ve süt besiciliği yapılmasına yol açmıştır. Uzun, karlı ve sert geçen kışlara karşın Erzurum'da büyük ölçüde koyun yetiştirilir. Bölgede egemen koyun ırkı bölge koşullarına tamamen

uymuş mor karamandır. Başlıca koyunculuk bölgeleri Çat, Hınıs, Tekman ve Karayazı'dır. Erzurum'da hayvancılığın çok önemli bir kolu da sığır yetiştiriciliğidir. İl sığırcılığında egemen ırk Doğu Anadolu Kırmızısı olmakla birlikte kültür ırklarından montofon, hoştayn ve simenthal türü hayvanlar da yetiştirilmektedir (Anonim 2017e).

Erzurum'da tarımsal faaliyetleri içinde hayvancılık, bitkisel üretime kıyasla daha büyük bir yer tutmaktadır. 2001 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (hanehalkı) Anketi sonucuna göre Erzurum'da toplam 53.673 tarımsal işletmenin % 87.4'ünde hem bitkisel üretim hem de hayvan yetiştiriciliği, % 11'inde yalnız bitkisel üretim, % 1.6'sında ise yalnız hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır. Toplam 3.676.373 dekar arazinin % 92.6'sını hem bitkisel üretim hem de hayvancılık yapan işletmeler, % 7.4'ünü yalnız bitkisel üretim yapan işletmeler tasarrufunda bulundurmaktadır.

2016 yılı itibarıyla Erzurum'da canlı hayvan değeri 2.7 milyar TL düzeyinde olup 89.9 milyar TL olan Türkiye canlı hayvan değerinin % 3,02'ini oluşturmaktadır. İl, canlı hayvan değerinin büyüklüğü açısından 81 il içerisinde Konya, İzmir ve Balıkesir'den sonra dördüncü sırada yer almaktadır. 2016 yılı itibarıyla Erzurum'da gerçekleşen 942.8 milyon TL'lik hayvansal ürünler üretim değeri, Türkiye genelinin % 1.5'ini oluştururken, hayvansal ürünler üretim değerinin büyüklüğü açısından 81 il içerisinde üçüncü sırada yer almaktadır.

5.7.1 Canlı Hayvan varlığı ve hayvansal ürünler üretimi

Erzurum, 1,4 milyon büyükbaş ve küçükbaş hayvan varlığı, 1,6 milyon hektar mera varlığı, 78 bin hektar yem bitkisi ekiliş alanı gibi ekonomik değer sağlayan çok önemli tarımsal faaliyet alanlarına sahiptir. Yem bitkisi ekim alanları hayvansal üretimin gelişmesine katkı sağlayacak en önemli bir girdinin karşılanması açısından kayda değer bir kaynak sağlamaktadır. Erzurum'da faal nüfusun % 80'ini tarımla uğraşırken, iklim oldukça sert olduğu için yetiştirilen ürünler kısıtlıdır.

Erzurum'da iklim ve ekolojik koşulların bitkisel üretimi sınırlaması, rakımın yüksekliği, yem bitkisi üretiminin yapılması, geniş çayır-mera alanları ve bitki florasının zenginliği,

doğal su kaynakları, hayvancılık kültürünün varlığı, çoğunlukla mera hayvancılığının yapılması ve sosyo-ekonomik yapısı dikkate alındığında genelde hayvancılık ön plana çıkartmaktadır (Kopuzlu vd. 2016).

Erzurum'da son yıllarda hayvan varlığında ciddi bir artış olmuştur. İlde yaklaşık 655.000 büyükbaş hayvan varlığı içerisinde yaklaşık 300.000 sağmal inek bulunmaktadır. Hayvan varlığı artışı, bakım besleme şartlarının giderek iyileştirilmesi ve ırk ıslahının gelişimiyle birlikte verimlilikte de giderek artış olmuştur. Ancak ticarete konu süt oranı yetersiz kaldığından sahip olunan bu yüksek üretim potansiyelinden, ekonomik anlamda istenilen seviyede katma değer sağlanamamaktadır. Erzurum'da 1991-2016 yılları arasında toplam sığır varlığı % 26 artış gösterirken, küçükbaş hayvan varlığı ise % 57 azalma göstermiştir (Çizelge 5.8).

Çizelge 5.8 Erzurum büyükbaş hayvan varlığı büyük baş hayvan varlığı (baş)
(<https://biruni.tuik.gov.tr>. 2017ı)

	Sığır	İndeks	Koyun	Keçi	Toplam K. Baş	İndeks
1991	515.881	100	1.527.783	130.927	1.658.710	100
1995	582.674	113	1.382.330	111.760	1.494.090	90
2000	545.030	106	860.340	96.300	956.640	58
2005	528.797	103	734.713	83974	818.687	49
2010	536.982	104	457.159	39.191	496.350	30
2011	586.891	114	514.488	47.754	562.242	34
2012	623.869	121	514.143	60.070	574.213	35
2013	669.524	130	565.371	63.694	629.065	38
2014	654.568	127	633.390	84.453	717.843	43
2015	640.220	124	697.539	92.928	790.467	48
2016	649.473	126	617.266	88.687	705.953	43

Erzurum'da kesilen hayvan sayısı yıllar itibariyle çok fazla değişiklik göstermektedir. 2003 yılında 2002 yılına göre büyükbaşta kesilen hayvan sayısı % 106 artış gösterirken, küçükbaşta % 92 oranında artış olmuştur. Daha sonraki yıllarda kesilen hayvan sayısı 2003 yılına göre önemli ölçüde azalmıştır. 2003 yılındaki üretim artışı Erzurum'daki hayvan potansiyelini açıkça göstermektedir. Yani Erzurum hayvancılık açısından mevcut durumundan çok daha fazla potansiyele sahiptir. Ancak hayvanların büyük kısmı il dışına çıkarıldığından ilde katma değer kaybı yaşanmaktadır (Çizelge 5.9).

Çizelge 5.9 Erzurum ‘da yıllar itibariyle kesilen hayvan sayısı (Anonim 2016a)

Yıllar	Kesilen Büyükbaş	Kesilen Küçükbaş	Kanatlı
2002	59.630	43.448	2.076.116
2003	122.709	83.540	0
2004	41.302	62.478	2.363.418
2005	39.332	61.217	3.957.263
2006	41.082	57.214	297.594
2007	49.343	81.051	0
2008	41.398	74.988	0
2009	42.060	43.488	0
2010	38.806	31.819	0
2011	51.164	43.475	0
2012	44.915	28.995	0
2013	57.517	36.769	0
2014	59.075	30.333	0
2015	44.169	67.819	
2016	35.091	61.592	

Erzurum’da 2000-2016 yılları arasında erkek hayvan karkas ortalaması % 28 artış gösterirken, dişi hayvan karkas ortalaması % 6 artış göstermiştir (Çizelge 5.10).

Çizelge 5.10 Erzurum ‘da yıllar itibariyle dişi ve erkek hayvan karkas ortalamaları (Anonim 2016a)

	2000	2012	2013	2014	2015	2016
Erkek karkas ortalama	222	242	257	258	262	285
Dişi Karkas ortalama	166	156	169	167	171	176

Çizelge 5.11’de Erzurum’da üreticilerin hayvan kesim fiyatları yer almaktadır. Üreticiler, bu fiyatları düşük bulmakta, bu yüzden daha çok kurbana yönelik besi hayvancılığı yapmaktadırlar. 2016 yılında Türkiye’de et fiyatı yaklaşık 40 TL iken, Erzurum’da büyükbaş kesim fiyatı neredeyse bu fiyatın yarısı kadardır. Bu durumda et ithalatı yerine, devlet üreticinin kestirdiği hayvan başına destek vererek hem üretim artışına katkı sağlayabilir, hem de hayvanlar ilde değerlendirilmiş olur.

Çizelge 5.11 Erzurum 'da yıllar itibariyle kesilen hayvan sayısı (Anonim 2016a)

Yıllar	Büyükbaş hayvan kesim fiyatı (TL/kg)	Küçükbaş hayvan kesim fiyatı (TL/kg)
2004	7.39	8.05
2005	7.50	6.50
2006	7.90	8.12
2007	9.62	7.40
2008	10.70	11.22
2009	11.00	9.00
2010	14.00	18.00
2011	14.70	20.00
2012	15.00	17.00
2013	15.00	16.5
2014	18.73	19.04
2015	23.61	18.50
2016	25.00	23.00

Çizelge 5.12 Erzurum hayvansal üretim (Anonim 2016a)

	Süt (ton)	Kırmızı et (ton)	Beyaz et (ton)	Deri (Adet)	Yün, Kıl,Tiftik (ton)	Yumurta (bin Adet)	Kültür Balıkçılığı (ton)	Bal (ton)	Bal Mumu (ton)
2002	314.700	9.174	3.322	112.596	974	41.458	93	1.575	58
2003	383.683	20.713	0	226.220	1.508	33.290	93	1.118	56
2004	372.428	10.993	5.488	112.895	1.567	29.396	93	1.364	58
2005	358.622	9.157	8.864	109.803	1.508	26.657	130	1.468	52
2006	365.144	9.275	637	107.033	1.528	26.548	686	1.151	44
2007	374.495	10.647	0	141.605	1.400	27.848	950	1.317	81
2008	396.432	9.359	0	116.755	1.207	22.462	1.000	1.429	115
2009	501.533	10.421	0	89.563	737	25.498	1.027	1.520	92
2010	504.942	9.431	0	85.756	932	21.777	1.042	2.048	130
2011	567.854	12.468	0	101.986	1.053	24.348	1.452	2.104	81
2012	654.628	10.956	0	73.910	1.059	25.609	1.953	1.186	63
2013	748.266	11.738	0	94.286	1.173	28.390	1.953	1.328	64
2014	741.561	11.892	0	89.408	1.319	24.296	1.953	1.244	62
2015	730.911	11.085	0	111.988	1.453	27.681	1.974	1.473	65
2016	758.251	9.498	0	96.683	1.290	19.248	2.124	1.610	65

Erzurum'da 2016 yılı itibarıyla toplam 758.251 ton süt üretimi gerçekleşmiş ve süt üretiminin yaklaşık olarak % 96'sının büyükbaş hayvanlardan elde edilmiştir. İlde

üretilen süt miktarı, Türkiye toplam süt üretiminin yaklaşık % 4'ünü oluştururken, Erzurum süt üretim miktarı bakımından Konya, İzmir ve Balıkesir'den sonra dördüncü sırada bulunmaktadır.

5.8 Erzurum'da Hayvancılığa Dayalı İşletmeler

Erzurum İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı verilerine göre Erzurum'da halen faal 31 süt işleme tesisi bulunmaktadır. İlerdeki faal durumda süt işleyen 31 tesisin kurulu kapasitesi 42 bin ton/yıl'dır. Ancak bu tesislerin fiili kapasitesi 21-23 bin ton/yıl olup, kapasitenin % 50'si kullanılmaktadır. Üretilen sütün yetersizliği ve pazarlama problemleri sonucu mevcut süt işleme tesislerinin % 50 kapasitesi atıl durumdadır. Erzurum'da faaliyet gösteren 31 süt işleme tesisinde en fazla yoğurt, civil peyniri ve tereyağı, çeçil, ayran üretimi gerçekleştirilmektedir. Erzurum civil peyniri (göğermiş peynir) Coğrafi Tescil Belgesi alan ürünlerdir (Anonim 2016a).

2015 yılında 31 işletmeden elde edilen süt sanayi ürünleri ise; 859 ton civil peynir, 458 ton beyaz peynir, 321 ton kaşar peyniri, 19 ton tulum peyniri, 34 ton kolot peyniri, 169 ton lor peyniri, 2514 ton yoğurt, 356 ton ayran ve 573 ton tereyağıdır (Anonim 2016a).

Erzurum Türkiye süt üretiminin yaklaşık % 4 ünü karşılamakla birlikte, üretilen sütün sanayiye aktarılmasında sorunlar yaşanmaktadır. Erzurum'da sanayiye ulaştırılan süt miktarı üretilen toplam sütün yaklaşık % 10-25'idir. Bu durum Erzurum'un hayvancılık sektöründe sahip olduğu potansiyelini yeterince kullanamamasına neden olmaktadır. Üretilen çiğ sütün büyük bir kısmı, geleneksel olarak aile içinde içme sütü, peynir, yoğurt ve tereyağı üretiminde kullanılmaktadır.

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı verilerine göre, Erzurum'da Et ve Süt Kurumu (ESK) Genel Müdürlüğü'nün dışında 5 adet et işleme tesisi bulunmaktadır.

5.9 Karma Yem Üretimi

Çizelge 5.13'te 2016 yılı itibariyle Erzurum ve Bölgelere göre kaba yem üretimi verilmiştir. Kesif yemler protein ve yağ oranı yüksek, hayvan beslemede oldukça önemli ürünlerdir. Bölgeler itibariyle bakıldığında Doğu Anadolu Bölgesi karma yem üretiminin en düşük olduğu bölgedir. Ege Bölgesi (% 30) ve Marmara Bölgesi (% 25) karma yem üretiminde ilk sıralarda gelmektedir. Türkiye YEMBİR İstatistiklerine göre, 2016 yılı itibariyle Türkiye'de toplam büyükbaş ve küçükbaş yem üretimi 20.502 bin ton iken, Doğu Anadolu Bölgesi üretimi 375 bin ton ve Erzurum'da gerçekleşen kaba yem üretimi ise 148 bin ton'dur. Erzurum'da üretilen kaba yem bölge üretiminin % 24'ünü karşılamaktadır. 2016 yılında Erzurum'da gerçekleşen kuzu buzağı yemi üretimi 6.000 ton, besi yemi 130.000 ton ve süt yemi 4.000 ton iken, bölge besi yemi üretiminin % 44'ünü karşılamaktadır.

Çizelge 5.13 Erzurum ve bölgelere göre kaba yem üretimi 2016 (1000 ton)
(<http://www.yem.org.tr/> 2017i)

Kaba yem üretimi	Erzurum	Doğu Anadolu Bölgesi	Akdeniz Bölgesi	Ege Bölgesi	Güneydoğu Anadolu Bölgesi	İç Anadolu Bölgesi	Karadeniz	Marmara	Genel Toplam
Broiler Yemi	0	174	404	1.169	52	266	929	1.572	4.566
Yumurta Yemi	8	42	123	1.203	166	738	223	464	2.958
Diğer Kanatlı	0	14	51	206	10	47	156	301	785
Kanatlı Toplam	8	230	578	2.578	228	1.051	1.307	2.337	8.309
Kuzu Buzağı Yemi	6	25	110	304	100	271	76	500	1.387
Besi Yemi	130	298	409	764	264	1.304	461	713	4.214
Süt Yemi	4	51	689	2.015	234	1.208	141	1.562	5.900
Büyükbaş-Küçükbaş Yemi Toplam	140	375	1.208	3.084	598	2.783	679	2.775	11.502
Diğer Yemler	0	3	0	463	13	14	36	62	591
Genel Toplam	148	608	1.786	6.125	839	3.848	2.022	5.174	20.402
Toplam Üretim Payı (%)	0.7	2.9	8.8	30.0	4.1	18.9	9.9	25.4	100.0

5.10 Tarımsal Örgütlenme

Erzurum İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü verilerine göre, ilde 101'i Tarımsal Kalkınma Kooperatifi olmak üzere toplam 116 adet kooperatif bulunmaktadır. İlde, tarımsal birliklere üye üretici sayısı 4.425 iken, birlik üye sayısı 14.502'dir.

Çizelge 5.14 Erzurum'da mevcut tarımsal kooperatifler

Kooperatif	Sulama Koop.	Tarımsal Kalkınma Koop.	Pancar Ekicileri Koop.	Toplam
Toplam	14	101	1	116

Çizelge 5.15 Erzurum'da mevcut tarımsal birlikler

Birlik	Süt Üreticileri	Bal Üreticileri	Kırmızı Et Üreticileri	Patates Üreticileri	Sebze	Toplam
Toplam	13	6	1	1	1	22

Erzurum'da, ikisi Aziziye ilçesi iki köyünde ve bir adet Tortum ilçesi köyünde olmak üzere toplam üç adet süt toplama merkezi vardır. Bunun dışında, Aziziye Süt Üreticileri Birliği ile TKDK, Aziziye ilçesinde bulunan 72 mahallede üretilen sütün toplanarak pazarlanmasına yönelik proje hazırlamıştır.

Ayrıca, 2014 yılı Aralık ayında tarımla doğrudan veya dolaylı ilişkili 62 kamu kurum, kuruluş, STK ve özel şirketlerden temsilcilerin katılımı ile Sekretaryası, İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü tarafından yürütülen "Erzurum Tarım Konseyi" kurulmuştur. Konseyin; İcra Kurulu, Danışma Kurulu, İş Geliştirme ve Çalışma Grupları olmak üzere 4 kuruluş organı bulunmaktadır. Konsey Yönergesi'nde; Erzurum ili tarımsal faaliyet ve potansiyelleri dikkate alınarak 7 ana başlık ve 2 alt başlıkta oluşturulan "İş Geliştirme ve Çalışma Grupları" çalışmalarında Erzurum tarımına yönelik detaylı değerlendirmeler yapılmıştır. Konsey Erzurum tarımı ile ilgili olarak önemli bir gelişme olup bu doğrultuda tarımsal problemlerin çözümü için çok büyük önem arz etmektedir.

6. ARAŞTIRMA BULGULARI

Bu bölüm, hayvancılık faaliyeti gerçekleştiren üreticiler ve et, süt, yem işletmeleri ile yapılan anketler ve bulgularını ortaya koymaktadır. Elde edilen istatistikler çizelgeler şeklinde sunulmuş ve değerlendirilmiştir. Üreticilere ait niteliklerin gruplara göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek amacı ile khi-kare analizinden faydalanılmıştır.

6.1 Üreticiler İle İlgili Bulgular

Bu bölümde, araştırmaya katılan hayvancılık faaliyeti gerçekleştiren üreticilerin yaşları ve eğitim düzeyi, girdi temini, üretim yapısı, pazarlama durumu ve sektörde yaşanan sorunlara ilişkin elde edilen sonuçlar gösterilmiştir.

6.1.1 Üreticilerin demografik nitelikleri

Araştırma kapsamında anket uygulanan üreticilerin % 5'i 30 ve altı yaş grubunda iken, % 38.7'si 31-50 yaş grubunda yer almaktadır. 51-65 arası yaş grubunda bulunan üretici oranı ise % 50.0'dir. Ankete katılan üreticilerin % 56.3'ünün ise 51 ve üzeri yaş grubunda olduğu görülmektedir (Çizelge 6.1). Birinci gruptaki işletmelerin (% 57.5) önemli bir kısmı 51-65 yaş grubu arasında yer almaktadır. Üreticilerin genel olarak yaş ortalaması ise 50.1 olarak tespit edilmiştir. Üreticilerin yaş ortalamasının yüksek olması genç nüfusun kentlere göç etmesinin ve tarımsal faaliyetle uğraşmamasının sonucudur.

Çizelge 6.1 Üreticilerin yaş gruplarına göre dağılımı

Yaş grupları	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
<30	-	-	3	16.7	1	4.5	4	5.0
31-50	15	37.5	5	27.7	11	50.0	31	38.7
51-65	23	57.5	9	50.0	8	36.4	40	50.0
>65	2	5.0	1	5.6	2	9.1	5	6.3
Toplam	40	100.0	18	100.0	22	100.0	80	100.0

(N=80)

Benzer sonuçlar yapılan başka çalışmalarda da gözlenmiştir. Demir (2009), Kars'ta süt sığırcılığı faaliyetini gerçekleştiren işletme sahiplerinin % 7.5'inin 30 yaştan küçük, % 41.3'ünün ise 51 yaş ve üstü yaşlarda olduğunu ve ankete katılan üreticilerin yaş ortalamasının 49.2 olduğunu tespit etmiştir. Aydın (2014), Trakya Bölgesi'nde işletme yöneticilerinin % 62.7'sinin 41-60 yaş aralığında, % 21.9'unun 20-40 yaş aralığında, % 5.4'ünün ise 61 yaş ve üzeri yaş grubunda olduğunu tespit etmiştir. Yapılan çalışmalarda Türkiye'de üreticilerin 40 ve 60 yaş aralığında yoğunlaştığı görülmektedir.

Özellikle geleneksel olarak yapılan hayvancılık faaliyetlerinde çalışan üreticilerin yaş ortalaması 40 ve üzerindedir. Kırsal alan ve tarım için azalan genç nüfus gelecek için bir tehdittir. Tarımdan elde edilen gelirin küçük ölçekli üretici ve aile bireyleri için düşük kalması, kırsal alanların cezbedici yönlerinin olmaması, sağlık, eğitim, eğlence gibi hizmetlerin kırsal alanlarda çok kısıtlı olması gibi nedenlerle gençler tarım dışı faaliyetlere yönelmektedir. Bu yüzden genç çiftçilerin yetiştirilmesi ve bunların teşvik edilmesi, ekonomik olarak desteklenmesi, ayrıca kırsal alanların yaşanabilir hale getirilmesi gerekmektedir. Tarımda ve kırsalda genç nüfusu tutmanın tek yolu kırsal kalkınma yani üreticilerin kalkınmasıdır. Çünkü kırsal nüfusun büyük çoğunluğu tarımla iştiğal etmektedir. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, kırsalda yaşayan 18-40 yaş aralığındaki gençlerin tarımsal üretimde istihdamını sağlamak, kırsalda tarımda sürdürülebilirliğin sağlanması, üreticilerin girişimcilik ruhunun geliştirilmesi, gelir düzeyinin artırılması, alternatif gelir kaynaklarının sağlanarak kırsaldan kente olan sağlıksız göçün önlenmesi amacı ile Genç Çiftçi Projesi kapsamında genç çiftçileri destekleme projesini hayat geçirmiştir. Bu kapsamda Erzurum'da 2016 yılında proje kriterlerine uyan ve hibe almaya hak kazanan 243 genç girişimci çiftçiye 7,2 milyon TL hibe desteği verilmiştir. Bunun dışında ziraat fakültelerinde eğitim gören öğrencilerin kendi yörelerinde ziraate devam etmeleri konusunda, onları teşvik edecek destekler verilirse, eğitilmiş gençlerin tarımda istihdam edilmesi sağlanabilir ve tarım sektörünün ekonomiye katkısı artırılabilir.

Ankete katılan üreticilerin eğitim durumları incelendiğinde ise üreticilerin % 66.1'inin ilkokul mezunu, % 16.3'ünün ortaokul mezunu, % 15'inin lise mezunu, % 1.3'ünün ise okur-yazar olduğu belirlenmiştir. Üreticiler arasında okuma yazma bilmeyen olmamakla

birlikte, üniversite düzeyinde eğitime sahip üretici oranı ise sadece % 1.3'tür (Çizelge 6.2).

Çizelge 6.2 üreticilerin eğitim durumu

Eğitim durumu	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Okuryazar	0	0.0	1	5.6	0	0.0	1	1.3
İlkokul	29	72.5	10	55.6	14	63.6	53	66.1
Ortaokul	7	17.5	2	11.1	4	18.2	13	16.3
Lise	3	7.5	5	27.8	4	18.2	12	15.0
Üniversite	1	2.5	0	0.0	0	0.0	1	1.3
Toplam	40	100.0	18	100.0	22	100.0	80	100.0

$\chi^2=9,003$, $p=0,342$

(N=80)

Üreticilerin eğitim düzeylerine göre karşılaştırılması amacıyla yapılan khi-kare testinde, üreticilerin yer aldığı gruplar arasında eğitim düzeyleri açısından istatistikî olarak önemli bir farklılık bulunmamıştır ($P>0.005$).

Genel olarak eğitim düzeyi yüksek olan insanlar hayvancılığa çok ilgi göstermezken, ağırlıklı olarak eğitim seviyesi yüksek olmayan kesim son çare olarak, atadan kalma yöntemlerle hayvancılık yapmaktadır. Ancak sektör, eğitilmiş insanların sayesinde dinamik bir yapıya kavuşabilir ve daha fazla kar getiren bir sektör haline gelebilir. Bunun için tarıma yönelik faaliyet veren liseler tekrar açılmalı ve burada yetişen öğrencilere tarımsal desteklerle de ayrıcalık tanınarak tarıma kazandırılmalıdır.

Aksoy (2008), Erzurum, Ağrı, Van ve Elazığ'daki üreticilerle yaptığı anket çalışmasında, üreticilerin % 63.5'inin ilkökullü ve % 11.3'ünün ise ortaokul mezunu olduğunu tespit etmiştir. Erzurum'daki üreticilerin, bu çalışmaya benzer şekilde, % 59.8'inin ilkökullü mezunu ve % 2.2'sinin üniversite mezunu olduğunu tespit etmiştir. Aydın (2014), yaptığı çalışmada üreticilerin büyük çoğunluğunun (% 82.8) ilkökullü mezunu olduğunu belirlemiştir.

Yapılan çalışmalar benzer sonuçlar göstermektedir. Türkiye'deki üreticilerin büyük kısmı ilkökullü mezunu iken, üniversite mezunu oranı % 2'lerde kalmaktadır.

6.1.2 Üreticilerin hayvancılık faaliyetini gerçekleştirme amaçları

Üreticilerin, hayvancılık faaliyetini gerçekleştirme amaçları çizelge 6.3'te verilmiştir. Üreticilerin toplamı dikkate alındığında, işletmelerin % 70'inde hayvancılık faaliyeti geçimlik ve gelir sağlamak amacı ile yapılırken, yalnızca % 5'inde ticari amaçlı yapılmaktadır. İşletmelerin % 25'inde ise karma üretim yapılmaktadır. Daha fazla hayvana sahip üçüncü grup işletmelerin önemli bir kısmı ise (% 59.1) hem ticari hemde geçimlik amacıyla hayvancılık faaliyetini gerçekleştirmektedir.

Çizelge 6.3 Hayvancılığın yapılış amacına göre işletmelerin sınıflandırılması

Hayvancılık faaliyetini gerçekleştirme amacı	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Geçimlik + gelir sağlamak	35	87.5	13	72.2	8	36.4	56	70.0
Ticari	2	5.0	1	5.6	1	4.6	4	5.0
Karma (ticari+geçimlik)	3	7.5	4	22.2	13	59.1	20	25.0
Toplam	40	100.0	18	100.0	22	100.0	80	100.0

$\chi^2=20,522$, $p=0,000$

(N=80)

Hayvancılık işletmelerinin buldukları gruplar arasında, hayvancılık faaliyetini gerçekleştirme amacı açısından anlamlı ilişki olup olmadığının belirlenmesi amacıyla yapılan khi-kare testinde; istatistiki olarak anlamlı bir fark bulunmuştur ($P<0.005$).

Yapılan bazı çalışmalarda bu çalışmaya yakın sonuçlar elde etmiştir. Aksoy (2008), hayvancılık faaliyetini gerçekleştiren üreticilerle yaptığı anket çalışmasında, Erzurum'daki üreticilerin % 43.5'inin yalnızca ev ihtiyaçlarını karşılamak için, % 55'inin ev ihtiyacı+ticari+istihdam amacıyla hayvancılık faaliyetini gerçekleştirdiğini tespit etmiştir.

Demir (2009), Kars'ta süt sığırcılığı işletmeleri ile yaptığı doktora çalışmasında, araştırma kapsamına görüşülen 80 adet süt sığırcılık işletmesinde, işletme sahiplerinin % 82.5'inin sadece süt sığırcılığı ile geçimini sağladıklarını ve geri kalan işletme sahiplerinin ise süt sığırcılığı dışında ek iş olarak ticaret ile uğraştıklarını tespit etmiştir. Erzincan ili Çayırlı ilçesinde süt sığırcıları ile yapılan çalışmada, işletmecilerin %

51.6'sının sığırılığını ev ihtiyacını gidermek için yaptığı belirlenmiştir (Öztürk vd. 2014).

Yapılan çalışmalarda ortaya çıkan ortak sonuç, hayvancılık faaliyeti genel olarak aile ihtiyacı ve temel gelir kaynağı amacı ile yapılırken, hayvancılık faaliyetini ticari amaçla yapan işletme oranı oldukça düşüktür. Bu durum sektörün gelişmesini engelleyen önemli bir faktördür. Türkiye'de süt üretimi dünyada önemli bir yere sahipken, üretim pazar amaçlı değilde geçimlik amaçlı yapıldığından, sanayiye iletilen süt dünya ülkelerine göre çok geride kalmaktadır.

Çizelge 6.4'de besicilik yapan üreticilerin besicilik türü verilmiştir. Görüşülen işletmelerde 33 üretici süt sığırılığını yanında besi üretimi de yapmaktadır. Besicilik yapan üreticilerin % 66.7'si besi faaliyetini kurban bayramında pazarlamak amacı ile yaparken, % 21'i ise kombinaya pazarlamak amacı ile yapmaktadır.

Çizelge 6.4 Besicilik yapan üreticilerin besicilik türü

Besi türü	Sayı	%
Kurban besisi	22	66.7
Kombina	7	21.2
Her ikisi	4	12.1
Toplam	33	100.0

Erzurum'da kurban bayramları döneminde yoğun olarak görülen canlı hayvan sevkleri yetiştiricilerin en önemli gelir kaynağı durumundadır. Üreticiler kurban besisini tercih etmelerine, kombinenin devamlı alım yapmaması, kasaplar ve kombinenin düşük fiyattan alım yapmasının neden olduğunu belirtmektedirler. Üreticiler daha fazla maliyetten kaçınmak amacıyla canlı hayvan satışlarını çoğunlukla hayvanlar kesim yaşına ulaşmadan gerçekleştirdiğinden, bu durum önemli bir katma değer kaybına da yol açmaktadır.

6.1.3 Hayvancılık işletmelerinde üretim organizasyonu

6.1.3.1 Hayvancılık işletmelerinin üretim tipine göre dağılımı

Görüşülen işletmelerdeki üretim tipi çizelge 6.5'te gösterilmiştir. İşletmelerin % 58.7'si yalnızca süt sığırcılığı faaliyetini gerçekleştirirken, % 1.3'ü yalnızca besi sığırcılığı, % 40'ı ise hem süt sığırcılığı hem de besi sığırcılığı faaliyetini gerçekleştirmektedir. Birinci gruptaki işletmelerin büyük bir kısmı (% 70) sadece süt sığırcılığı faaliyetini gerçekleştirirken, üçüncü gruptaki işletmelerin önemli bir kısmı (% 77.3) her iki üretim tipini de gerçekleştirmektedir. Yapılan ki-kare analizi sonucunda işletme grupları ile işletmelerin üretim tipi arasındaki ilişki istatistikî açıdan anlamlı bulunmuştur ($p < 0.005$). Birinci gruptaki işletmeler, süt sığırcılığı faaliyetinde yoğunlaşırken, daha fazla hayvan sayısına sahip işletmeler süt sığırcılığı ve besi sığırcılığı faaliyetini bir arada yapmaktadırlar (Çizelge 6.5).

Çizelge 6.5 hayvancılık işletmelerinin üretim tipine göre dağılımı

Üretim tipi	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Süt sığırcılığı	28	70.0	15	83.3	4	18.2	47	58.7
Besi sığırcılığı	0	0.0	0	0.0	1	4.5	1	1.3
Her ikisi	12	30.0	3	16.7	17	77.3	32	40.0
Toplam	40	100.0	18	100.0	22	100.0	80	100.0

$\chi^2=22,603$, $p=0,000$

(N=80)

Demir (2009), Batı Marmara Bölgesi ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde hayvancılık işletmeleri ile yaptığı çalışmada bu çalışmaya benzer sonuçlar elde etmiştir. Araştırmacı, Batı Marmara Bölgesi'ndeki işletmelerin % 59.4'ünün hem süt hem de et üretimi yaparken, % 36.1'inin sadece süt üretimi ve % 4.6'sının ise sadece et üretimi yaptığını tespit etmiştir. Ağrı, Iğdır, Kars ve Ardahan illerinde hayvancılık işletmeleri ile yapılan bir çalışmada, hem besi hem de süt sığırcılığı yapan işletme oranının Ağrı ilinde % 74.3, Iğdır ilinde % 61.9, Kars ilinde % 72.4, Ardahan ilinde ise % 74.4 olduğu tespit edilmiştir (Polat 2014).

6.1.3.2 İşletmelerdeki hayvanların ırklara göre dağılımı ve laktasyon süreleri

Çizelge 6.6'da işletmelerin sahip oldukları büyükbaş hayvanların ırklara göre dağılımı gösterilmektedir. Buna göre işletmelerin % 68.8'i melez ırkına sahip iken, yerli ırka sahip işletme oranı % 22.5, kültür ırkına sahip işletme oranı yalnızca % 8.7'dir. Üçüncü grup işletmelerde melez ırka sahip işletme oranı % 77.3 iken bu oran ikinci grup işletmelerde % 55.6, birinci grup işletmelerde ise % 70.0'dir.

Çizelge 6.6 İşletmelerin sahip oldukları büyükbaş hayvanların ırklara göre dağılımı

İrklar	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Yerli	9	22.5	7	38.9	2	9.1	18	22.5
Kültür	3	7.5	1	5.6	3	13.6	7	8.7
Melez	28	70.0	10	55.6	17	77.3	55	68.8
Toplam	40	100.0	18	100.0	22	100.0	80	100.0

$\chi^2=5,486$, $p=0,241$

(N=80)

Yapılan ki-kare analizi sonucunda işletme grupları ile işletmelerin sahip oldukları hayvan ırkları arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p>0.005$).

Üreticiler yerli ırkı hayvanların laktasyon süresinin ortalama 172 gün, melez ırkı hayvanların laktasyon süresinin 181 gün, kültür ırkı hayvanların laktasyon süresinin 176 gün olduğunu beyan etmişlerdir. Üretici beyanlarına göre laktasyon döneminde yerli hayvanların ortalama süt verimi 5,5 kg, kültür hayvanların ortalama süt verimi 6,5 kg, melez hayvanların ortalama süt verimi 6,4 kg dır.

Aksoy (2008), Erzurum'da yerli ırk hayvan oranının % 60.7 olduğunu, melez oranının % 31.2 ve kültür ırkı oranının % 8.1 olduğunu tespit etmiştir. Araştırmacı, Erzurum'da laktasyon süresinin 184 gün ve günlük inek sütü veriminin 5.30 kg/gün olduğu belirlenmiştir. Bu çalışma ile Aksoy'un çalışması laktasyon ve süt verimi bakımından benzerlik göstermekle birlikte, süt veriminde artış olmadığı görülmektedir. Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan illerinde yapılan bir çalışmada, hayvan başına günlük süt veriminin bu çalışmada elde edilen sonuçlardan biraz daha düşük olduğu (4.4 kg) tespit edilmiştir

(Yılmaz vd. 2014). İzmir’de yapılan diğerk bir çalışmada ise, inek başına günlük ortalama süt veriminin 17.3 litre olduğu tespit edilmiştir (Uygur 2015). Uygur’un ortaya çıkardığı sonuç ile bu çalışmada elde edilen sonuçlar arasında günlük süt verimi bakımından oldukça farklı sonuçlar elde edilmiştir.

Aksoy ve Yavuz (2011), Doğu Anadolu Bölgesi’nin büyükbaş hayvan potansiyeli bakımından önemli bir paya sahip olmasına rağmen hayvan başına süt ve et verimi bakımından Türkiye ortalamasının oldukça altında olmasının bölgede hayvan varlığı içerisinde verimli hayvan ırkı oranının düşük olmasından kaynaklandığını belirtmektedirler. Araştırmacılar, 2005-2007 yıllarında uygulanan suni tohumlama ağırlıklı hayvancılık desteklerinin, kültür ırkı ve melez hayvanların oranının artmasına önemli katkı sağladığını belirtmektedirler.

Erzurum’da birkaç yıl öncesine kadar yerli hayvan ırkları oğunluktaiken, bu ırklardan elde edilen verim dşklğu nedeniyle ıslah çalışmaları yapılmış, bunu neticesinde melez ırkında önemli artışlar grlmştir. Aksoy’un yaptığı çalışma ile bu çalışma karşılaştırıldığına yerli ve melez ırklarındaki değişim açıkça görülmektedir.

Süt retim miktarında hayvanların beslenme durumuna bağlı olarak yıl içerisinde önemli dalgalanmalar meydana gelmektedir. Üreticiler hayvanlara yedirilen yemin kalitesi arttığında süt üretiminde arttığını belirtmektedirler. Hayvanların büyük çoğunluğunun meralarda beslendiği Mayıs ve Eylül arasında süt üretim miktarı ve kalitesi artmakta, yılın diğer zamanlarında hayvanlar barınaklarda yetersiz derecede beslendiğinden süt üretimi önemli ölçüde azalmaktadır.

Görüşülen üreticiler, batı doğu farkından dolayı işletmelerin rekabet güçlerinin çok zayıf olduğunu dile getirmektedirler. Batıdaki işletmelerin maliyetleri doğudaki işletmelere göre daha düşük, verimleri ise daha yüksektir. Erzurum’da kış uzun srdğu için hayvanlar uzun süre içerde kalmakta ve her hayvan ırkı bu şartlara adapte olamamaktadır.

6.1.4 Üreticilerin girdi ve veterinerlik hizmetlerine ilişkin bilgiler

6.1.4.1 Üreticilerin kaba yem üretim durumuna ilişkin bilgiler

Çizelge 6.7’de görüşülen işletmelerin kaba yem üretim durumları yer almaktadır. Görüşülen üreticilerin % 33.5’inde çayırotu üretimi, % 29.7’sinde yeşil ve dane yem bitkisi üretimi, % 33.5’inde saman üretimi gerçekleşmektedir. İşletmelerin % 3.2’sinde ise kaba yem üretimi yoktur. Bu işletmeler genel olarak hayvan sayısı bakımından az olan işletmelerdir.

Çizelge 6.7 Üreticilerin kaba yem üretim durumu

Kaba yem üretim durumu	Sayı*	%
Çayırotu	53	33.6
Yeşil yem+dane yem	47	29.7
Saman	53	33.5
Üretmeyen	5	3.2
Toplam	158	100.0

*Çoklu cevap kullanılmıştır

(N=80)

Hayvancılıkta kullanılan girdiler içerisinde en önemli maliyet kalemi yem olduğundan sürdürülebilir üretim açısından düzenli yem bitkisi ekimi önem arz etmektedir. Araştırma alanında yem bitkileri içinde en çok karşılaşılan çeşitler fiğ, korunga, arpa ve buğdaydır. Üreticiler batıda yem bitkilerinin çok çeşitli olduğunu, ancak bu bölgede fazla çeşit olmadığını, bu yüzden verim konusunda batıdaki işletmelerle rekabet edemeyeceklerini belirtmektedirler. Bu nedenle bölgenin coğrafi özelliklerine uyum sağlayıp verimliliğe katkı sağlayacak yem bitkisi çeşitlerinin araştırılması ve üretimlerinin yapılması fayda sağlayacaktır.

Öztürk vd. (2014), yaptıkları çalışmada bu çalışmaya benzer sonuçlar elde etmiştir. Araştırmada, görüşülen işletmelerin % 85’inin kaba yem üretilmesini gerçekleştirdiğini, % 5’inin ise bütün kaba yem ihtiyacını dışardan satın alarak giderdiğini tespit edilmiştir. Polat (2014), yaptığı çalışmada bu çalışmaya benzer şekilde Ağrı’da üreticilerin önemli bir kısmının kaba yem üretimi gerçekleştirdiğini (% 84.3) tespit etmiştir.

Çizelge 6.8’de üreticilerin kaba yem üretim çeşidi verilmiştir. Görüşülen işletmelerde toplam kaba yem üretim miktarının % 38.5’ini saman üretimi, % 27.5’ini çayırotu üretimi ve % 34’ünü yeşil yem+dane yem oluşturmaktadır.

Çizelge 6.8 Üreticilerin kaba yem üretim çeşidi

Kaba yem çeşidi	%
Çayırotu	27.5
Saman	38.5
Yeşil yem+dane yem*	34.0
Toplam	100.0

*Yonca, Korunga, mısır slajı, çavdar, arpa

(n=75)

Diler vd. (2016), yaptıkları çalışmada Erzurum’un Hınıs ilçesinde görüşülen işletmelerin % 44’ünde yem bitkisi ekimi yapıldığını tespit etmiştir.

Van’da yapılan bir çalışmada, bu çalışmaya benzer şekilde işletmelerde kullanılan kaba yemler arasında ilk sırayı samanın aldığı, bunu yonca, korunga ve çayır otu takip ettiği tespit edilmiştir (Şahin ve Yılmaz 2008).

Aydın (2011), Erzurum ve Kars’ta hayvancılık işletmeleri ile yaptığı görüşmelerde, yine bu çalışmaya benzer sonuçlar elde etmiştir. Çalışmada işletmelerde yaygın olarak kullanılan kaba yemlerin yonca, korunga, arpa ve buğday samanı ile az miktarda da mısır silajı olduğu tespit edilmiştir.

6.1.4.2 Merayla ilgili bilgiler

Çizelge 6.9’da üreticilerin hayvanlarını meraya çıkarma süreleri verilmiştir. Genel olarak ele alındığında üreticilerin % 30’unun hayvanlarını 4 ay boyunca meraya çıkardıkları görülmektedir. İkinci gruptaki üreticilerin % 40’i hayvanlarını 4 ay meraya çıkarırken, üçüncü gruptaki üreticilerin % 40.9’u hayvanlarını yedi ay meraya çıkarmaktadır.

Çizelge 6.9 Üreticilerin hayvanlarını meraya çıkarma durumu

Meraya çıkarma durumu	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Hiç çıkmıyor	4	10	1	5.6	1	4.5	6	7.5
Üç ay	3	7.5	1	5.6	0	0.0	4	5.0
Dört ay	16	40.0	5	27.7	3	13.6	24	30.0
Beş ay	1	2.5	2	11.1	2	9.2	5	6.3
Altı ay	8	20.0	4	22.2	7	31.8	19	23.7
Yedi ay	8	20.0	5	27.8	9	40.9	22	27.5
Toplam	40	100.0	18	100.0	22	100.0	80	100.0

$\chi^2=10,735, p=0,379$ (N=80)

Erzurum Hınıs ilçesinde yapılan çalışmada, Erzurum ilinde iklim özellikleri bakımından kış mevsiminin uzun olması hem vejetasyonunun geç gelişmesine, hem de yetiştiricilerin meraya çıkış zamanını önemli derecede etkilediği belirtilmiştir. Araştırmacılar, Hınıs ilçesinde yetiştiricilerin meraların tam olarak hazır olmasa da hayvanlarını daha erken dönemlerde meraya çıkardıklarını ve uzun süre otlattıklarını, bu durumun hem meraların erken bozulmasına, hem de hayvanların yetersiz beslenmesine sebep olduğunu vurgulamaktadır. Hınıs İlçesi'nde sığır sürülerinin Nisan (% 25), Mayıs (% 37) ve Haziran (% 37) aylarında meraya çıktıklarını ve meraya çıkma oranının % 99 düzeyinde olduğunu belirtmişlerdir (Diler vd. 2016).

Çizelge 6.10'da görüşülen işletmelerin mera ile ilgili sıkıntı yaşama durumu verilmiştir. Üreticilerin % 27.5'i mera ilgili problem yaşadıklarını dile getirmiştir. Mera ile ilgili yaşanan sıkıntıların başında meraların yetersiz olması, üniversitenin mera alanlarını sınırlaması ve dışardan göçebe gelen hayvanların meraları aşırı otlatma ile tahrip etmesi gelmektedir.

Çizelge 6.10 Üreticilerin mera ile ilgili sıkıntı yaşama durumu

Mera ile ilgili sıkıntı yaşama durumu	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Evet	8	20.0	6	33.3	8	36.4	22	27.5
Hayır	32	80.0	12	66.7	14	63.6	58	72.5
Toplam	40	100.0	18	100.0	22	100.0	80	100.0

(N=80)

6.1.4.3 Üreticilerin veterinerlik hizmetlerini tedarik ettiği yerler

Üreticilerin ihtiyaç duydukları girdileri temin etme yöntemleri farklılık göstermektedir. İhtiyaç duyulan yem girdisi daha çok Erzurum'daki yem fabrikaları ve üreticilerden temin edilirken, üç üretici Diyarbakır'dan da yem aldığını belirtmişlerdir.

Üreticilerin % 70'i veterinerlik hizmetini özel veterinerlik kliniklerinden temin ettiklerini, % 30'u ise İlçe Tarım Müdürlüğü'nden karşıladığını belirtmiştir. Özel veterinerlik hizmeti alan üreticilerin bu hizmet karşılığında ödediği ücret ve ilaç masrafı ise ortalama 1.843 TL'dir. Ayrıca üreticiler, veteriner hizmetlerinin yetersiz olduğunu belirtmektedirler. Yapılan ki-kare analizi sonucunda işletme grupları ile işletmelerin veterinerlik hizmetlerinden yararlanma durumu arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p>0.005$).

Çizelge 6.11 Üreticilerin veterinerlik hizmetlerinden yararlanma durumu

Veterinerlik hizmeti alınan yer	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
İlçe tarım	14	35.0	4	22.2	6	27.3	24	30.0
Özel	26	65.0	14	77.8	16	72.7	56	70.0
Toplam	40	100.0	18	100.0	22	100.0	80	100.0

$\chi^2=1,073$, $p=0,585$

(N=80)

Üreticiler, il ve ilçe GTHB Müdürlüğü'nün veterinerlik hizmetlerinin tam olarak ihtiyaçlarını karşılamadıklarını ve bu konuda daha çok personele gerek duyduklarını vurgulamaktadırlar.

Demir ve Ayvazoğlu (2012), Kars ilindeki merkez köylerinde hayvancılık faaliyetinde bulunan toplam 68 üretici ile yaptıkları anket çalışmasında, bu çalışmaya benzer şekilde, üreticilerin % 69.1'inin özel veteriner hekimlerden veteriner hekimlik hizmetleri aldıklarını tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca üreticilerin, veteriner hekimlerden bilgili ve müşteriye karşı ilgili olması, hizmet ücretlerinin düşük ve kolay ulaşılabilir olmaları beklendiği tespit edilmiştir. Polat (2014), yaptığı çalışmada, veteriner hekimlerin var olduğu ama yeterli olmadığı durumunu tespit etmiştir.

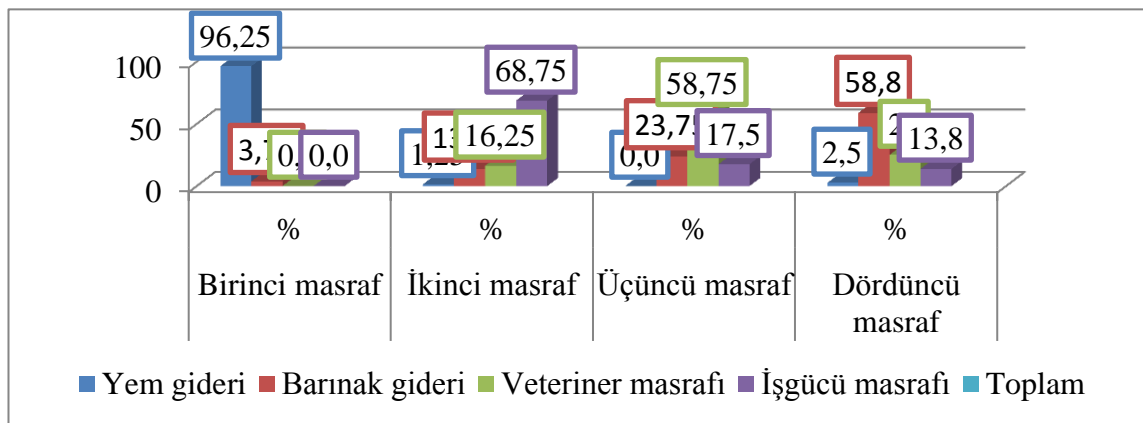
Yapılan çalışmalarda veterinerlik hizmetlerinin yeterli olmadığı görülmektedir. Bu durum hayvan sağlığını ve işletmelerin devamlılığını tehlikeye sokmaktadır. Bu yüzden veterinerlik hizmetleri denetim altına alınmalı, sonuçlar izlenmelidir.

6.1.4.4 Üreticilerin masraf kalemlerinin sıralaması

Ankete katılan 80 işletmeye öncelik sırasına göre hayvancılık faaliyetinde mevcut masraf kalemlerinin ne olduğu sorulduğunda birincil öncelikli sorunlar arasında en önemlisinin yem ile ilgili (% 96.3) olduğu ortaya çıkmıştır. İşletmeler, ikinci en önemli masraflar arasında önceliği % 68.6 ile işgücü yani çoban masrafı geldiğini, üçüncül derecedeki en önemli masraf kaleminin ise % 58.8 ile veteriner masrafı olduğunu belirtmişlerdir.

Çizelge 6.12 Önem sırasına göre işletmelerin masraf sıralaması

Hayvancılık masraf kalemleri	Birinci masraf		İkinci masraf		Üçüncü masraf		Dördüncü masraf	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Yem gideri	77	96.3	1	1.3	-	-	2	2.5
Barınak gideri	3	3.7	11	13.8	19	23.8	47	58.8
Veteriner masrafı	-	-	13	16.3	47	58.7	20	25
İşgücü masrafı	-	-	55	68.6	14	17.5	11	13.7
Toplam	80	100.0	80	100.0	80	100.0	80	100.0

Şekil 6.1 Önem sırasına göre işletmelerin masraf sıralaması (%)

Hayvancılık sektörünün temel girdisi ve en önemli maliyet unsurunu oluşturan yemin yeterli miktarda, ucuz ve kaliteli bir şekilde temin edilememesi hayvan popülasyonunda da ciddi azalmalar yaşanmasına ve verim düşüşüne neden olmaktadır. Bu nedenle özellikle ekonomisi hayvancılığa dayalı ilde üreticiler yem bitkilerinin bitkisel üretime göre daha fazla desteklenmesini istemektedirler.

Çizelge 6.13'te üreticilerin kendi ürettikleri yem miktarının yeterliliği görülmektedir. Görüşülen işletmelerin % 27.5'si ürettiği yemin ihtiyacının yarısını karşıladığını, % 26.3'ü ürettikleri yemin ihtiyaçlarının tamamını karşıladığını belirtmiştir. Üreticilerin % 22.5'i ise ürettikleri yemin ihtiyaçlarının bir kısmını karşıladığını belirtmiştir. Üçüncü grup işletmelerin % 40.9'u ürettikleri yemin ihtiyaçlarının tamamını karşıladığını belirtmiştir.

Çizelge 6.13 Üreticinin ürettiği yemin yeterlilik durumu

Üretilen yemin yeterlilik durumu	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Üretmiyor	4	10.0	0	0.0	1	4.5	5	6.2
Tamamını	7	17.5	5	27.8	9	40.9	21	26.3
Çoğunu	10	25.0	1	5.5	3	13.6	14	17.5
Yarısını	11	27.5	7	38.9	4	18.3	22	27.5
Bir kısmını	8	20.0	5	27.8	5	22.7	18	22.5
Toplam	40	100.0	18	100.0	22	100.0	80	100.0

$\chi^2=9,930, p=0,270$

(N=80)

Polat (2014), yaptığı çalışmada bu çalışmaya benzer sonuçlar elde etmiştir. Araştırmacı Ağrı, Kars, Ardahan ve Iğdır illerinde hayvancılık işletmeleri ile yaptığı görüşmelerde, kaba yem üretimi yapan hayvan yetiştiricilerin ürettikleri kaba yemin, işletmelerin % 22.1'inin ihtiyacın bir kısmını, % 24.9'unun ihtiyacının yarısını, % 23.9'unun ihtiyacını birçoğunu, % 13.7'sinin ihtiyacın tamamını, % 15.4'ünün ihtiyacını tamamını karşıladığını ve fazlasının satıldığını tespit etmiştir.

6.1.5 Hayvancılık işletmelerinde süt sağım teknikleri ve pazarlanmasına ilişkin bilgiler

6.1.5.1 Hayvancılık işletmelerinde sütün sağılma şekli

Araştırma kapsamında görüşülen işletmelerin % 75.9'u el ile sağım gerçekleştirirken, % 24.1'i makine ile süt sağımı gerçekleştirmektedir (Çizelge 6.14). Birinci gruptaki işletmelerin % 82.5'i el ile sağım gerçekleştirirken, ikinci grup işletmelerde bu oran % 72.2, üçüncü grup işletmelerde % 66.7'dir. Erzurum'da hayvancılık işletmelerinin büyük kısmında henüz ihtisaslaşma gerçekleşmediğinden süt sağımı el ile yapılmakta; bu durum hijyen ve verim açısından kayıplara yol açmaktadır. Yapılan ki-kare analizi sonucunda işletme grupları ile işletmelerin hayvanları sağım şekli arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p>0.005$).

Çizelge 6.14 Üreticilerin hayvanları sağım teknikleri

Süt sağım şekli	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Elle	33	82.5	13	72.2	14	66.7	61	75.9
Makine ile	7	17.5	5	27.8	7	33.3	19	24.1
Toplam	40	100.0	18	100.0	21	100.0	79	100.0

$\chi^2=1,815, p=0,404$ (n=79)

Aksoy (2008), çalışmasında Erzurum'da işletmelerin % 95.6'nın elle, % 4.4'ünün makine ile süt sağımını gerçekleştirdiğini tespit etmiştir. İki çalışma ele alındığında üreticilerin süt sağımı makinesi kullanımında artış olduğu söylenebilir.

Demir (2009), BMB'de işletmelerin % 79.0'unun sağımı makine ile yaptığını, ekstansif hayvancılığın hakim sürdüğü KAB'da ise sağımın % 88.8 oranla elle yapıldığı belirlemiştir. Bu durum batıda ve doğuda süt verimi ve kalitesi açısından büyük farklılıklar olduğunu göstermektedir. Yozgat'ta yapılan bir çalışmada ise, üreticilerin % 44'ünün elle, % 56'sının ise makine ile sağım gerçekleştirdiği tespit edilmiştir (Saygı 2014).

6.1.5.2 Üreticilerin ürünlerini pazarlama durumları

Çizelge 6.15'te işletmeler tarafından üretilen sütün pazarlama kanalları yer almaktadır. İşletmelerin en önemli pazarlama kanalı mandıralar olmakla birlikte (% 77.2), birinci grup işletmelerde sütünü mandıraya pazarlama oranı % 80.0, ikinci grup işletmelerde % 83.3 ve üçüncü grup işletmelerde % 66.7'dir. Sütünü mandıra ve araçlar yoluyla pazarlayan üreticilerin büyük bölümü sütün bir kısmını da yine işletmelerinde işlemektedirler. İşletmelerin % 13.9'u ise sütü kendi işletmesinde değerlendirmekte yağ, peynir gibi süt ürünleri için işlemekte ve kendi imkanları ile pazarlamaktadır.

Çizelge 6.15 Üretilen sütün pazarlama kanalları

Sütün pazarlama kanalları	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Mandıra ve kendisi	32	80.0	15	83.3	14	66.7	61	77.2
Aracı ve kendisi	3	7.5	0	0.0	4	19.0	7	8.9
Yalnızca kendi işliyor	5	12.5	3	16.7	3	14.3	11	13.9
Toplam	40	100.0	18	100.0	21	100.0	79	100.0

$\chi^2=8,643, p=0,373$

(n=79)

Pazarlama ağında araçların olması, sütün üreticiden daha düşük fiyattan alınmasına neden olmaktadır. Fakat süt birlik ve kooperatifler aracılığı ile pazarlanması durumunda hem üreticiler emeklerinin karşılığını alabilirdi; hem de üretici ve işleyicinin satış fiyatı arasındaki fark daha az olabilir. Türkiye'de tarımsal ürünlerin daha çok aracı vasıtasıyla pazarlanması tüketicilerin de gıdayı pahalı almasına neden olmaktadır. Bu problemin çözülmesinin yolu örgütlenmedir. Üreticiler kendi ürünlerini kendileri pazarlamada söz sahibi olmadıkları müddetçe ürünlerini değerinde pazarlayamayacaklar ve tüketicilerde gıdaya daha fazla para ödemeye devam edeceklerdir. Üreticiler, sütün üreticiden devlet eliyle ve düzenli alınmasını istediklerinin, böyle olduğu durumda hayvancılığın daha çok gelişeceğinin altını çizmektedirler. En önemlisi de uzak köylerde yaşayan ve kendi pazarlama imkanı olmayan küçük üreticiler de değer zincirine katılabilme şansı elde edebileceklerdir.

Ayrıca, mandıra, alıcı vs. gibi farklı sistemlerle süt alımının olması fiyat dengesizliğine neden olmaktadır. Süt için, ödemelerin düzenli yapılması süt işletmelerinde işletmeciliği

daha sürdürülebilir kılmakta ve değer zincirinin birinci basamağını oluşturan işletme alt yapısının modernize edilmesine teşvik unsuru olabilmektedir.

Üretilen sütün sanayiye aktarılmasında ABD dünyada ilk sırada gelmektedir. AB ise 2016 yılında gerçekleştirilen inek sütü üretiminin % 93.6'sını sanayiye aktarabilmiştir. AB ülkelerinden Fransa ve İngiltere'nin ürettiği toplam sütün hemen hemen tamamı sanayiye aktarılmaktadır. Türkiye ise 2016 yılında gerçekleştirdiği inek sütünün % 54.9'unu sanayiye aktarabilmiştir.

Polat (2014) çalışmasında, Ağrı'da sütünü kendisi işleyen işletme oranının % 86.7, Iğdır'da % 75, Kars'ta % 36.5 ve Ardahan'da % 56.5 olduğunu tespit etmiştir. Yozgat'ta hayvancılık işletmeleri ile yapılan çalışmada, üretilen sütün % 65.5'inin pazarlandığı belirtilmiştir (Saygı 2014). Demir (2011), KAB'da işletmelerin genellikle ev ihtiyacı için üretim yapan küçük aile işletmeleri olduğunu, ayrıca işletme sahibinin ürettiği sütü değerinde alan büyük firmaların olmayışından kaynaklı olarak süt toplama merkezi ve süt kooperatifleri mevcut olmadığını belirtmektedir.

Ata (2014) Burdur'da süt sığırcılığı işletmeleri ile yapılan çalışmada, geliştirilmiş süt sığırcılığı işletmelerinde sütünü kooperatif yoluyla pazarlayan işletmelerin oranının % 32, süt fabrikasına pazarlayan işletmelerin oranının ise % 68 olduğunu; geleneksel süt sığırcılığı işletmelerinde sütünü kooperatif yoluyla pazarlayan işletmelerin oranının % 92, süt fabrikasına pazarlayan işletmelerin oranının ise % 8 olduğunu tespit etmiştir.

Demir (2009), Kars'ta süt işletmeleri ile yaptığı çalışmada, işletmelerin % 80'nin ürettikleri sütleri süt sanayi işletmelerine (% 73.8'i mandıraya, % 6.2'si süt fabrikasına) verdiklerini, % 20'sinin ise ürettikleri sütü kendilerinin süt mamullerine dönüştürerek pazarladıklarını tespit etmiştir.

Türkiye'de süt sığırcılığı ile ilgili yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde; ege ve batı bölgelerinde üretilen sütün kooperatifler ve birlikler aracılığı ile pazarlama olanağı olduğu ancak, doğu bölgesinde sütün önemli bir kısmının araçlar vasıtası ile

pazarlandığı görülmektedir. Doğuda bazı illerde ise, sütün çok önemli bir kısmı üreticiler tarafından işlenmekte, sanayiye aktarılamamaktadır. Çünkü bu illerde sütü değerlendirecek sanayi de gelişmemiştir. Bu nedenle bu sanayilerin illerde olması ekonomik ve sosyal açıdan son derece önem arz etmektedir.

Üreticilerin besi hayvanlarını pazarladıkları yerler çizelge 6.16'da gösterilmiştir. Üreticiler besi hayvanlarını Erzurum'da kombina dışında nüfusu yoğunluğunun fazla olduğu büyük illere kurban amaçlı göndermektedirler. Bunun dışında üreticiler besi hayvanlarını kendi çevrelerine, tüccar, cambaz, aracı vasıtasıyla pazarlamaktadırlar.

Çizelge 6.16 Besicilik yapan üreticilerin hayvanlarını pazarladıkları yerler

	Sayı	%
İl içerisinde	16	48.5
Kurban pazarları	6	18.1
İstanbul	5	15.2
Cambaz	2	6.1
Üreticinin kendi çevresinde	2	6.1
Aracı	1	3.0
Tüccar	1	3.0
Toplam	33	100.0

Erzurum İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü verilerine göre Erzurum'dan il dışına, yıllık olarak sevk edilen hayvan varlığının ortalama % 30'u kurban bayramı sürecinde yapılmaktadır. Kesimlerin ilde yapılmaması nedeniyle hayvanlar değerinde pazarlanamamaktadır.

6.1.6 Üreticilerin sorunları

6.1.6.1 Üreticilerin ürününü değerinde satamamasının nedenleri

Üreticilerin ürününü değerinde satamamasının nedenleri çizelge 6.17'de verilmiştir. Üreticinin pazarladığı sütün satış fiyatının düşük olmasının en önemli nedeni % 42.7 ile mandıraların bir araya gelerek fiyat belirlemesidir.

Üreticiler, özellikle mandıraların birleşerek süt fiyatını belirlemesinin büyük bir problem olduğunu belirtmektedir. Sektörde yeteri kadar rekabet olmadığından mandıralar üreticiden sütü istedikleri fiyata alabilmektedirler. Örgütsüzlük nedeniyle üreticiler mağdur edilirken, aracılar değer zinciri halkasının en çok kazananı olmaktadır. Çünkü ürünün fiyatını üretici değil aracılar belirlemektedir. Ürettiği üründen para kazanmayan çiftçi, üretimini artırmak gibi bir çaba içerisine girmemektedir.

Çizelge 6.17 Üreticilerin ürününü değerinde satamamasının nedenleri*

Ürünün değerinde satılmamasının nedenleri	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Üreticilerin sütü ucuza vermesi	2	4.3	1	4.5	0	0.0	3	3.1
Mandıraların fiyat belirlemesi	24	51.1	7	31.8	10	37.0	41	42.7
Üreticiler arasında birlik olmaması	4	8.5	2	9.1	0	0.0	6	6.3
Rekabet yok	7	14.8	4	18.2	8	29.6	19	19.7
Kombinanın hayvanı ucuza alması ve her zaman alım yapmaması	4	8.5	1	4.6	4	14.8	9	9.4
Karkas et ucuza alınıyor	2	4.3	0	0.0	3	11.2	5	5.2
İthal hayvan	3	6.4	4	18.2	0	0.0	7	7.3
Belirli bir fiyat düzeyinin olmaması	1	2.1	3	13.6	2	7.4	6	6.3
Toplam	47	100.0	22	100.0	27	100.0	96	100.0

*çoklu yanıt kullanılmıştır

(n=68)

Kasapların ve kombinanın devamlı ve düşük fiyattan alım yapması da besi faaliyetinde bulunan üreticilerin en önemli problemidir. Üreticiler, ESK ve diğer kesimhanelerin il hayvancılığının ihtiyacını karşılayacak kapasiteye sahip olmadığını belirtmektedirler.

Kesimhaneler ülkenin batısında yoğunlaşırken, yetiştiricilik büyük oranda ülkenin doğusunda yapılmaktadır. Bu durum; hayvanlarını kendi bölgesinde kestirmek isteyen Doğu ve Güneydoğu Bölgesi yetiştiricilerinin kesimler için uzun süre beklemesine, kesimhanelerin olduğu bölgelere doğru hayvan hareketlerinin yoğunlaşmasına (hastalık riskinin de ülkeye yayılmasında önemli bir etkidir), üreticinin taşımadan kaynaklanan maliyetlerinin artmasına, hayvanlar uzun yol boyunca uygun standartlarda

taşınmadığından stres sonucu verim kayıpları ve et kalitesinde düşme olması gibi olumsuzluklara neden olmaktadır (<https://www.tzob.org.tr>. 2008a).

Üreticiler, uygulanan ithal canlı hayvan politikaları dolayısıyla, sektöre giren canlı hayvan sayısındaki artış ve ithal hayvanlarda meydana gelen ölümlerin üretim sektörünün olumsuz etkilediğini belirtmektedirler. Üreticiler, hayvan ithalatı da geçici bir çözüm olarak görmekte, bu durumda asıl mağdur olanın besicilik yapan, hayvancılık yapan çiftçinin olduğunu ve bugün üretici mağdursa, yarın tüketicinin mağdur olacağını altını çizmektedirler. Uygulanan ithal hayvan politikaları nedeniyle sektöre giren canlı hayvan sayısındaki artış nedeniyle besiciler hayvanını kestirememektedir. Üretici beslediği hayvanını maliyetin altında satmak zorunda kalırken, ithal hayvanlar il coğrafyasına uygun olmadığından ölümler meydana gelmektedir.

Sonuç olarak en önemlisi de besiciler üretimden vazgeçmektedirler. Üreticiler, ithalat yerine üreticinin desteklenmesinin hayvancılığın geleceği açısından daha doğru bir yol olduğunu belirtmektedirler. Üreticiler, ilin büyük bir hayvancılık potansiyeline sahip olmasına rağmen, ruhsatlı bir hayvan pazarının olmamasının büyük kayıp olduğunu belirtmektedirler.

Demir (2009), Kars'ta süt sığırcılığı işletmeleri ile yaptığı çalışmada çiğ süt fiyatının sonbahar döneminde büyük mandıra ve fabrikalar tarafından belirlendiği ve buna göre her bir yerleşim yerindeki süt üreticileri ile mandıraların bu fiyat üzerinden anlaşmaya vardıklarını tespit etmiştir. Bu çalışmada da benzer şekilde üreticiler fiyatın belirlenmesinde bir fonksiyonları olmadığını, mandıraların biraraya gelerek fiyat üzerinde anlaşmalarını belirtmişlerdir. Bu şekilde süt fiyatı belirleme sektörün gelişmesini engellemektedir. Süt fiyatı sütün kalitesine göre belirlenirse bir rekabet ortamı gelişecek ve sütte kalite problemi de büyük oranda çözülecektir.

Üreticilerin ürünlerini değerinde satılabilmesi için getirdiği öneriler çizelge 6.18'de gösterilmiştir. Buna göre birinci gruptaki üreticilerin % 22.8'i kooperatif şeklinde örgütlenmenin, % 21.1'i taban fiyat belirlenmesinin problemlere çözüm olacağını belirtmektedirler. İkinci gruptaki üreticilerin % 33.3'ü, üçüncü gruptaki üreticilerin ise

% 35.7'si hayvansal ürünlerde taban fiyat belirlenmesinin problemlerine çözüm olabileceğini ifade etmektedirler.

6.1.6.2 Üreticilerin ürününü değerinde satamaları için getirdikleri öneriler

Üreticilerin ürünlerini değerinde satabilmeleri için getirdikleri öneriler çizelge 6.18'de belirtilmiştir.

Çizelge 6.18 Ürününüzün değerinde satılabilmesi için neler yapılabilir*

Yapılabilecek Eylemler	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Taban fiyatın belirlenmesi	12	21.1	7	33.3	10	35.7	29	27.4
Üreticilerin birlik olması	6	10.5	5	23.8	3	10.7	14	13.2
Kooperatifler	13	22.8	3	14.3	5	17.9	21	19.8
Devletin süt fabrikası kurması	9	15.8	3	14.3	4	14.3	16	15.1
Devlet destekleri	10	17.5	1	4.8	3	10.7	14	13.2
Süt üretiminin sürekli olması	4	7.0	0	0.0	0	0.0	4	3.8
Aracıların ortadan kalkması	0	0.0	2	9.5	3	10.7	5	4.7
Merdiven altı üretimin önlenmesi	1	1.8	0	0.0	0	0.0	1	0.9
Mama ve süt tozunun ithal edilmemesi	2	3.5	0	0.0	0	0.0	2	1.9
Toplam	57	100.0	21	100.0	28	100.0	106	100.0

*çoklu yanıt kullanılmıştır

(n=68)

Üreticiler, kendi arasında birlik olmadığı için mandıraların istedikleri fiyattan sütü aldıklarını, bu yüzden sütün devlet kanalı ile toplanmasının ve bir taban fiyat belirlenmesinin üretimi sürekli kılacağına ve artıracığına altını çizmektedirler. Ayrıca mevcut kooperatiflerin aktif çalışmadığını, eğer kooperatiflerin gereği gibi faaliyetlerini yerine getirirse problemlerinin çözülebileceğini belirtmektedirler.

6.1.7 Üreticilerin hayvancılık desteklerinden yararlanma durumu

Üreticilerin Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın hayvancılık sektörüne yönelik verdiği desteklemelerden faydalanma durumuna bakıldığında üreticilerin % 49.4'ünün destek almadığı görülmektedir. İşletmelerde en fazla alınan destek ise yem bitkileri

desteğidir (Çizelge 6.19). İşletmelerin en önemli masraf kalemini yem masrafları oluşturduğu için yem bitkileri desteğine devam edilmesi önemli görülmektedir. Yapılan ki-kare analizi sonucunda işletme grupları ile işletmelerin hayvancılık desteklerinden yararlanma durumu arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p>0.005$).

Çizelge 6.19 Üreticilerin hayvancılık desteklerinden yararlanma durumu

Destek alma durumu	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Destek almıyor	23	54.8	10	52.6	8	36.4	41	49.4
Süt teşvik primi	2	4.8	1	5.3	0	0.0	3	3.6
Damızlık desteği	2	4.8	1	5.3	0	0.0	3	3.6
Yem bitkileri desteği	10	23.8	4	21.1	6	27.3	20	24.1
Suni tohumlama desteği	0	0.0	1	5.3	0	0.0	1	1.2
Süt+yem	2	4.8	2	10.5	2	9.1	6	7.2
Süt+yem+suni tohumlama	2	4.8	0	0.0	5	22.7	7	8.4
damızlık+suni tohumlama	1	2.4	0	0.0	1	4.5	2	2.4
	42	100.0	19	100.0	22	100.0	83	100.0

$\chi^2=14,683$, $p=0,259$

(n=80)

Yapılan görüşmelerde bazı üreticilerin bütün desteklerden haberdar olmadığı görülmüştür. Bu konuda Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı il ve ilçelerde görev yapan ilgili çalışanların üreticileri bilgilendirmesi gerekmektedir. Çalışma kapsamında görüşülen üreticiler özellikle işletme destekleri ile ilgili kefil şartı kaldırılmasının ve bürokrasinin azaltılması gerektiğini, suni tohumlama desteğinin gerektiği gibi kullanılmadığını, suni tohumlamanın tutmadığı veya kısırılık yaptığı durumlar olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca üreticiler, kalitenin artırılması amacı ile kaba yem desteğinin yanında fabrika yemine de destek verilmesi gerektiğini belirtmektedirler.

Ağrı, Kars, Ardahan ve Iğdır illerinde hayvancılık yapan işletmeleri ile yapılan görüşmelerde, bu çalışmaya yakın sonuçlar elde edilmiştir. Çalışmada görüşülen işletmelerin % 16.4'ünün desteklerden faydalandığı, % 28.2'sinin kısmen faydalandığı, % 55.4'ünün ise hiç faydalanmadığı tespit edilmiştir. Desteklemelerden en az

faydalanan ilin Ağrı, en fazla faydalanan ilin ise Ardahan olduğu belirlenmiştir. Çalışmada en fazla faydalanan desteğin hayvan başına ödeme (% 28.7) ve yem bitkileri desteği (% 10.8) olduğu belirlenmiştir (Polat 2014).

Ata (2014), Burdur’da geliştirilmiş süt sığırcılığı işletmelerinin % 78’inin yem bitkileri desteğinden faydalandığını tespit etmiştir. Araştırmacı, geleneksel geliştirilmiş süt sığırcılığı işletmelerinin ise, buzağı desteği, anaç sığır desteği ve süt teşvik piriminden % 100 faydalandıkları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada hayvancılık desteklerinden Burdur’da daha fazla faydalandığı görülmektedir. İzmir’de yapılan çalışmanın sonuçlarına göre üreticiler, fiyat ve süt primi desteğini öncelikli politika araçları olarak tercih etmektedir (Uzmay ve Çınar 2016).

6.1.8 Üreticilerin hayvancılığın yerel ekonomiye katkısı konusundaki düşünceleri

Çizelge 6.20’de üreticilerin KOBİ’lerin yerel ekonomiye katkısı konusundaki düşünceleri yer almaktadır. Genel olarak üreticilerin % 52.5’i hayvancılığa dayalı işletmelerin Erzurum’da yerel ekonomiyi geliştirdiğini, % 22.4’ü işletmeler vasıtasıyla ilde yatırımın arttığını, % 13.8’i işsizliği azalttığını, % 11.3’ü ise bu sektör aracılığıyla devlet desteklerinden faydalanma imkanı bulduklarını ifade etmiştir. Birinci gruptaki işletmelerin % 65’i, ikinci gruptaki işletmelerin % 44.4’ü, üçüncü gruptaki üreticilerin ise % 36.4’ü hayvancılığın yerel ekonomiyi geliştirdiğini belirtmektedir.

Çizelge 6.20 Üreticilerin hayvansal ürün işleyen KOBİ’lerin yerel ekonomiye katkıları konusundaki ifadeleri

Yerel ekonomiye katkı	Grup 1		Grup 2		Grup 3		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Ekonomiyi geliştirdi	26	65.0	8	44.4	8	36.4	42	52.5
Yatırım artırdı	7	17.5	8	44.4	3	13.6	18	22.4
İşsizliği azaltmaktadır	4	10.0	1	5.6	6	27.3	11	13.8
Devlet desteklerinden faydalanılmasını sağlamaktadır	3	7.5	1	5.6	5	22.7	9	11.3
Toplam	40	100.0	18	100.0	22	100.0	80	100.0

$\chi^2=15,378$, $p=0,018$

Yapılan ki-kare analizi sonucunda işletme grupları ile üreticilerin hayvansal ürün işleyen KOBİ'lerin yerel ekonomiye katkıları konusundaki ifadeleri arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($p>0.005$). Birinci grup işletmelerde hayvancılığa KOBİ'lerin ekonomiyi geliştirme durumu diğer gruplara göre daha önemli iken, üçüncü grup işletmeler ayrıca bu işletmelerin işsizliği azalttığını (% 27.3) ve devlet desteklerinden faydalanma imkanı sağladığını belirtmektedirler (% 22.7).

6.1.9 Alan araştırması kapsamında Erzurum'da hayvancılık kümelenmesi çerçevesinde faktör şartlarının değerlendirilmesi

Çalışmanın bu kısmında hayvansal üretimin temel koşullarının, zayıf ve güçlü taraflarını ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaçla sektörün faktör koşullarını sistematik bir şekilde ele alan Porter'ın Elmas Modeli'ndeki faktör şartları dikkate alınarak üreticilere sorular yöneltilmiş ve üretim faktörleri değerlendirilmiştir.

İncelenen işletmelerin girdi koşullarını belirleyen alt değişkenler incelendiğinde, hayvancılık sektörünün Erzurum'da en avantajlı olduğu durumun başta mera varlığı olmak üzere, yem bitkileri üretimi ve su kaynakları gelmektedir. Erzurum mera açısından önemli bir alana sahip olması nedeniyle organik hayvancılık açısından önem taşıyan bir ildir. Ayrıca meralar, hayvancılık bakımından en ucuz kaba yem kaynağıdır. İlde geleneksel işgücünün varlığı, maliyeti ve niteliği de kısmen avantajlı konumdadır. Erzurum'da Türkiye'nin bütün bölgelerinde olduğu gibi üreticilerin yaş ortalaması yüksek olsa da hayvancılık en önemli ekonomik faaliyet olduğundan, sektörde yetişmiş bir işgücü potansiyeli vardır. Ancak işgücü bakımından bir potansiyel olsa da üretici bilinci açısından yeteri kadar geliştiğini söylemek mümkün değildir. Sektörün en fazla dezavantajlı olduğu konular ise finansman temini ve kullanılan teknolojidir. Hayvancılık işletmeleri daha çok küçük ölçekli işletmeler olduğundan altyapı koşulları iyi değildir. Üreticiler, eski yapılarda artık hayvancılığın yapılmasının zor olduğunu, modern işletmelerin kurulması gerektiğini, bunun için faizsiz krediye ihtiyaç duyduklarını belirtmektedirler. Özellikle süt sektöründe hijyenik ve kaliteli süt için süt sağım makineleri ve soğutma tankı ekipman kullanımı yaygınlaştırılmalı, bu konuda üreticiye gerekli destekler verilmeli, yetiştiricilik ve besleme konusunda eğitim desteği

verilmelidir. Son yıllarda işletme ölçeklerinin büyütülmesi, ahır/barınak koşullarının iyileştirilmesi kapsamında GTHB ve sektörle ilgili diğer kurumlardan verilen desteklerde önemli ölçülerde artış olmuştur. Ancak özellikle küçük ölçekli işletmeler bürokrasi ve kefil koşulundan dolayı desteklerden yeterince faydalanılmadığını belirtmektedirler. Ayrıca desteklerden belirli kişilerin faydalandığını da belirten üreticiler vardır.

Çizelge 6.21 Erzurum’da hayvancılık sektörünün faktör koşulları açısından durumu

Faktörler	Ortalama	Standart sapma
Mera varlığı açısından	1.2	0.404
Yem Bitkileri üretimi açısından	1.5	0.595
İklim şartları açısından	1.9	0.482
Üretici bilinci açısından	1.9	0.545
Süt üretim maliyeti açısından	1.7	0.612
İşgücünün yeterliliği açısından	1.6	0.606
İşgücü maliyetleri açısından	1.6	0.610
İşgücü niteliği (vasıf) açısından	1.8	0.666
Üretim sürecinde kullanılan teknoloji açısından	2.0	0.539
Sütün muhafazası açısından	1.7	0.565
Enerji kaynaklarının varlığı açısından	1.7	0.652
Su kaynakları ve kullanımı açısından	1.4	0.569
Finansman temini açısından	2.0	0.626

1. avantajlı, 2. dezavantajlı, 3.orta düzeyde

6.2 Süt İşletmelerine İlişkin Bulgular

Türkiye’de kırsal alanda yaşayan nüfusun önemli bir kısmının geçim ve gelir kaynağını hayvancılık faaliyetinden elde edilen gelir oluşturmaktadır. Süt işleyen firmalar, kırsal alanda ortaya çıkan tarımsal üretimi değerlendirerek bir taraftan tarımsal nüfusun yerinde kalkınmasına katkı sağlarken diğer taraftan istihdama önemli katkı sağlamaktadır. Ayrıca bu işletmeler sütü işleyerek çeşitli süt ürünlerine dönüştürmekte ve tüketim açısından da fayda sağlamaktadır. Süt ürünlerine dayalı oluşan diğer ekonomik ve hizmet sektörleri de yine bu işletmelerin ekonomik katkılarından biridir.

Bu bölümde Erzurum ilinde 20 adet süt işleyen firmadan anket yoluyla elde edilen verilerin analizi ile ortaya çıkan bulgulara yer verilmiştir.

6.2.1 Süt işletme sahiplerinin sosyo-ekonomik yapılarına ilişkin bulgular

Çizelge 6.22’de işletme sahiplerinin yaş aralıkları verilmiştir. İşletme sahiplerinin % 30’u 24-50 ve % 40’ı ise 51 ve üstü yaş aralığında bulunmaktadır. İşletme sahiplerinin önemli bir kısmının orta yaş grubunda (% 60) olduğu görülmektedir. Üreticilere nazaran süt işletme sahiplerinin daha düşük yaş ortalamasına sahip olduğu görülmektedir.

Çizelge 6.22 İşletme sahiplerinin yaş durumları

Yaş aralığı	Sayı	%
24-40	6	30.0
41-50	6	30.0
51+	8	40.0
Toplam	20	100.0

Demir (2009), bu çalışmaya benzer şekilde Kars’ta süt işletmeleri ile yaptığı çalışmada, mandıra sahiplerinin yaş ortalamasının 52.8, fabrika sahiplerinin ise 57.3 olduğunu; işletme sahiplerinin daha çok orta yaş grubunda olduğu belirtmektedir.

İşletme yöneticilerinin eğitim düzeyi çizelge 6.23’te verilmiştir. İşletme yöneticilerinin eğitim durumları incelendiğinde % 50’sinin lise mezunu olduğu, % 30’unun ilkokul mezunu, % 20’sinin ise üniversite mezunu olduğu belirlenmiştir. İşletme sahiplerinin yarısının lise düzeyinde eğitim seviyesine sahip olması, işletmelerin yeniliklere açık olması ve yenilikleri benimsemesi teknolojiyi takip etmeleri açısından olumlu bir durumdur.

Çizelge 6.23 İşletme yöneticilerinin eğitim düzeyi

Eğitim durumu	Sayı	%
İlkokul	6	30.0
Lise	10	50.0
Üniversite	4	20.0
Toplam	20	100.0

Kars'ta yapılan çalışmada, bu çalışmada elde edilen sonuçlara benzer sonuçlar elde edilmiştir. Kars'ta mandıra işletme sahiplerinin % 50'sinin lise ve üniversite mezunu olduğu, süt fabrika sahiplerinin % 75'inin üniversite, % 25'inin ise lise mezunu olduğu belirlenmiştir (Demir 2009).

6.2.2. Süt işletmelerine ilişkin genel bilgiler

6.2.2.1 Süt işletmelerinin faaliyetlerini sürdürdükleri yerler

İşletmelerin faaliyetlerini sürdürdükleri yerler incelendiğinde anket kapsamına alınan işletmelerin % 35'inin Erzurum ili içerisinde, % 20'sinin Küçük Sanayi Sitesi'nde, % 15'inin Organize Sanayi Bölgesi (OSB)'nde ve % 15'inin ilçelerde faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir (Çizelge 6.24).

Çizelge 6.24 İşletmelerin faaliyetlerini sürdürdüğü yer

İşletmenin yeri	Sayı	%
Organize Sanayi Bölgesi	3	15.0
Küçük Sanayi Sitesi	4	20.0
Erzurum içerisinde	7	35.0
İlçe	3	15.0
Köy	3	15.0
Toplam	20	100.0

Çizelge 6.25'de görüşme yapılan süt işletmelerinin faaliyette buldukları yıllar verilmiştir. İşletmelerin % 60'ı 2-22 yıl arasında ve % 40'ının ise 23 yıl ve daha fazla süre faaliyet gösterdiği görülmektedir. İşletmeler arasında en yakın zamanda kurulmuş işletme 2013 yılında kurulmuştur. Süt sanayisinin gelişmesi ve rekabet gücünün artırılması mevcut işletmelerin desteklenmesinin yanında büyük ölçüde yeni girişimlerin oluşturulmasına da bağlıdır. Üreticiler, rekabet ortamı olmadığından mandıraların süt fiyatını belirlediğini ve ürünlerine her zaman alıcı bulmadıklarını belirtmektedirler. Bu işletmeler artarsa rekabet ortamı daha da gelişebilir ve buda kaliteyi beraberinde getirebilir. Ayrıca sermayesi yetersiz olan ancak bu işte tecrübeli

olan girişimcilere de birlikte iş kurabilmeleri amacı ile destek verilmesi ile genç girişimcilerin sektöre girmesi sağlanabilir.

Çizelge 6.25 İşletmelerin faaliyet süreleri

Faaliyet süresi - yıl	Sayı	%
2-15	6	30.0
16-22	6	30.0
23-67	8	40.0
Toplam	20	100.0

Demir ve Aral (2010) Kars'ta süt işleyen 32 mandıra ile yaptığı çalışmada; işletmelerin % 34.4'ünün 10–30 yıl, % 43.8'inin 31–50 yıl ve % 21.8'inin 50 yıldan fazla bir süredir bu alanda faaliyet gösterdiklerini tespit etmiştir. Maraş'tasüt işletmeleri ile yapılan bir çalışmada ise, işletmelerin % 40'ının 1–5 yıl arasında faaliyet gösterdiği belirlenmiştir (Bars 2012). Yani burdaki işletmelerin önemli bir bölümü yeni kurulmuşken Erzurum'daki işletmeler daha önce kurulmuştur.

6.2.2.2 Süt İşletmelerinin hukuki yapıları

Ankete katılan süt işletmelerinin hukuki yapıları incelendiğinde ise % 55'inin aile işletmesi olduğu, % 25'inin ise Anonim şirket olduğu belirlenmiştir (Çizelge 6.26).

Çizelge 6.26 İşletmelerin hukuki statüleri

Hukuki statü	Sayı	%
Aile Şirketi	11	55.0
Kollektif Şirketi	2	10.0
Anonim Şirketi	5	25.0
Limited Şirketi	2	10.0
Toplam	20	100.0

İzmir'in Ödemiş ilçesinde yapılan bir çalışmada, mandıraların % 54.2'sinin tek kişiye ait olduğu, % 29.2'sinin Limited Şirket olduğu ve % 16.7'sinin Adi Şirket olduğu tespit edilmiştir (Koyunbebe ve Konya 2006).

Yapılan çalışmalara bakıldığında, Türkiye’de süt işleyen işletmelerin genellikle aile işletmesi olduğu görülmektedir. Bu nedenle, işletmelerin sermayeleri kendi tasarrufları olduğundan, küçük ölçekli yapı göstermektedirler.

6.2.2.3 İşletmelerin sahip oldukları belgeler ve sertifikalar

Küreselleşme süreci ile birlikte, pazardaki rekabet ortamı ve insan sağlığı açısından gıda ürünlerinde belgelendirme ve sertifikasyonun önemi artmış; gıda ürünlerinin üretim aşamasından başlayarak zincirin son halkası olan tüketici tatmine kadar işletmelerin bu konuda bilinçlendirilmesi ve üretimlerini bu standartlara göre yapmaları gereğini de birlikte getirmiştir (Aluftekin 2007). İşletmeleri, bu belgeleri almaya zorlayan en etkili faktörler hitap ettiği müşteri kitlesinin beklentileri ve söz konusu belgelere sahip olduktan sonra elde edecekleri işletme prestijidir.

Süt işleyen işletmelerin sahip oldukları belgeler ve sertifikasyonlar çizelge 6.27’de gösterilmiştir. Görüşülen işletmelerden 12 işletme bu belgelere sahip olduğunu belirtmiştir. İşletmelerin en fazla sahip olduğu belge HACCP belgesidir.

Çizelge 6.27 İşletmelerin sahip oldukları belge ve sertifikalar

Belge, sertifikasyon	Sayı	%
ISO 9000	1	9.1
ISO2200	1	9.1
HACCP	3	27.3
TSE	1	9.1
ISO 9000+HACCP	4	36.4
ISO 9000+HACCP+TSE	1	9.1
Toplam	11	100.0

(n=12)

6.2.3 Süt işletmelerinin alet-makine ve hizmet tedariki ve finansman ve istihdam yapısı

6.2.3.1 Süt işletmelerinin alet-makine ve hizmet tedariki

İşletmeler, faaliyetleri için ihtiyaç duydukları makine ve teçhizatı İzmir, Adapazarı, İstanbul, Kocaeli, Ankara, Aydın, Konya ve İstanbul illerinden tedarik ettiklerini belirtmişlerdir. İşletmeler yine bakım hizmetlerini bu illerden aldıklarını ifade etmişlerdir.

Sektörde görülen en önemli sorunların başında ilde sektöre yönelik alet-makine firmalarının olmaması ve daha önemlisi bu makineler bozulduğunda tamir işini yapacak insanların ilde olmaması dolayısıyla yaşanan zorluklardır. Görüşülen işletmelerden 5'i son beş yılda teknolojik yenilik yapmadığını, 15 işletme makinalarını değiştirdiğini bildirmiştir.

6.2.3.2 Süt işletmelerinde finansman yapısı

Çizelge 6.28'de süt işletmelerinin sermayelerini temin etme şekli gösterilmiştir. Süt işletmelerinin % 80'ini ihtiyaç duyduğu sermayeyi öz kaynaktan temin ederken, diğer kaynakları % 5 oranında tercih etmektedirler.

Çizelge 6.28 İşletmelerin sermayelerini temin etme şekli

Sermayeyi temin etme şekli	Sayı	%
Öz Sermaye ile	16	80.0
Kredi	1	5.0
Şahsi borçlanma ile	1	5.0
Öz Sermaye ile + şahsi borçlanma ile	1	5.0
Öz Sermaye ile + kredi olarak	1	5.0
Toplam	20	100.0

Isparta'da süt işletmeleri ile yapılan çalışmada bu çalışmaya benzer sonuçlar elde edilmiştir. Isparta'da süt işletmelerin % 80'in öz sermaye ile çalıştığı ve hiçbir şekilde

kredi almadığı tespit edilmiştir (Kara 2000). İzmir’de yapılan bir çalışmada ise, mandıraların % 66’sının sadece öz sermaye ile, % 34’ünün ise, öz sermaye ve banka kredisi ile faaliyet gösterdiği ortaya konulmuştur (Uzmay vd. 2006).

İşletmelerin büyük kısmının aile işletmesi olması nedeniyle, işletmeler öz sermaye ile çalışmaktadır. İşletmeler özellikle sermayeye ihtiyaç duyduklarını ve bu konuda desteklenmeleri gerektiğini vurgulamaktadırlar. Sektörün gelişmesi ve yeni işletmelerin kurulması açısından sermaye büyük önem arz etmektedir. İşletmelerin krediyi tercih etmem nedenleri ise faizlerin yüksek oluşudur. İşletmelerin yetersiz öz sermaye ile çalışmaları, onların teknolojik yenilik yapmalarını engellerken, rekabet etme şanslarını da düşürmektedir

6.2.3.3 Süt işletmelerinde istihdam durumu

Araştırma kapsamında incelenen işletmelerin % 50’si 1-9 arasında personel istihdam etmektedir. İşletmelerin % 50’si 10-49 arasında istihdam yaratmaktadır. Ayrıca işletmelerin istihdam ettiği personel sayısı sütün fazla olduğu aylarda artarken, kış aylarında biraz daha azalmaktadır (Çizelge 6.29).

Aksaray ilinde süt işletmelerini konu alan bir çalışmada, işletmelerin % 66.7’sinin 10-49 arasında eleman istihdam ettikleri tespit edilmiştir. Çalışmada, sadece SÜTAŞ’ın 250’den fazla eleman çalıştırdığı belirtilmiştir (Döven vd. 2013).

Çizelge 6.29 İşletmelerin çalıştırdıkları eleman sayısı

Personel sayısı	Sayı	%
1-9	10	50.0
10-49	10	50.0
Toplam	20	100.0

Sektörde istenildiği zaman personel bulunamadığından, Erzurum’daki işletmelerde de kalifiye eleman sıkıntısı mevcuttur. İlde sektörün ihtiyacına yönelik ve usta diye tabir edilen işi bilen personele ihtiyaç vardır. Bu hususta İl/İlçe GTHB Müdürlüğü ve

üniversite işbirliği yaparak eğitimler vasıtasıyla bu eksikliği giderebilir. Nitekim bazı işletmeler diğer illerden peynir ustası getirdiğini bildirmişlerdir.

6.2.4 Süt işletmelerinde üretim yapısı

Süt işletmeleri ile yapılan görüşmelere göre işletmelerin % 80'i işletmede işlediği sütü köylerden kendisi toplamaktadır. İşletmelerin % 10'u ise sütü araçlar vasıtası ile temin ettiklerini bildirmiştir (Çizelge 6.30)

Çizelge 6.30 işletmelerin sütü temin etme şekilleri

Sütü temin etme şekilleri	Sayı	%
Köylerden kendim topluyorum	16	80.0
Süt toplayıcılarından temin ediyorum	2	10.0
Köylerden kendim topluyorum + kendi işletmemden temin ediyorum + süt toplayıcılarından temin ediyorum	1	5.0
Üreticiler getiriyor + süt toplayıcılarından temin ediyorum	1	5.0
Toplam	20	100.0

Aksoy (2008), Erzurum, Ağrı, Van ve Elazığ illerinde süt mandıraları ile yaptığı çalışmada, süt işletmelerinin aldıkları toplam sütün % 54.4'ünün köylerden kendilerinin topladığını, % 17.8'inin kendi işletmesinden, % 16'sının kısmını süt toplayıcıları ve % 11.9'unun çiftçilerin getirdiğini ifade etmiştir.

Demir (2009), Kars ilinde süt sanayi işletmeleri ile yaptığı görüşmelerde, işletmelerin tamamının kendi araç ve işçileri ile çiğ sütü süt sığırcılık işletmelerinin kapılarından aldıklarını, ancak mandıralara yakın üreticilerin ürettikleri sütü kendi güğümleri ile mandıralara götürdüklerini tespit etmiştir.

Görüşülen işletmelerin % 40'ı sütü soğutmalı tankerlerle alıp işletmeye getirdiğini belirtirken, % 55'i soğutucusu olmayan tankerlerle ve % 5'i ise krom güğümlerle getirdiğini bildirmiştir. Sütü işletmeye getiren üretici ve toplayıcılarda soğutma sistemi kullanılmamaktadır. Özellikle diğer illerden süt getiren işletmeler ve sütü kendi temin eden işletmeler soğutmalı sistem kullanmaktadırlar. Örneğin Erzurum'dan yeterli süt

tedarik edemeyen işletmelerden birisi Elazığ ve Sivas'tan, başka bir işletmede yine Erzincan ve Karlıova'dan süt temin ettiğini belirtmiştir.

Çizelge 6.31 Çiğ sütün işletmeye işletmeci ve toplayıcılar tarafından getirildiği araçlar

Çiğ sütün işletmeye getirildiği araçlar	Sayı	%
Soğutmalı tankerlerle	8	44.4
Soğutucusu olmayan tankerlerle	9	50.0
Krom güğümlerle	1	5.6
Toplam	18	100.0

Görüşülen işletmeciler, devletin yakın köylere süt toplama merkezi kurması gerektiğini veya belli bir sayıda süt ineğine sahip işletmelere süt tankı hibe edilmesi gerektiğini; soğutmalı süt tankı olmayanlardan sütün alınmaması gerektiğini ifade etmişlerdir..

Görüşülen işletmelerin üretim faaliyetleri çizelge 6.32'de verilmiştir. İşletmelerde en çok işlenen ürünün tereyağı olduğu görülmektedir.

Çizelge 6.32 İşletmelerin işledikleri ürünler

İşletme	Süt	Kaşar	Lor peyniri	Küflü peynir	Tulum Peyniri	Tere yağı	Kaymak	Yoğurt	Civil peynir	Ayran	Beyaz peynir
1	X	X						X		X	X
2	X										
3		X				X		X	X		
4		X	X			X	X	X			
5	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
6									X		
7			X								
8		X									
9		X		X		X			X		X
10		X				X		X	X		X
11			X			X			X		
12		X				X		X	X		X
13		X	X			X			X		X
14		X	X		X	X	X		X		X
15		X				X					
16						X		X	X		X
17		X				X			X		
18	X	X	X	X	X	X	X	X		X	
19	X	X	X	X	X	X	X		X		X
20	X					X		X		X	

Süt işletmelerinin mevsimlere göre günlük işledikleri süt miktarı, dönemler itibariyle önemli ölçüde değişiklik gösterdiği görülmektedir. Erzurum'da hayvanların meraya çıkmaya başladıkları ve en verimli oldukları Nisan-Mayıs döneminde süt işletmelerinin günlük işledikleri süt miktarı ortalama 7,7 tondur. İşletmelerin, Ocak- Mart aylarında işledikleri süt miktarı ortalama 2,4 ton, Temmuz-Ağustos döneminde 4,7 ton, Eylül-Aralık döneminde 2,7 tondur. İşletmelerin yıl boyunca işledikleri süt miktarı ise ortalama 4.4 tondur.

Çizelge 6.33'te işletmelerin yıllık işledikleri süt miktarı dağılımı verilmiştir. Görüşülen işletmelerin % 45'i yılda 100-300 ton arasında süt işlerken, % 20'si 301-999 ve % 35'i 1000-1700 ton arasında süt işlemektedir. İşletmelerin ortalama kapasite kullanım oranları ise % 52 olarak hesaplanmıştır. İşletmelerden 1 tanesi yılda iki ay çalışırken, birisi 3 ay ve 1 tanesinde de 9 ay çalışmaktadır. Diğer işletmeler yıl boyu çalışmaktadır. İşletmeciler ulusal firmalardan Pınar ve Ülker'inde ilden süt topladığını ve bu işletmelerle rekabet etme şanslarının olmadıklarını belirtmektedirler.

Çizelge 6.33 İşletmelerin yıllık işledikleri süt miktarı dağılımı

İşlenen süt miktarı (ton)	%
100-300	45.0
301-999	20.0
1000-1700	35.0

Aksoy (2008), Erzurum'da 11 adet süt işletmesi ile yaptığı çalışmada, süt işletmelerinin bu çalışmaya göre daha az kapasite ile çalıştığını belirlemiştir. Aksoy Erzurum'da ki süt işletmelerinin ham maddenin bol olduğu ilkbahar aylarında kapasite kullanım oranının % 34.9, yaz aylarında % 27.6, sonbaharda % 11.4 ve kış aylarında % 6.5 olduğunu tespit etmiştir.

Erzurum İl GTHB verilerine göre 2014 yılı itibariyle Erzurum'da toplam işlenen süt miktarı 22.700 ton'dur. Bu sütün işlenmesinden elde edilen sanayi ürünleri ise; 860 ton civil peynir, 460 ton beyaz peynir, 325 ton kaşar peyniri, 115 ton köy tipi peyniri, 20

ton tulum peyniri, 35 ton kolot peyniri, 170 ton lor peyniri, 2515 ton yoğurt, 355 ton ayran ve 735 ton tereyağı'dır.

2014 yılında Erzurum'da üretilen toplam süt miktarı 741.561 tondur. Süt işletmeleri tarafından işlenen miktar ise 22.700 ton'dur. Söz konusu bu üretim ilde üretilen sütün % 3.1'den elde edilmektedir. Geriye kalan % 96.9 oranındaki süt ise aile tarafından yöresel peynir ve süt ürünlerine çevrilerek iç tüketimde ve yöresel pazarlarda tüketilmektedir. Bu verilerden Erzurum'da hayvancılığın büyük bir potansiyele sahip olduğu ancak bunu kullanamadığı anlaşılmaktadır.

Erzurum'da üretilen sütün sanayiye aktarılması konusunda, soğuk zincirin geliştirilmesi, üreticilerin birleşmesi ve özellikle il ve ilçe merkezine uzak köylerde toplama merkezlerinin oluşturulması gibi sütün sanayiye aktarılmasında gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Böylece Erzurum bu konuda sahip olduğu potansiyeli kullanma imkânına sahip olacaktır.

Süt arzında mevsimlere göre yaşanan farklılık, üreticilerin kış aylarında süt gelirinden mahrum kalmalarına neden olurken, mandıra ve süt işleme tesislerinin her mevsim tam kapasite ile çalışmalarını engellemekte dolayısıyla işletme maliyetlerini artırmaktadır. Bu nedenle çiğ süt üretiminin bütün yıla yayılmasını sağlayacak üretim planlaması, bölgedeki süt sektörünün gelişmesinde önemli bir faktör olarak görülmektedir.

İzmir Ödemiş ilçesinde, süt sanayiinde faaliyet gösteren mandıraların ilçede üretilen sütün yaklaşık % 40'ını işlemektedirler (Koyunbebe ve Konca 2006). Çalışmalara bakıldığında, Erzurum'da diğer illere göre sanayiye ulaşan süt miktarı daha az orandadır.

6.2.5 Süt işletmelerinde elde edilen ciro değeri ve son beş yılda değişim durumu

Görüşülen işletmelerin yıllık cirolarına ait aralıklar çizelge 6.34'da gösterilmiştir. Buna göre işletmelerin % 25'inin yıllık cirosu 0-50.000 TL aralığında, % 15'i 50.000-250.000

arasında, % 25'i 250.000-500.000 TL, % 10'u 500.000-1.000.000 ve % 25'i 1.000.000-5.000.000 TL arasında ciroya sahiptirler.

Çizelge 6.34 İşletmelerin yıllık ciroları

Ciro	Sayı	%
0-50.000 TL	5	25.0
50.000-250.000 TL	3	15.0
250.000-500.000 TL	5	25.0
500.000-1.000.000 TL	2	10.0
1.000.000-5.000.000 TL ve üzeri	5	25.0
Toplam	20	100.0

Çizelge 6.35'de işletmelerin son beş yıl içerisinde cirolarındaki değişim durumu gösterilmiştir.

Çizelge 6.35 İşletmelerin son 5 yıl içerisinde cirolarındaki değişim durumu

Cirodaki değişim durumu	Sayı	%
Arttı	5	25.0
Azaldı	10	50.0
Değişmedi	5	25.0
Toplam	20	100.0

İşletmeciler, son beş yılda cirodaki artışın en önemli sebebinin sütün fiyatının artışı (% 33), ürünlerin çeşitlendirilmesi (% 22) ve talep artışı (% 22) olduğunu belirtmişlerdir. Diğer nedenler ise Pazar payının büyümesi ve işlenen süt miktarının artmasıdır (Çizelge 6.36).

Çizelge 6.36 İşletmelerin son beş yıl içerisinde cirolarındaki artışın sebepleri*

Cirodaki artışın sebepleri	%
Süt fiyatı arttı	33.0
Talep arttı	22.0
Ürünler çeşitlendirildi	22.0
Pazar payı büyüdü	11.0
İşlenen süt miktarı arttı	11.0
Toplam	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

İşletmeciler, son beş yılda cirolarındaki azalışın en önemli sebebinin sütün azalması (% 39) olduğunu belirtmişlerdir. Diğer nedenler ise yeni rakiplerin ortaya çıkması (% 33) ve talepte meydana gelen azalma (% 28)'dir (Çizelge 6.37).

Çizelge 6.37 İşletmelerin son beş yıl içerisinde cirolarındaki azalışın sebepleri*

	Sayı	%
Sütün az olması	7	38.9
Yeni rakiplerin ortaya çıkması	6	33.3
Talep azalması	5	27.8
Toplam	18	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

Ciroları değişmeyenlerden bazıları fiyatın arttığını, ancak talepte ve süt üretim miktarında azalma olduğundan durumun değişmediğini ifade etmişlerdir.

6.2.6 Süt işletmelerinde pazarlama yapısı ve rekabet durumu

Çizelge 6.38'de süt işletmelerinin ürünlerini pazarlama kanalları gösterilmiştir. İşletmelerin % 50'si süt ve süt ürünlerini doğrudan kendileri pazarlamaktadır. İşletmeler kendi yatırımları ile kurdukları perakende mağazalarında ürünlerini satmaktadır. Ayrıca bu işletmelerde de yine istihdam yaratılarak ekonomiye katkıda bulunmaktadır.

Çizelge 6.38 Süt işletmelerinin pazarlama kanalları

Süt/süt ürünleri pazarlama kanalları	Sayı	%
Tüketici	13	50.0
Toptancı	7	26.9
Tüketici ve toptancı	4	15.4
Parekendeci	2	7.7
Toplam	26	100.0

Yine işletmelerin % 15.4'ü ürünlerini doğrudan tüketici ve toptancıya pazarlamaktadır. Pazarlama kanalında toptancıların payı ise yaklaşık % 27, perakendecilerin payı ise yalnızca % 7.7'dir. Hem tüketici hemde toptancıya ürünlerini pazarlayan işletme oranı ise % 15.4'tür.

Görüşülen işletmelerden 9’u ayrıca il dışına da ürün pazarladığını bildirmiştir. Bu iller Kars, Ardahan, Bayburt, İstanbul, Ankara, İzmir, Gümüşhane, Adana ve Bursa’dır

Uzmay vd. (2006), İzmir’de mandıraların ürünlerinin % 60’ının toptan, % 23’ünü hem toptan hem perakende, % 8’inin sadece perakende şeklinde pazarlandığını, perakende satış yapan mandıraların (% 66.4) kendi perakende mağazasında satış yaptığını tespit etmiştir.

İşletmelerin % 80’i ürünlerini piyasaya kendi satış yerinde kendi markası ile % 5’i müşterilerinin istediği etiketle, % 15’i ise her iki şekilde de pazarladığını belirtmişlerdir (Çizelge 6.39). Üretilen ürünün değerinde pazarlanabilmesi için, ürünün markalaşmasının sağlanmış olması çok önemlidir. İşletmelerin geleceklerini tehdit eden en önemli unsurlardan birisi büyük marketlerde yer bulan marka olmuş ürünlerdir. Bu ürünlerle rekabet etmenin yolu, birlikte hareket ederek ortak bir marka oluşturmaktır.

Çizelge 6.39 İşletmelerin ürünlerini pazarladığı markalar

Marka durumu	Sayı	%
Kendi markası ile	16	80.0
Müşterinin istediği marka ile	1	5.0
Her iki şekilde	3	15.0
Toplam	20	100.0

Koyunbebe ve Konca (2006), İzmir’de süt işletmeleri ile yaptıkları çalışmada bu çalışmaya yakın sonuçlar elde etmiştir. Araştırmacılar, Ödemiş’teki mandıraların yaklaşık % 90’ının ürünlerini markalayarak, % 10’unun ise marka kullanmaksızın sattığını; markalı ürün satan mandıraların büyük çoğunluğunun kendi markasını, az bir kısmının ise kendi markasının yanında fason üretim nedeniyle yabancı marka da kullandığı ifade belirtmektedirler.

İşletmecilere markalarının pazardaki pozisyonu hakkındaki görüşleri sorulduğunda; % 25’i markasının orta sıralarda istikrarlı konumda, % 10’u lidere en yakın yine % 40’ının mevcut pozisyonunu geliştirmek isteyen, konumda olduğunu belirtmişlerdir (Çizelge 6.40).

Çizelge 6.40 İşletmelere göre markalarının pazardaki pozisyonu

Marka pozisyonu	Sayı	%
Lider konumda	-	-
Lidere en yakın konumda	2	10.0
Orta sıralarda istikrarlı bir konumda	5	25.0
Mevcut durumundan memnun, istikrarlı konumda	5	25.0
Mevcut pozisyonu geliştirmek isteyen bir konumda	8	40.0
Toplam	20	100.0

İşletmeler, il içerisinde yoğun olarak fiyat üzerinde rekabet etmektedir. Ancak rekabet kalite üzerinde olursa yerel ürünlerin değeri daha da artacak ve Pazar ağı genişleyecektir. Pazarlama konusunda işletmelere hem farkındalık konusunda eğitim verilmeli, hemde ortak Pazar ağı kurabilmeleri için işbirliğine dayanan kümelenme gibi yapılar desteklenmelidir.

İşletmelerin faaliyet alanlarında kendilerine rakip olarak gördükleri işletmeler önem sırasıyla; ildeki işletmeler (% 60), aynı sanayi bölgesindeki işletmeler (% 5), diğer illerdeki işletmeler (% 15)'dir (Çizelge 6.41).

Çizelge 6.41 İşletmelerin faaliyet alanlarındaki en önemli rakipleri

İşletmelerin rakipleri	Sayı	%
İldeki işletmeler	12	60.0
Aynı sanayi bölgesindeki işletmeler	1	5.0
Diğer illerdeki işletmeler	3	15.0
İldeki ve bölgedeki işletmeler	2	10.0
Bulunduğu ildeki ve diğer illerdeki işletmeler	2	10.0
Toplam	24	100.0

Süt işletmeleri diğer bölgedeki işletmelerle maliyet farkı olduğundan rekabet edememektedir. İşletmeciler özellikle batıdaki işletmelerin daha düşük maliyetle üretim yaptığını, dolayısıyla ürünleri daha ucuza pazarlayabildiklerini belirtmektedirler.

6.2.7 Süt işletmelerinde örgütlenme durumu

Görüşülen işletmelerden 12 işletme sektörle ilgili birliklere üye olduğunu belirtmiştir. Bu işletmelerden 9'u Süt Birliği'ne üye iken, bir işletme Ticaret Odasına ve diğer işletme de Sanayi ve Ticaret Borsası'na üyedir (Çizelge 6.42).

Çizelge 6.42 İşletmelerin birliklere üyelik durumu

Birliklere üyelik durumu	Sayı	%
Süt birliği	9	75.0
Ticaret odası	2	16.7
Sanayi ve Ticaret Borsası	1	8.3
Toplam	12	100.0

6.2.8 Süt işletmelerinde sektör ile ilgili teşviklerden faydalanma durumu

Görüşülen işletmelerden 6'sı sektöre verilen desteklerden faydalandığını belirtmiştir. Bu işletmelerden dördü KOSGEB desteklerinden faydalanırken, birisi TKDK desteklerinden ve yine diğer bir işletmeci hem TKDK hemde KOSGEB desteklerinden faydalandığını belirtmiştir. Desteklerden faydalanmayan işletmeler desteklere başvurduklarını ancak alamadıklarını, formaliteden dolayı başvuramadıklarını, gerçek yatırımcıya destek verilmediğini, tanıdıklara destek verildiğini, bazılarının ise destek çıktığı halde sözleşmeye uyamadıkları, 10 ton'un üzerinde olan işletmelere destek verildiği için başvuramadıklarını, karşılaşılan sorunlar ve şartları uygunsuzluğu yüzünden desteklere başvuramadıklarını belirtmişlerdir.

Gülçubuk ve arkadaşları (2015) tarafından yapılan "Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Projeleri Etki Değerlendirme Raporu" konulu çalışmada, Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu tarafından verilen desteklerin etkileri çeşitli başlıklar altında incelenmiş ve ortaya önemli sonuçlar çıkmıştır. Proje sonuçlarına göre, desteklerden faydalanan işletme sahipleri desteklerin yerel ekonomiye en önemli katkısının, istihdam, üretim ve gelire katkısının olduğunu belirtmişlerdir. Araştırma sonucuna göre, desteklerin sosyo-kültürel yapıda meydana getirdiği değişiklikler ise, kırsaldan göç miktarının azalması ve göç etme isteğinde azalmadır. Yine çalışma

sonucunda desteklerden faydalanan işletmelerde istihdam sayısında önemli ölçüde artış olduğu sonucu ortaya konulmuştur. Çalışma sonuçlarından çıkarılan dikkat çekici bir hususta, desteklerin yerel girişimcilik kültürüne yaptığı katkıdır. Bu hususta çalışmada, TKDK projeleri ile özkaynakların harekete geçirildiği ve destekler ile yeni istihdam gelir olanakları yaratıldığı belirtilmektedir.

6.2.9 Süt işletmelerinin faaliyetlerinde yaşadıkları sorunlar

6.2.9.1 İşletmelerin faaliyetleri esnasında yaşadıkları sorunlar

Görüşülen işletmelerin sektörde yaşadıkları en önemli problem merdiven altı üretimdir. Merdivenaltı üretim, kayıtlı üretim yapan işletmelerin pazarlama alanlarını daraltarak piyasaya kalitesiz ürün girmesine ve haksız rekabete sebep olmaktadır. Bu hususta toplum ve tüketiciler yeterli bir şekilde bilinçlendirilmeli, haksız rekabet yapan firmalar engellenmelidir. İşletmelerin sektörde yaşadıkları diğer önemli problemler ise hammadde yani süte erişim, sütün kalitesi, finansman ve örgütlenme sorunudur. Örgütsüzlük ve örgütlerin iş yaramamasından nedeniyle işletmeler birlikte hareket etmemektedir. Ortak menfaatlerin savunulması, sorunlara çözüm getirilmesi, planlı üretim ancak örgütlü bir yapıyla mümkündür (Çizelge 6.43).

Çizelge 6.43 Süt işletmelerinin yaşadıkları sorunlar

İşletmelerinin yaşadıkları sorunlar	Sayı*	%
Merdivenaltı üretim	14	22.6
Hammaddeye erişim	6	9.7
Finansman	6	9.7
Sütün kalitesi	6	9.7
Örgütlenme sorunu	6	9.7
Fiyatların istikrarsızlığı	5	8.1
Teknik eleman	4	6.5
Düşük kapasiteli üretim	4	6.5
Krediye erişim	3	4.8
Pazara erişim	2	3.2
Devlet politikaları	2	3.2
Sütün taşınması	2	3.2
Bilgiye erişim	1	1.6
Makine teçhizat yokluğu	1	1.6
Toplam	62	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

(N=20)

Uzmay vd. (2006), İzmir’de, mandıraların ve modern fabrikalarının süt temininde yaşadıkları sorunlara bakıldığında, 39 mandıranın 22 tanesi yani yaklaşık % 56’sının sorun yaşamadıkları belirtilmiştir. Sütü kalitesiz bulanların oranı ise % 31’dir. Modern fabrikalardaki en önemli sorun ise, mandıraların aksine süt kalitesi ile ilgilidir. Ayrıca işletmelerin dağınık olmasından dolayı ulaşım masrafları, bazı kültürlerin yurtdışından getiriliyor olması, kontrollerin ve bakım masraflarının maliyetleri artırmasının başta gelen sorunlardan olduğu belirtilmiştir.

6.2.9.2 Süt işletmelerinin hammadde (çiğ süt) temininde yaşadığı sorunlar

Çizelge 6.44’de işletmelerin hammadde temininde karşılaştıkları güçlükler gösterilmiştir. Sanayiye ulaşan çiğ süt miktarının az olması (% 44.4) ve kalitesinin düşük olması (% 22.2) işletmelerin faaliyetlerinde karşılaştığı en önemli problemler arasında yer almaktadır

Çizelge 6.44 İşletmelerin hammadde (çiğ süt) temininde karşılaştıkları güçlükler

Hammadde temininde karşılaşılan güçlükler	Sayı*	%
Yerel süt üretim miktarının az olması	16	44.4
Sütün kalitesi	8	22.2
Çiğ süt fiyatı	6	16.7
Taşıma	6	16.7
Toplam	36	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

(N=20)

Erzurum ilinde ticarete konu olan süt miktarı, üretilen sütün yaklaşık % 10’u kadar olmakla birlikte bu oran ülke geneli ile kıyaslandığında oldukça düşük kalmaktadır. Bu durum katma değer üretme açısından Erzurum ili hayvancılığının en önemli sorunlardan birisi olarak ortaya çıkmaktadır. Süt sanayicileri, yıl boyunca istikrarlı bir süt arzının olmamasından şikayet etmekte ve bu problemden dolayı tesislerinin çoğu zaman atıl kapasite ile çalışmak zorunda kaldıklarını ifade etmektedirler. Bu durumun en önemli iki sebebi; istikrarlı süt üretimi için doğumları dengeli bir şekilde tüm yıla yayılan bir tohumlama planlamasının yapılamamış olması nedeniyle doğumların ve süt üretiminin çok ciddi mevsimsel dalgalanmalara neden olması, ikincisi ise sütün artık azalmaya ve

kalitesinin artmaya başladığı yaz aylarında çiftçinin kendi sütünü özellikle yayla kültürü olması nedeniyle işliyor olmasıdır.

6.2.9.3 İşletmelerin kapasite kullanımına ilişkin yaşadığı sorunlar

Çizelge 6.45’de işletmelerin kapasitelerini tam olarak kullanamamalarının nedenleri verilmiştir. İşletmelerin eksik kapasite ile çalışmalarının en önemli nedeni süt miktarının az (% 48.6) olmasıdır. İşletme sermayesinin yetersiz oluşu (% 22.9) ve personel yetersizliği (% 17.1) ise diğer önemli nedenler arasındadır.

Çizelge 6.45 Süt işletmelerinin eksik kapasite ile çalışmalarının nedenleri

Eksik kapasite ile çalışmalarının nedenleri	Sayı*	%
İşletme sermayesi yetersiz	8	22.9
Personel yetersizliği	6	17.1
Talep yetersizliği	1	2.9
Hammadde yetersizliği	17	48.6
Enerji sıkıntısı	1	2.9
Finansman sıkıntısı	2	5.7
Toplam	35	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

(N=20)

Aksoy (2008)’un bu çalışmaya benzer sonuçlar elde etmiş olduğu çalışmasında, Erzurum’da süt işletmelerinin eksik kapasite ile çalışmalarının nedeninin yetersiz ve istikrarsız ham madde (% 100) olduğu belirtilmektedir. Yavuz vd. (2015), Erzurum’da kapasite kullanım oranının yaklaşık % 55 olduğunu ve % 45 gibi büyük bir oranın kullanım dışı kaldığı ve bunun ekonomik olarak çok büyük bir kayıp olduğunu belirtmektedirler. Araştırmacılar, yeni kurulan yüksek kapasiteli süt işleme fabrikalarının devreye girmesi ile de kapasite kullanımının daha da düşeceği öngörüsünde bulunmuşlardır.

6.2.9.4 İşletmelerin finansman konusunda yaşadığı sorunlar

Görüşülen 10 işletme finansman konusunda sıkıntı yaşadığını belirtirken, diğer 10 işletme finansman sıkıntısı yaşamadığını belirtmiştir. Finansman konusunda yaşanan

sıkıntılarının başında % 33.3 oranla işletme sermayesinin artması gelmektedir. Diğer önemli problem ise uygun faizli kredinin olmayışıdır.

Çizelge 6.46 İşletmelerin finansman konusunda yaşadıkları sıkıntılar

	Sayı*	%
Uygun faizli kredi bulamamak	2	22.2
İşletme sermayesi ihtiyacı	3	33.3
Kredi maliyeti yüksek + işletme sermayesi ihtiyacı	1	11.1
Öz kaynak yaratamamak + işletme sermayesi ihtiyacı	1	11.1
İşletme sermayesi ihtiyacı + sektördeki teşviklerin azalışı	2	22.2
Toplam	9	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

(n=7)

İzmir ili Ödemiş ilçesinde faaliyet gösteren mandıraların en önemli sorunun, bu çalışmaya benzer şekilde, finansman yetersizliği konusunda yaşandığı tespit edilmiştir (Koyubebe ve Konca 2006).

6.2.9.5 İşletmelerin pazarlama konusunda yaşadığı sorunlar

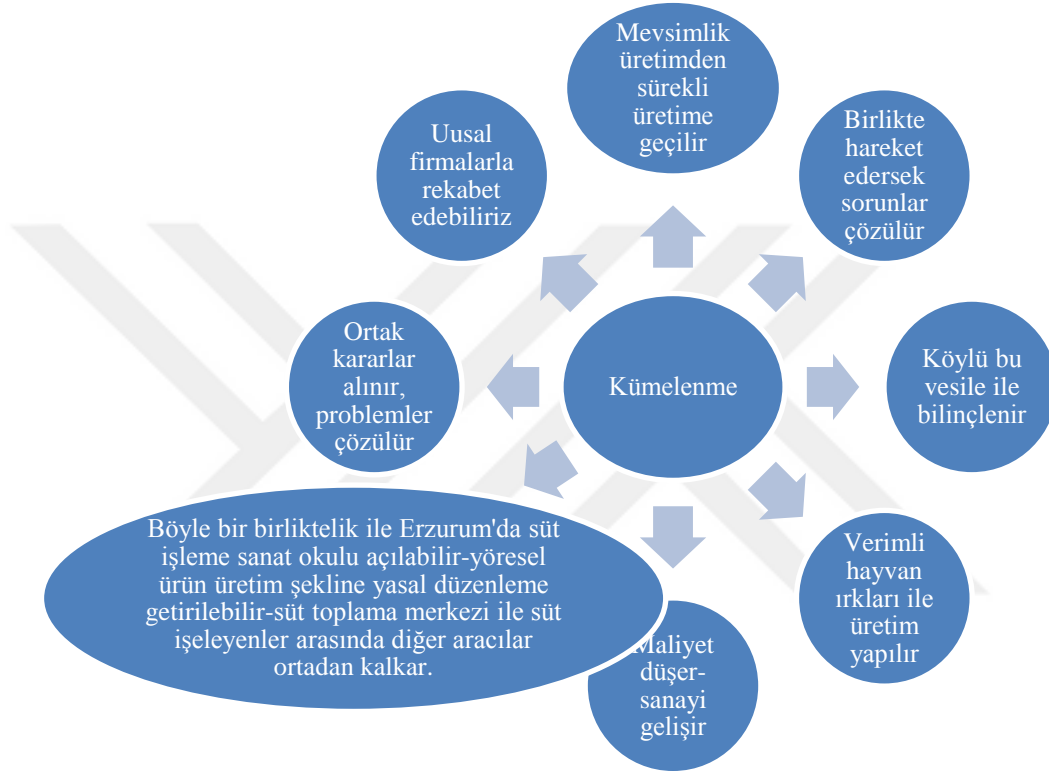
İşletmelerin ürünlerini pazarlamada yaşadığı sorunların başında pazarlama maliyetinin yüksek olması (% 16.7), tüketim noktalarına uzaklık ve satış elemanın yetersizliği gelmektedir. Pazara uzak olduklarını belirten işletmeler, maddi sıkıntılardan dolayı diğer illere ürün gönderemediklerini belirtmişlerdir (Çizelge 6.47).

Çizelge 6.47 İşletmelerin pazarlamada yaşadığı sorunlar

Pazarlama problemi	Sayı	%
Maliyetler yüksek	4	16.7
Pazara uzaklık	4	16.7
Pazar kitlesi bilinçsiz	3	12.5
Satışlarda örgütlenme sorunumuz var	3	12.5
Satış elemanımız yetersiz	4	16.7
Rekabet gücümüz zayıf	3	12.5
Gerekli pazarlama ağından yoksunuz	3	12.5
Toplam	24	100.0

6.2.10 Süt işletmelerinin kümelenme konusundaki algıları

Süt işleyen firmalara kümelenme nedir biliyor musunuz, diye yöneltilen soruya 8 işletme evet yanıtını vererek böyle bir uygulama olduğunda katılacaklarını belirtmişlerdir. Bu işletmeler kümelenmenin faydalarını şu şekilde ifade etmişlerdir.

Şekil 6.2 Süt işletmelerinin kümelenmenin faydası konusundaki görüşleri

Kalkınma Bankası tarafından yapılan üç yıldız kümelenme analizi çalışmaları neticesinde Erzurum'da istihdam ve işyeri sayıları dikkate alındığında süt ve et ürünleri sektörlerinde potansiyel kümelenme söz konusu iken var olan işletmelerin dağınık bir yapıda bireysel olarak hareket etmeleri nedeniyle söz konusu kümeden istifade etme imkânı bulunmadığı belirtilmektedir (Anonim 2017f).

6.3 Et İşletmeleri Hakkında Genel Bilgiler

Kırmızı et ve et ürünleri sanayi, hayvanların kesiminden başlamakta ve ürünün tüketime hazır hale gelene kadarki süreci kapsamaktadır. Bu bölümde, önce kesimhaneler ve kapasiteleri hakkında bilgi verdikten sonra, et ve et ürünleri işleyen işletmelere ilişkin bilgiler verilmiştir. Et işletmeleri sayısı 5 olduğu için verilen tabloların büyük bir kısmında yüzde değerler yerine gerçek sayıların verilmesi daha uygun görülmüştür.

6.3.1 Kesimhanelere ilişkin bilgiler

Bu bölümde araştırmanın yapıldığı dönemde faaliyette bulunan kesimhanelere ilişkin bilgiler verilmiştir. Bu kesimhaneler küçük kapasiteli kesimhane yönetmeliğine göre faaliyet göstermektedir. Küçük kapasiteli kesimhanelerde kesilen hayvanların etleri kesimhanenin bulunduğu ilçe sınırları dışına arz edilmez, sadece ilçe sınırları içerisinde yer alan ve sadece son tüketiciye satış yapan perakendecilere arz edilir.

Erzurum ilinde incelenen 13 kesimhanenin 8'i belediye mezbahası, 4'ü özel sektöre ait mezbaha ve ESK'dır. Araştırma kapsamında görüşülen et işleyen firmalardan iki firma kesimhane olarak da faaliyet göstermektedir. 2016 ve 2017 yılı itibariyle özel işletmelerden birisi faaliyetini sonlandırmış olup, 3 adet özel hayvan kesimhanesi faaliyetine devam etmektedir.

Araştırmanın yapıldığı dönemde belediye işletmelerin ortalama kapasite kullanım oranları % 22.0'dir. Belediyelerde en düşük kapasite kullanım oranı % 3.2 iken, en yüksek % 45'tir. Özel işletmelerin ortalama K.K.O ise, ortalama 8.9'dur. Özel işletmelerde en yüksek K.K.O % 12.9'dur.

Aksoy (2008) tarafından yapılan çalışmada bu çalışmaya benzer sonuçlar elde edilmiş olup, çalışmada Erzurum'daki kesimhanelerin ortalama 18.3 kapasite ile çalıştıkları, ilkbahar, yaz, sonbahar ve kış aylarında ise kapasite kullanım oranı sırasıyla 12.6-8.9-29.1 ve 22.6 olduğu bildirilmektedir.

Özel sektöre ait kesimhanelerin, birinde yalnızca büyükbaş hayvan kesimi yapılırken, diğer kesimhanelerde büyükbaş hayvanların yanında küçükbaş hayvanlarında kesimi yapılmaktadır. Kesim faaliyetinde bulunan belediyelerden ise yalnızca biri küçükbaş hayvan kesimi yapmaktadır. Özel kesimhanelerden birisi günde 550 adet büyükbaş ve 3500 adet küçükbaş kesme kapasitesine sahiptir. Belediyelerin günlük kesim kapasiteleri ise büyükbaş hayvanda 4 baş, küçükbaş hayvanda ise 12 baştır (Çizelge 6.48).

Çizelge 6.48 Erzurum hayvan kesim kapasitesi (baş/gün)

	Büyükbaş	Küçükbaş
Belediyeler	4	12
İşletmeler		
1	550	3.500
2	7	-
3	45	315
4	-	-
Et ve Süt Kurumu, Erzurum Et Kombinasyonu Kesimhanesi	200	1.490

Çizelge 6.49’da İncelenen kesimhanelerde kesilen büyükbaş hayvan sayıları gösterilmiştir. Özel kesimhanelerin 2’sinin 101-500 ve diğer 2’sinin ise 1001 baş ve üzerinde hayvan kestiği görülmektedir.

Çizelge 6.49 İncelenen kesimhanelerde kesilen büyükbaş hayvan sayıları

Kesilen büyükbaş hayvan sayısı (baş/yıl)	Belediye	Özel	ESK
<51	2		
51-100	2		
101-500	2	2	
501-1000	2		
1001-15.000		2	1
Toplam	8	4	1

İncelenen dönemde belediyeler tarafından kesilen toplam büyükbaş hayvan sayısı 2.200 baş iken, özel işletmeler tarafından kesilen hayvan sayısı 16.380 baştır. ESK tarafından kesilen hayvan sayısı ise 10.283 baştır. Dişi hayvanlardan elde edilen karkas ortalaması

165 kg iken, erkek hayvanlardan elde edilen karkas ortalaması 224 kg'dır. Araştırma dönemi itibariyle, Erzurum GTHB verilerine göre, ilde dişi hayvanlardan elde edilen karkas ortalaması 167 kg iken, erkek hayvanlardan elde edilen karkas ortalaması 258 kg'dır.

6.3.2 Et işleyen işletmelere ilişkin bilgiler

6.3.2.1 Et işleyen işletmelere ilişkin genel bilgiler

Erzurum her ne kadar hayvan sayısı bakımından önemli bir potansiyele sahip olsa da et işleme tesisleri tüketimin daha fazla olduğu illerde yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen katma değer beklenin çok daha fazla altında oluşmaktadır. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Koruma Kontrol verilerine göre Türkiye'de en fazla et işletmesi olan iller İstanbul (131), İzmir 39, Afyonkarahisar (56) ve Bursa (37)'dir.

Et işleyen işletmelerden 3 işletme Erzurum Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösterirken, birisi köyde, iki işletme il içinde faaliyet göstermektedir. Görüşülen işletmelerden iki işletme mezbahane, kombina ve kesimhane olarak faaliyet gösterirken, bir işletme sadece besi ve karkas et üzerine faaliyet göstermekte, bir işletme kombina, diğer işletme ise et ürünleri imalatı üzerine faaliyet göstermektedir.

Çizelge 6.50'de kırmızı et ve et ürünleri üreten işletmelerin faaliyette buldukları süreler ve işletme sahiplerinin yaşları yer almaktadır. İki işletme 32 yıldır faaliyet gösterirken, bir işletme 30 ve diğer işletme 17 yıldır faaliyet göstermektedir.

Çizelge 6.50 İşletmelerin faaliyet süreleri

İşletme	İşletmenin konumu	Faaliyet süresi	İşletme sahibinin yaşı	İşletme sahibinin eğitim durumu
1	Organize Sanayi Bölgesi	32	45	Lise
2	Köy	17	54	Lise
3	Organize Sanayi Bölgesi	30	62	İlkokul
4	Organize Sanayi Bölgesi	32	50	Lise
5	İlçe	16	45	Lise

İşletme sahiplerinin eğitim durumlarına bakıldığında, üç işletmecinin lise düzeyinde diğer iki işletmecinin ilköğretim düzeyinde eğitime sahip olduğu görülmektedir.

6.3.2.2 Et işleyen işletmelerinin hukuki yapıları

Görüşülen işletmelerin hukuki yapıları çizelge 6.51’de gösterilmiştir. Buna göre iki işletme Limited Şirket kuruluşu iken, iki işletme aile işletmesi ve diğeri de Anonim Şirket’tir.

Çizelge 6.51 işletmelerin hukuki yapıları

İşletmelerin hukuki yapısı	Sayı
Aile İşletmesi	2
Anonim Şirket	1
Limited Şirket	2

6.3.2.3 Et işleyen işletmelerinin sermaye yapıları

Çizelge 6.52’de et işletmelerinin sermaye yapıları gösterilmiştir. Aile işletmesinin devamı olan işletmeler, bunun yanında kendi sermayelerini de kullanarak veya kredi olarak sermayelerini temin etmektedirler. Limited şirketler öze sermayelerinin yanı sıra ortaklarının sermayesini kullanmakta bunun yanında kredi olanaklarından da faydalanmaktadır.

Çizelge 6.52 işletmelerin sermaye yapıları

İşletme sermayesi	Sayı
Öz Semaye +ortak sermayesi	1
Aile işletmesinin devamı+şahsi borçlanma +kredi	1
Öz Semaye ile+kredi +ortak sermayesi	1
Aile işletmesinin devamı+ öz semaye	1
Aile işletmesinin devamı	1

6.3.2.4 Et işleyen işletmelerinin sahip oldukları sertifikasyon ve belgeler

Çizelge 6.53'te et işletmelerinin sahip oldukları belge ve sertifikalar gösterilmektedir. Görüşülen işletmelerin % 22.2'sinin ISO9000 belgesine sahip iken, % 11.1'inin ISO1801 belgesine, % 22.2'sinin ise TSE belgesine sahiptir. Ayrıca bir işletme bunların dışında helal sertifika belgesine sahip olduğunu belirtmiştir. Bütün işletmelerin belgelerden en az birine sahip olduğu görülmektedir.

Çizelge 6.53 Et işleyen işletmelerin sahip oldukları belge ve sertifikalar*

Sertifikasyon	Sayı	%
ISO9000	2	22.2
ISO1801	1	11.1
ISO22000	3	33.3
HACCP	2	22.2
TSE	2	22.2
Toplam	9	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

(N=5)

Yapılan diğer bir çalışmada Erzurum'da kesimhanelerin beş kesimhaneden ikisinin TSE+HACCP+ISO9001 belgesine sahip olduğunu, bir işletmenin ISO22000 ve iki işletmenin ise herhangi bir sertifikasyon belgesine sahip olmadığı tespit edilmiştir (Aksoy 2008).

6.3.2.5 Et işleyen işletmelerde istihdam durumu

İşletmelerin çalıştırdıkları personel sayısı çizelge 6.54'te verilmiştir. Üç işletme 1-9 aralığında eleman çalıştırdığını belirtirken, bir işletme 10-49 ve bir işletme de 50-249 arasında eleman çalıştırdığını belirtmiştir. İşletmeler 100'e yakın personel istihdam etmektedirler. Bunun dışında ESK ise yaklaşık 81 personel istihdam etmektedir.

Çizelge 6.54 İşletmelerin çalıştırdıkları personel sayısı

Çalışan sayısı	İşletme sayısı
1-9	3
10-49	1
50-249	1
250-499	-
500-999	-

6.3.2.6 Et işleyen işletmelerin alet-makineleri ve bakım hizmetlerini temin ettikleri yerler

Çizelge 6.55’de işletmelerin sektörle ilgili alet-makine ve bakım hizmetlerini temin ettikleri yerler yer almaktadır. İşletmeciler alet-makine ve bakım hizmetlerini genellikle İstanbul’dan temin ettiklerini belirtmişlerdir. Sektörün önemli sorunlarından birisi sektörle zincirin bu kısmının eksik olmasıdır.

Çizelge 6.55 İşletmelerin alet-makineleri ve bakım hizmetlerini temin ettikleri yerler

İşletme	Alet-makine	Bakım hizmetleri
1	İstanbul	İstanbul
2	Erzurum	Erzurum
3	İstanbul	İstanbul
4	Almanya	İstanbul
5	İstanbul/Almanya	İstanbul

Görüşülen et işleyen işletmelerin tamamı son beş yılda teknolojik yenilik yaptıklarını belirtmişlerdir.

6.3.2.7 Et işleyen işletmelerde üretim yapısı

6.3.2.7.1 Et işleyen işletmelerin ham maddeyi temin etme şekli

Görüşülen et işletmelerinin % 37.5’i canlı hayvanı hayvan pazarından, % 25’i tüccardan temin ederken, % 12.5’i anlaşmalı olduğu üreticilerden temin etmektedir (Çizelge 6.56).

Çizelge 6.56 Ankete katılan işletmelerin ham maddeyi temin etme şekli

Ham maddeyi temin etme şekli	Sayı*	%
Tüccar	2	25.0
Kendi işletmemden temin ediyorum	2	25.0
Hayvan pazarı	3	37.5
Anlaşmalı olduğum üreticilerden	1	12.5
Toplam	8	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

Çizelge 6.57’de et işletmelerinde üretilen et ürünleri çeşidi gösterilmiştir. Et işletmelerinde en fazla üretimi yapılan ürün kavurma ve sucuk benzeri ürünlerdir.

Çizelge 6.57 Et işletmelerinde üretilen et ürünleri çeşidi

İşletme	Et ürünleri
1	Kavurma+pastırma+sucuk
2	Fermente sucuk+ısıtılmış işlem görmüş sucuk+pastırma
3	Isıtılmış işlem görmüş sucuk benzeri ürün+kavurma
4	Isıtılmış işlem görmüş sucuk benzeri ürün+kavurma+salam
5	Karkas et

İzmir ve Afyon’da yapılan çalışmada, et işletmelerinde en fazla sucuk üretildiği bildirilmektedir. İzmir ilinde işletmelerin % 61,90’ında taze et işleme yapılırken, en fazla üretimi yapılan et ürününün % 57,14 ile sucuk, Afyonkarahisar’da ise sucuk, pastırma ve taze et üretiminin önemli bir yere sahip olduğu ifade edilmektedir (Tosun 2016).

6.3.2.7.2 Et işleyen işletmelerinin üretim kapasiteleri

Görüşülen işletmeler sırasıyla günlük 10 ton, 1 ton, 300 kg ve bir işletme aylık 8-12 ton karkas et işlediğini belirtmiştir. Bir işletme de bu durumun değiştiğini ve bu konuda bilgi vermek istemediğini belirtmiştir. GTHB verilerine göre görüşülen 3 işletmenin yıllık et işleme kapasiteleri, 215, 407 ve 845 ton/yıl’dır.

Çizelge 6.58 İşletmelerin üretim kapasiteleri

Fiili kapasite	Kurulu kapasite
300 kg/gün	10 ton/gün-*215 ton/yıl
Belirtmedi	-
1000 kg/gün	*407 ton/yıl
8-12 ton/ay	100-150 ton/yıl
10 ton/gün	*845 ton/yıl

*GTHB verileri

Erzurum İl GTHB verilerine göre, ESK dahil olmak üzere et işletmeleri 2014 yılı itibariyle (araştırma dönemi), 82 ton kavurma, 1.32 ton pastırma, 47 ton sucuk, 13 ton salam, 125 kg fermente sucuk, 530 kg ısıtılmış sucuk, 101 ton ısıtılmış sucuk, 12.7 ton ısıtılmış sucuk benzeri ürün üretimi gerçekleştirmişlerdir.

İzmir ve Afyonkarahisar illerinde faaliyet gösteren firmaların yıllık kırmızı et ve et ürünleri işleme kapasitelerinin % 45.10'unun yıllık 500 tonun altında, % 17.65'inin 501 ile 1000 ton, % 25.49'unun 1001 ile 3000 ton işleme kapasitesine sahip olduğu bulunmuştur tespit edilmiştir (Tosun 2016).

6.3.2.7.3 Et işleyen işletmelerinin ciroları

Görüşülen işletmelerin yıllık ciroları ve son beş yılda ciroların değişim durumu Çizelge 6.59'da belirtilmiştir. Bir işletme ise cirosunu belirtmek istememiştir. Bir işletme 1.000.000-5.000.000 TL, iki işletme 500.000-1.000.000 TL, bir işletme 50.000-250.000 TL aralığında ciroya sahip olduğunu bildirmiştir. İşletme sahiplerinden üçü fiyatların artmasından dolayı cirolarının arttığını belirtirken, ayrıca fiyat artışının ürün satışını azalttığını da bildirmişlerdir. Bir işletmede cirosunda değişiklik olmadığını, bir işletme talep azalışı nedeniyle cirosunda düşüş olduğunu belirtmiştir.

Çizelge 6.59 İşletmelerin yıllık Ciroları ve son beş yıldaki değişim durumları

Ciro	Ciro	Değişim	Açıklama
1	-	arttı	Fiyatların artması nedeniyle
2	1.000.000-5.000.000		
3	500.000-1.000.000		
4	50.000-250.000	değişmedi	
5	500.000-1.000.000	düştü	Talep azaldı

6.3.2.8 Et işleyen işletmelerinin pazarlama kanalları ve rekabet durumu

6.3.2.8.1 Et işleyen işletmelerinin pazarlama kanalları

İşletmelerin işledikleri et ürünlerini pazarlama kanalları çizelge 6.60'da verilmiştir. Buna göre, işletmelerin tamamı Erzurum dışında diğer illere de ürün pazarlamaktadır.

Çizelge 6.60 İşletmelerin ürünlerini pazarlama kanalları

Pazarlama kanalları	Sayı*	%
Direkt tüketiciye yönelik	4	36.4
Toptancı	2	18.2
Diğer illere pazarlama	5	45.5
Toplam	11	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

İşletmeler süt işletmelerinde olduğu gibi doğrudan tüketiciye yönelik olarak kendi şarküterilerinde ürünlerini pazarlamaktadırlar. Yine işletmeler bu yatırımlarıyla ilde istihdam olanağı yaratmaktadırlar.

İşletmelerin Erzurum dışında ürünlerini pazarladıkları diğer iller; Rize, Trabzon, İstanbul, Ankara, Tokat, Ağrı, Van, Samsun'dur. İşletmeler ayrıca Doğu ve Güneydoğu Bölgesi'ndeki diğer illere de ürünlerini pazarladıklarını belirtmektedirler. Ayrıca bir işletme Migros ve Ayaç'a ürün verdiğini belirtmiştir.

Tosun (2016), İzmir ve Afyon'daki et işletmelerinin % 50.98'inin ürünlerini kendine ait olan satış yerlerinde, % 39.22'sinin toptancı, % 47.06'sının perakendeci ve %

19.61'inin bayiler aracılığıyla ürünlerini pazarladığını, ayrıca bu kanalların dışında işletmelerin bazılarının da internet üzerinden satış yaptıklarını da belirtmektedir.

6.3.2.8.2 Et işleyen işletmelerde rekabet durumu

Rekabet bir sektörün gelişmesini tetikleyen en önemli unsurlardan birisidir. Çizelge 6.61'de et işletmelerinin rekabet durumları görülmektedir. İşletmeler rekabetten dolayı ürünü değerinde satamadıklarını, maliyetin yüksek, karın az olduğunu belirtmektedirler. Yerel et ürünlerinin kalite unsurunu öne çıkaracak tanıtım faaliyetlerinin yaygınlaştırılması sektörün rekabetçiliği açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle işletmeler pazarlama desteğinin kendileri için önemli olduğunun altını çizmektedirler. Ayrıca işletmeler, haksız rekabetten dolayı ürünlerini değerinde satamadıklarını belirtmişlerdir.

Çizelge 6.61 İşletmelerin rekabet durumları

İşletme	Diğer işletmelerle rekabet	Rekabet konusu
1	Evet	Fiyat
2	Evet	Kalite
3	Evet	Fiyat/ Kalite
4	Evet	Kalite
5	Evet	Fiyat

6.3.2.9 Et işleyen işletmelerinin örgütlenme durumu

Görüşülen işletmelerin herhangi bir birliğe üye misiniz sorusuna verdikleri cevaplar çizelge 6.62'de görülmektedir.

Çizelge 6.62 İşletmelerin birliklere üyelik durumu

	Üyelik	Birlik faaliyeti
1	Hayır	Faydası yok
2	Evet	Faydası yok
3	Evet	STK'lar çalışmıyor, faydalanamıyoruz
4	Evet	Faydası yok
5	Evet	İlgisizler, faydaları yok

İşletmeler birliklerin kendilerine herhangi bir faydası olmadığını belirtmektedirler. İşletmeciler, tarımsal problemlerin çözümü kooperatif ve birliklerden geçmesine rağmen bu birliklerin görevlerini gereği gibi yerine getiremediklerini, bu yüzden problemlerin tespit edilse de çözüme kavuşturulamadığını ifade etmişlerdir. Ayrıca birlik yöneticilerinin hayvancılık faaliyetiyle uğraşmaması nedeniyle, birliklerin başarısız olduğu dile getirilmektedir.

6.3.2.10 Et işleyen işletmelerin sektörle ilgili teşviklerden faydalanma durumu

Çalışmanın ilk bölümlerinde KOBİ'lere yönelik verilen teşvikler belirtilmiştir. Kırmızı et ve et ürünleri sanayiine yönelik olarak verilen teşvik ve destekler genel olarak GTHB tarafından verilen KKYDP, IPARD kapsamında verilen AB hibe destekleri, Ekonomi Bakanlığı tarafından verilen yatırım teşvikleri, kalkınma ajansları tarafından verilen destekler ve Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) hizmet ve destekleridir (Tosun 2016). Ancak sahada genelde TKDK, Kalkınma Ajansları ve KOSGEB desteklerinden haberdar olduğu ve bu desteklerden faydalandığı görülmektedir.

Sektörle ilgili teşviklerden yararlandınız mı sorusuna dört işletme evet, diğer işletme hayır cevabını vermiştir. Teşviklerden yararlanan bir işletme KUDAKA-KOSGEB, bir işletme KUDAKA ve bir işletme de TKDK desteklerinden faydalanmıştır. Bir işletme ise Ziraat Bankasından hayvancılık kredisinden faydalandığını belirtmiştir. Bir işletme ise formalitenin aşılmasının zor olmasından dolayı destek alamadıklarını bildirmiştir. İşletmeciler özellikle pazarlama desteğine ihtiyaçları olduklarının altını çizmektedirler.

Yapılan bir çalışmada İzmir ve Afyon'daki et işletmelerinin Erzurum'daki işletmelere göre sektörle ilgili teşviklerden daha az faydalandığı görülmektedir. İzmir ve Afyon'daki et işletmeleri ile yapılan görüşmelerde, işletmelerin % 69.01'inin son beş yıl içerisinde herhangi bir teşvik ve/veya destekten yararlanmadığı, yararlanmayan işletmelerin İzmir ilinde % 77.14 ve Afyonkarahisar ili için ise % 61.11 olduğu tespit edilmiştir (Tosun 2016).

Görüşülen işletmeler, verilen desteklerin yeterli olmadığını, alınan desteklerde bütçeden kesilme yapıldığını, makine ekipman dışında *işletme sermayesi* içinde destekler verilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca işletmelerin proje hazırlarken işletme sermayesi ve faizsiz kredi imkanlarının da düşünülmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Desteklerden yeterince faydalanıldığı durumda, işletme kapasitesi artacak, dolayısıyla daha fazla personel istihdam edilecektir.

İşletmeler, üretim artışı için ne tür destekler verilmesi gerekir sorusuna; kendilerine pazarlama desteği verilmesini, doğrudan besi üreticisinin desteklenmesi, doğu illerinin batı ile rekabeti için iklim şartlarının gözönünde bulundurularak KDV ve SSK primlerinin düşürülmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Ayrıca işletmeler üreticilere verilen desteklerinde, gerçekten üretim yapan üreticilerin tespit edilmesi ve desteklerin bu üreticilere verilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar.

6.3.2.11 Et işleyen işletmelerin sektörde yaşadıkları sorunlar

6.3.2.11.1 İşletmelerin sektörde yaşadıkları temel sorunlar

İşletmelerin bu sektörde yaşadığınız en önemli sorunlar nelerdir sorusuna verdikleri cevaplar çizelge 6.63'te yer almaktadır. Buna göre işletmelerin % 33.3'ü pazara erişim konusunda sıkıntı yaşarken, % 26.7'si fiyatların istikrarsızlığı konusunda problem yaşamaktadır. İşletmeciler pazarlamaya ilişkin problemlerinin düşük fiyat, doğu-batı fiyat farkından ve personel yetersizliğinden ve haksız rekabetten kaynaklandığını belirtmişlerdir.

İşletmelerin markalaşma düzeyi yeterli seviyede olmadığından, dışa açılma şansları düşüktür. İlde doğal yollarla üretilen ve kalite açısından da oldukça iyi olan ürünlerin pazarlarda yer bulabilmesi ve kolay pazarlanması için belirli standartları karşılayan markaların oluşturulması gerekmektedir. Markalaşma kültürünün oluşturulması ve pazarlama yöntemlerinin geliştirilmesi alternatif pazar ağlarının geliştirilmesi hususunda avantaj sağlayacaktır. İşletmecilerin yaşadıkları diğer bir önemli problem ise

fiyatların istikrarsızlığıdır. Fiyatlar özellikle sürekli değişen politikalara göre değişmektedir. Özellikle ithalatın yapıldığı dönemlerde fiyatların genel seyri değişmektedir.

Çizelge 6.63 İşletmelerin bu sektörde yaşadıkları temel sorunlar

	Sayı*	%
Pazara erişim	5	33.3
Fiyatların istikrarsızlığı	4	26.7
Hammaddeye (canlı hayvan) erişim	3	20.0
Teknolojiye erişim	2	13.3
Düşük Karkas ağırlığı	1	6.7
Toplam	15	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

İşletmeler, iklim ve nakliye şartlarından dolayı, besicilik amacıyla gelen canlı dananın doğu bölgelerine ulaşmadığını ifade etmektedirler.

İşletmeler, problemlerine çözüm getirecek önlemleri şu şekilde ifade etmiştir.

- Hayvancılık faaliyeti konusunda bilinçli üretim yapılmasını sağlamak.
- İnsanları üretime teşvik etmek.
- Daha sonra üretilen ürünleri işlemek için Pazar imkanı sağlamak.
- Toplum ve tüketicileri bilinçlendirmek.
- Haksız rekabet yapan firmaları tespit edip engel olmak.
- Üreticileri sadece kalitede rekabet ortamına çekmek.
- İşlenmiş et ürünleri üreten firmalara farklı destekler sunmak.
- İşletmelerde iyi analiz yapıp, gerek makine gerek işletme sermayesi konusunda problemlerin çözümüne samimi yaklaşmak ve desteklemek.

6.3.2.11.2 İşletmelerin düşük kapasite ile çalışma sorunları

İşletmelerin düşük kapasite ile çalışma nedenleri çizelge 6.64'te verilmiştir. 2 işletme böyle bir soru yaşamadığını belirtirken, diğer 3 işletme özellikle talep yetersizliği nedeniyle düşük kapasite ile çalıştıklarını belirtmişlerdir. Düşük kapasite ile çalışan et işletmeleri kapasitelerinin kullanmak için sermayeye ihtiyaç duyduklarını, bu yüzden

desteklerin özellikle sermayeye yönelik olması gerektiğini ve kredi faizlerinin düşürülmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Üreticiler istedikleri zaman hayvanlarını kestiremediklerini belirtirken işletmeler ise hayvan sayısının az olması sorununu yaşamaktadırlar. Bu durum karkas et fiyatını ucuz bulup, kestirmek istemeyen ve hayvanlarını diğer illere pazarlamak isteyen üreticilerden kaynaklanmaktadır.

Çizelge 6.64 İşletmelerin düşük kapasite ile çalışmalarının nedenleri

Düşük kapasite ile çalışmalarının nedenleri	Sayı*
İşletme sermayesi yetersiz	2
Talep yetersizlikleri	3
Hayvan sayısı az	2

*Çoklu cevap kullanılmıştır

(n=3)

Aksoy (2008) tarafından Erzurum'daki kesimhanelerde yapılan çalışmada, 1 işletmenin kapasite kullanım sorunu olmadığı, 1 işletmenin hammadde yetersizliği, 3 işletmenin satış gücü yaşadığı, 1 işletmenin ise sermaye noksanlığı yüzünden düşük kapasite ile çalıştığı ortaya konmuştur. Bu çalışma ile Aksoy'un çalışmasında benzer sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir.

6.3.2.12 Et işletmelerinin kümelenme konusundaki algıları

Kümelenmeyi biliyor musunuz, biliyorsanız ne gibi faydalar sağlar sorusuna işletmelerin verdiği cevaplar şu şekildedir. Hayvancılık sorunları çözülür. Sektörü daha verimli kılar. Sektör olarak bütün aktörlerin aynı coğrafyada bulunması bu sektörün bütün etkenlerinin gelişmesi ve ileriye dönük sektörün faaliyet kapasitesinin artarak devam etmesini sağlayacaktır. Buda doğru orantılı olarak hem ülke ekonomisine hemde bölge ekonomisine katkı sağlayacaktır.

6.4 Yem Fabrikaları İlgili Bulgular

6.4.1 Yem fabrikalarına ilişkin temel bilgiler

Fabrika sahipleri ile yapılan görüşmelere göre en eski işletmenin kuruluş yılı 1975 iken, en yeni işletme 2010 yılında kurulmuştur. Çizelge 6.65'te görüldüğü üzere ilk fabrikanın kuruluşundan 10 yıl sonra ikinci yem fabrikası kurulmuştur. Fabrikalardan üç tanesi yem ve un üzerine faaliyet gösterirken, ikisi sadece yem faaliyetini yapmaktadır. Fabrikaların tamamının kullandıkları üretim teknolojisinin tam otomatik olduğu saptanmıştır. Fabrikaların üçü saatte 20 ton yem işleme kapasitesine sahipken, bir fabrika 13 ton, diğeri 10 ton yem işleme kapasitesine sahiptir. İşletmecilerle yapılan görüşmede bir işletmeci besi yeminde kurulu kapasitelerinin % 60, süt ve kanatlı yeminde % 50 olduğunu, bir işletmeci de ortalama kapasitelerinin % 70 olduğunu belirtmiştir. Diğer işletmeciler kapasite kullanım oranının yem temin etme durumuna göre değiştiğini, bu yüzden ortalama bir rakam veremeyeceklerini belirtmişlerdir. 2014 yılı itibariyle Erzurum yem fabrikalarında toplam 133.886 ton fabrika yemi üretimi gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, bu üretimin 125.277 tonu sığır besi yemini oluşturmaktadır.

Çizelge 6.65 Karma yem fabrikalarına ait bilgiler

Fabrika	Kuruluş Yılı	Faaliyet Alanı	Üretim Teknolojisi	Kurulu Kapasite (Ton/Saat)
1	1975	Yem-un	Otomatik	20
2	1985	Yem	Otomatik	13
3	1993	Yem-un	Otomatik	20
4	1999	Yem-un	Otomatik	10
5	2010	Yem	Otomatik	20

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yem fabrikalarında yapılan çalışmada, yem fabrikalarının % 37.5'inin tam otomatik, % 62.5'inin yarı otomatik üretim teknolojisi kullandıkları belirlenmiştir (Demir ve Elmalı 2011). Diyarbakır'da yapılan bir çalışmada ise yem fabrikalarının kapasite kullanım oranlarının % 50.3 olduğunu tespit etmişlerdir (Denil ve arkadaşları (2015).

Tekerli (2011), Ege Bölgesi'nde bulunan yem fabrikalarından 41 tanesi ile anket çalışması yapmıştır. Çalışma sonucunda bölgede kanatlı yemi üreten entegrelerin yüksek kapasite ile çalıştığını ancak büyükbaş ve küçükbaş yemi üreten fabrikaların kapasite kullanım oranlarına paralel olarak bir yada iki vardiya çalıştığını tespit etmiştir.

6.4.2 Yem fabrikalarında personel istihdamı ve eğitim durumları

Görüşülen yem fabrikalarında yönetici konumunda olan, beyaz yakalı statüsünde çalışan sayısı toplam 22 iken, mavi yakalı statüsünde çalışan sayısı ise 178'dir. Beyaz yaka statüsünde çalışanlarının 12'si üniversite mezunu iken, 8'i lise ve 2'si ilköğretim mezundur. Mavi yaka statüsünde çalışanlarının 109'u lise, 67'si ilköğretim mezunu, 2 çalışan ise okuryazar değildir (Çizelge 6.66).

Çizelge 6.66 Karma yem fabrikaların istihdam durumu

Fabrika	Beyaz yaka	Mavi yaka
1	5	65
2	4	16
3	7	40
4	4	35
5	2	22
Toplam	22	178

Budağ (2011), Van'da faaliyet gösteren yem fabrikalarında çalışan eleman sayılarının ortalama 16.2 kişi olduğu tespit edilmiştir.

Çizelge 6.67'de karma yem fabrikaların çalışanlarının eğitim düzeyleri gösterilmiştir. Yem fabrikalarında çalışan personeli eğitim düzeyinin, süt ve et işletmelerine göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Yem fabrikalarında çalışan yönetici konumunda olan 12 kişinin üniversite mezunu olduğu görülmektedir.

Çizelge 6.67 Karma yem fabrikalarının çalışanlarının eğitim durumu

	Beyaz yaka	Mavi yaka
Üniversite	12	-
Meslek Yüksek Okulu	-	-
Lise	8	109
İlköğretim	2	67
Okuryazar değil	-	2

6.4.3 Yem fabrikalarında üretim yapısı

6.4.3.1 Karma yem fabrikalarının yem hammaddelerinin temin yerleri

Erzurum'da faaliyet gösteren karma yem fabrikaları, Erzurum dışında Çizelge 6.68'de gösterilen illerden yem hammaddesi olarak işleme yapmaktadır. Bu duruma göre diğer illerden en fazla tedarik edilen ürün mısır olup, arkasından kepek gelmektedir. Yine en fazla ürün çeşidi ise (Arpa, Mısır, Buğday, Kepek, Pamuk tohumu) Diyarbakır ilinden tedarik edilmektedir. Fabrika işletmecileri Erzurum'da hasat geç başladığından ilkönce diğer illerden yem hammaddesi tedarik ettiklerini belirtmişlerdir.

Çizelge 6.68 Karma yem fabrikalarının yem hammaddelerinin temin yerleri ve sıklığı*

	Kars	Diyarbakır	Trabzon	Bayburt	Batman	Mardin	Iğdır	Erzincan	Muş	Gaziantep	Adana	Şanlıurfa	Elazığ	Ordu	İstanbul
Arpa	1	1	1												
Mısır		2		2	1	3	3								
Çavdar				2											
Buğday	1	1					1	2	1						
Kepek		4				3				1					
Pamuk Tohumu		1									1	3			
Ayçiçeği Küspesi											4			2	
Melas													1		
Vitamin Mineral											1		1		3

*(diğer illerden tedarik eden işletme sayısı)

Budağ (2011), Van'da yem fabrikalarının karma yem üretiminde kullanılan ham maddelerin çoğunlukla, bu çalışmada çıkan sonuca benzer şekilde, Doğu ve Güney Doğu Anadolu illerinden sağlandığını belirtmektedir. Üretilen yemlerin ise; Van (% 14.7), Ağrı (% 14.7), (Kars % 14.7), Muş, (% 11.7), Iğdır (% 11.7), Bitlis (% 11.7), Hakkâri (% 8.8), Siirt (% 5.8), Artvin (% 2.9), Ardahan (% 2.9) illerine satıldığını tespit etmiştir.

Karabulut vd. (2000) tarafından, genellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nden temin edilen ham maddenin temin edilemeyen kısmının (soya, pamuk tohumu ve ayçiçeği küspesi ile vitamin-mineral katkılarını) Akdeniz Bölgesi'nden karşılanmasının nedeninin bu bölgenin ham madde yönünden güçlü bir yapıya sahip olmasının yanında yağ fabrikalarının bu bölgede bulunmasından kaynaklandığını belirtilmektedir (Budağ, 2011).

6.4.3.2 Karma yem fabrikalarının yem hammaddelerini temin etme şekli

Çizelge 6.69'da yem fabrikalarının hammaddeyi temin etme şekli verilmiştir. Karma yem sanayinde kullanılan hammaddelerinin en fazla tüccarlar ve ardından çiftçilerden temin edildiği görülmektedir.

Çizelge 6.69 Karma yem fabrikaların yem hammaddelerini temin etme şekli

	Çiftçi	Tüccar	TMO	Fabrika
Arpa	4	4	3	1
Mısır	3	5		
Çavdar	4	2		
Buğday	4	4	2	1
Kepek	1	5		
Pamuk Tohumu		3		
Ayçiçeği Küspesi	1	4		
Melas		3	1	4
Vitamin Mineral		2		
Toplam	17	32	6	6

6.4.4 Karma yem fabrikalarının pazarlama yapısı

Çizelge 6.70’de fabrikaların ürettikleri karma yemleri pazarladıkları iller yer almaktadır. Buna göre en fazla besi yeminin satıldığı iller Ardahan, Kars ve Bayburt iken, süt yemi en fazla Bayburt ve Kars illerine satılmaktadır.

Çizelge 6.70 Karma yem fabrikaların yemlerini sattıkları iller

	Besi yemi	Süt Yemi
Ardahan	3	1
Kars	3	2
Ağrı	1	-
Iğdır	1	-
Erzincan	1	1
Bayburt	3	2
Trabzon	1	1
Rize	1	1

Budağ (2011), Van karma yem fabrikalarında üretilen yemin tümüyle çevre illerde satıldığı herhangi bir ihracat yapılamadığını bildirilmiştir.

Karma yem fabrikaları ürettikleri besi yemlerinin % 85.7’sini çiftçi, tüccar ve bayi’ine satarken, % 14.3’ünü kooperatiflere satmaktadır. Karma yem fabrikalarında üretilen süt yemlerin ise % 66.6’sı tüccar ve çiftçiye, % 22.2’si bayi’ine, % 11.1’ kooperatiflere satmaktadır (Çizelge 6.71).

Çizelge 6.71 Karma yem fabrikaların besi ve süt yemleri satış kanalları (%)

	Besi yemi*	Süt Yemi*
Çiftçi	28.6	33.3
Tüccar	28.6	33.3
Bayii	28.6	22.2
Kooperatif	14.3	11.1

*çoklu cevap kullanılmıştır

Budağ (2011), Van'da yem fabrikalarının karma yemi pazarlamada daha çok % 81.9 oranla bayii yolunu tercih ettiklerini (toptancı % 8.8, fabrikada % 4.3, üretici % 3.9, diğer % 0.9) tespit etmiştir.

6.4.5 Karma yem fabrikalarının faaliyetlerinde yaşadıkları sorunlar

6.4.5.1 Karma yem fabrikalarının hammadde temininde yaşadıkları sorunlar

Çizelge 6.72'da fabrika işletmecilerinin hammadde temininde yaşadıkları sorunlar yer almaktadır. Fabrika işletmecileri hammadde temininde yaşadıkları en önemli sorunların yeterli miktar ve kalitede hammadde bulunamayışı, nakliye sırasında karşılaşılan güçlükler ve hammadde fiyatlarının yüksekliği olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca işletmeciler müdahale alımlarının açıklama zamanlarının problem yarattığını belirtmektedirler.

Çizelge 6.72 Karma yem fabrikalarının hammadde temininde karşılaştıkları sorunlar

Problem	Sayı*	%
Yeterli miktar ve kalitede hammadde bulunmayışı	5	26.3
Nakliyede karşılaşılan güçlükler	5	26.3
Hammadde fiyatlarının yüksekliği	3	15.8
Devlet politikalarındaki kararsızlık ve tutarsızlıklar	2	10.5
Girdi piyasalarındaki istikrarsızlıklar	2	10.5
Finansman sorunları	2	10.5
Toplam	19	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

Demir ve Elmalı (2011), Doğu Anadolu Bölgesi'nde yem fabrikalarının hammadde temininde karşılaştıkları sorunların başında, bu çalışmada elde edilen sonuçlara benzer şekilde, nakliye ve ulaşım masraflarının yüksek olması ve yem hammaddesinin yeterli miktar ve kalitede bulmakta yaşanan sıkıntıların geldiğini belirtmiştir.

6.4.5.2 Karma yem fabrikalarının yem üretiminde karşılaştıkları sorunlar

Karma yem fabrikalarının karma yem üretiminde karşılaştıkları sorunlar çizelge 6.73’de verilmiştir. Buna göre yem fabrikalarının karşılaştıkları problemler arasında yem hammaddelerinde kalite standardının olmaması, yetişmiş eleman temini ve maliyet ilk sırada gelmektedir. Görüşülen işletmecilerin her beşinden dördü bu problemleri yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca bir işletmeci denetlemelerin yetersiz olduğunu belirtmektedirler.

Çizelge 6.73 Yem fabrikalarının üretimde karşılaştıkları sorunlar (%)

Üretimde karşılaşılan problemler	Sayı*	%
Kalite standardının olmaması	4	12.5
Yetişmiş eleman temini	4	12.5
Maliyet	4	12.5
Hammadde temini	3	9.4
Fiyatlardaki istikrarsızlık	3	9.4
Devlet politikaları	3	9.4
Analiz laboratuvarı bulunmaması/yetersizliği	3	9.4
Tahsilat güçlükleri	2	6.3
Haksız rekabet	2	6.3
Teknolojinin yenilenmesinde karşı.güçlükler	2	6.3
Talep yetersizliği	1	3.1
Denetim yetersizliği	1	3.1
Toplam	32	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

Denli ve arkadaşları (2015), Diyarbakır’da bulunan yem fabrikaları ile yaptıkları çalışmada, yem fabrikası işletmecilerinin % 87.5 oranla yemin alıcısı konumundaki müşterilerin yani hayvan yetiştiricilerinin bilinçsiz olmasının, % 75.0 oranla ise hammadde fiyatlarının yüksek olmasının kendileri için birinci derecede önemli sorun olduğunu belirttiklerini ifade etmişlerdir.

6.4.5.3 Karma yem fabrikalarının düşük kapasite ile çalışma sorunları

Yem fabrikalarının düşük kapasite ile çalışma nedenleri çizelge 6.74’te verilmiştir. Toplam yanıtların yüzdesi alındığında, talep yetersizliği, sermaye yetersizliği ve enerji

maliyeti % 15.4 oranla fabrikaların düşük kapasite ile çalışmalarının en büyük nedenleri olarak tespit edilmiştir. Yani beş işletme işletmeden dördü talep yetersizliğinin, sermaye yetersizliğinin ve enerji maliyetinin düşük kapasite ile çalışmanın nedeni olduğunu belirtmiştir. Diğer önemli nedenler ise, çiftçilerin karma yem konusunda bilinçli olmamaları, nakliye ve hammadde temininde karşılaşılan güçlüklerdir.

Çizelge 6.74 Yem fabrikalarının düşük kapasite ile çalışma nedenleri (%)

Düşük kapasite ile çalışma nedenleri	Sayı*	%
Talep yetersizliği	4	15.4
Sermaye yetersizliği	4	15.4
Enerji maliyeti	4	15.4
Çiftçilerin karma yem konusunda bilinçli olmamaları	3	11.5
Nakliye	3	11.5
Hammadde fiyatlarının yüksekliği	3	11.5
Hammadde temininde karşılaşılan güçlükler	2	7.7
Haksız rekabet	1	3.8
Vasıflı eleman temini	1	3.8
Fiyat istikrarsızlığı	1	3.8
Toplam	26	100.0

*çoklu cevap kullanılmıştır

Demir ve Elmalı (2011), Doğu Anadolu'daki yem fabrikalarının kapasite kullanım oranının ortalama % 44.6 olduğunu, bunun nedeninin ise % 62.5 oranında talep yetersizliğinden kaynaklandığını belirtmektedirler. Bu çalışmada Erzurum'daki bulgulara benzer sonuçlar elde edilmiştir.

6.4.6 Karma yem fabrikalarının devletten en önemli beklentileri

Karma yem fabrikalarının devletten en önemli beklentileri yemde KDV oranının düşürülmesidir. Yemde KDV oranı % 8 olmakla birlikte, işleyiciler bu oranın % 1'e düşürülmesini istemektedirler. İşletmeciler, denetim ve yaptırımların prosedürden öteye gitmesi gerektiğini, uygulamaya aktarılması gerektiğini vurgulamışlardır. Çizelge 6.75'te gösterilen beklentilerin dışında fabrika sahipleri piyasada istikrarın sağlanması gerektiğini ve özellikle çiftçilerin sorunlarının çözülmesi gerektiğini, çiftçi sorunlarının kendilerine yansımalarını bildirmişlerdir.

Çizelge 6.75 Yem fabrika sahiplerinin devletten beklentileri

	Sayı	%
KDV düşürülmeli	5	33.3
Üretici firmalara kullanılan faiz oranları düşürülmeli	3	20.0
Kalite konusunda denetimler artırılmalı, haksız rekabet önlenmeli	3	20.0
Dışa karşı koruma önlemleri artırılmalı	4	26.7
Toplam	15	100.0

Demir ve Elmalı (2011), yaptıkları çalışmada bu çalışmaya yakın sonuçlar elde etmiştir. Araştırmacılar, Doğu Anadolu Bölgesi'nde karma yem sektöründeki işletmecilerin üretimlerini artırabilmek için devletten en önemli beklentilerinin yemdeki KDV oranının düşürülmesi (% 75) ve haksız rekabeti önleyecek denetim sistemi oluşturulması (% 62.5) olduğunu tespit etmiştir.

6.4.7 Karma yem fabrikalarının gelecekteki beklentileri

Yem fabrika sahiplerinin gelecekteki beklentileri çizelge 6.76'da gösterilmiştir. Yem fabrika sahiplerinin gelecekteki en büyük öngörülerinden birisi 4.4 ortalama ile gelirdede düşüş olacağı iken, ürünler çeşitlendirilecek olması öngörüsü en düşük ortalamaya sahiptir (2,2).

Çizelge 6.76 Yem fabrikaları işletmecilerinin gelecek için düşünceleri

	Ortalama	Standart sapma
Aynı düzeyde devam edecek	2.6	0.548
Gelirde düşüş olabilir	4.4	0.894
Ürünler çeşitlendirilecek	2.2	0.837
İstihdam sayısı artacak	2.8	1.304

1. kesinlikle olabilir 2. Olabilir 3. Emin değilim 4. Olamaz 5. Kesinlikle olamaz

6.5 Süt, Et ve Yem İşletmelerinin Hayvancılığa Dayalı İşletmelerin Erzurum Ekonomisine Katkılarının Değerlendirilmesi

Hayvancılık, gıda temininde olduğu kadar kırsal alanın kalkınması ve kırsal kesimde hayat standartlarının yükseltilmesi açısından da son derece önem arz etmektedir. İşletmelere yöneltilen hayvansal ürünleri işleyen işletmelerin il ekonomisine yaptığı

katkıları değerlendiriniz sorusuna verilen yanıtlar Çizelge 6.77’de yer almaktadır. İşletmeler sektörün en önemli katkısının katma değer yaratması (4,40) olduğunu belirtmişlerdir. Sektörün il ekonomisine yaptığı ikinci önemli katkı ise istihdam (3,77) yaratmasıdır. Ancak işletmelere göre sektör henüz yabancı yatırımın çekilmesinde bir katkıya sahip değildir. Sektörün önemli katkılarından birisi de hayvancılık desteklerinden faydalanılmasının sağlanmasıdır. Erzurum hayvancılık alanında verilen desteklerden önemli ölçüde fayda sağlayan illerden birisidir. Bakanlık, TKDK, KUDAKA, KOSGEB gibi kurumların IPARD, DAP kapsamında verilen destekler hayvancılık sektörü için önemli fırsatlar yaratmaktadır. İşletmelerinin sınırlı sermayeye sahip olması ise yeni yatırımların yapılmasını zorlaştırmaktadır.

Çizelge 6.77 İşletmelerinin hayvancılık sektörünün Erzurum ekonomisine katkılarının değerlendirilmesi

Katkılar	Ortalama	Standart Sapma
Kırsal alanda alt yapı hizmetlerinin gelişmesini sağlamaktadır	3,07	1,202
Çiftçi ailesinin yaşam standardının yükselmesini sağlamaktadır	3,60	1,037
Bu sektörden elde edilen gelirlerin ilde çeşitli yatırımlara dönüştürülmektedir	2,50	1,306
Yabancı yatırımın çekilmesi sağlanmaktadır	1,53	1,008
Hayvancılığa yapılan desteklerden faydalanmasına imkan sağlanmaktadır	3,70	,988
Hayvancılıkta katma değeri artırmaktadır	4,40	,968
İstihdam yaratmaktadır	3,77	1,251

1. Kesinlikle katılmıyorum..... 5.Kesinlikle katılıyorum

7. ERZURUM İLİ SÜT/SÜT ÜRÜNLERİ SEKTÖRÜNÜN REKABET ANALİZİ

1980 sonrasında kalkınma paradigmasındaki değişim ile birlikte, ortaya çıkan yeni teoriler ve politikalar çerçevesinde bölgesel yaklaşımlar büyük önem kazanmış ve yerel potansiyellere dayalı kalkınma yaklaşımları ön plana çıkmıştır. Bu değişimlere paralel olarak yeni araştırmalar, kalkınma ajansları, politikalar sanayi kümelerinin kurulması hususunda yoğunlaşmıştır.

M. Porter'ın Rekabetçi Üstünlükler Teorisi kapsamında ortaya koyduğu kümelenme yaklaşımı ve Elmas Modeli, endüstrilerin rekabetçi üstünlüklerinin analiz edilmesinde kullanılmaktadır. Tezin bu bölümündeki amacı kümelenme dinamikleri ile Erzurum'da süt sektöründe faaliyet gösteren firmaların rekabet gücü ortaya koymaktır.

Modelde rekabet gücünü belirleyen temel faktörler girdi koşulları, talep koşulları, firma stratejisi ve rekabet yapısı, ilgili ve destekleyici kuruluşlardır. Devlet faktörü ise sistemin rekabet gücünü dışardan etkileyen diğer önemli bir faktördür. Elmas modelinde, rekabet gücünü belirleyen değişkenler sürekli olarak birbirini etkilemektedirler.

Elmas modelinde rekabet avantajını belirleyen faktörlerin Erzurum süt sektöründe avantajlı olup olmadıkları 3'lü likert ölçeği kullanılarak analiz edilmiştir. Daha önce süt sektörü ile yapılan çalışmalarda dikkate alınarak, süt işletmelerinin rekabet üstünlüklerini etkileyen Elmas modelinin başlıca alt değişkenleri belirlenmiştir. Daha sonra bu değişkenler, Elmas modeli çerçevesinde tek tek incelenerek söz konusu işletmelerin rekabetçi gücünün değerlendirilmesinde kullanılmıştır. Bunun için Elmas Modeli faktörlerine ilişkin soruların ortalama değerleri alınarak, her bir faktörün ortalama değeri elde edilmiştir. İncelenen işletmelerin rekabetçilik gücünün analizinin sonuçları aşağıdaki tablolarda verilerek sonuçlar özetlenmiştir.

Faktör değişkenine, anket formunda yer alan faktör koşullarına ilişkin 7 adet soruya, yanıtlayıcı firmaların vermiş oldukları cevapların ortalaması alınarak ulaşılmıştır.

Faktör koşullarına ilişkin sektörde faaliyet gösteren işletmelere sunulan yargılar bakımından ilde üretilen süt miktarının aldığı ortalama puan 2.7 olup, sanayiye ulaşan süt miktarı yeterli görülmemektedir. Yine süt ürünleri işletme sahiplerinden bazıları yaz aylarında sütün yeterli olduğunun ancak kış aylarında süt miktarının çok azaldığını belirtmişlerdir. Soğuk Zincir sistemine sahip iki işletme il dışından süt aldığını belirtmiştir. Sektöre bilgi ve yenilik bakımında önemli katkılar sağlayabilecek olan üniversite ile ilişkiler ise pek fazla gelişmediği görülmektedir (Çizelge 7.1).

Çizelge 7.1 Süt/süt ürünleri sektörü faktör koşulları

Faktör Şartları	Ortalama	Standart Sapma
İşgücünün yeterliliği açısından avantajlıdır	1.9	1.02
İlde üretilen süt miktarı açısından avantajlıdır	2.7	0.75
Finansman temini açısından avantajlıdır	2.2	1.01
Altyapı açısından avantajlıdır	2.0	1.03
İlde Ziraat Fakültesi bulunması avantajdır	2.1	1.02
Firmalar son teknolojiye erişebilmektedirler	2.0	1.03
Soğuk Zincir Lojistik firmaları yeterince mevcuttur	2.9	0.45

Ölçekte 1. Katılıyorum 2. Katılmıyorum 3. Görüşüm yok anlamındadır.

Daha öncede belirtildiği gibi Erzurum ilinde ticarete konu olan süt miktarı, üretilen sütün yaklaşık % 10'u dur ve ülke geneli ile kıyaslandığında oldukça düşüktür. Bu durum Erzurum ili hayvancılığının en önemli sorunlardan birisidir. İşletmeciler, 10 baş ve üzerinde süt sığına sahip işletmelere soğutma tankı verilmesi gerektiğini; özellikle yakın köylere süt toplama merkezi kurulması gerektiğini belirtmişlerdir. Süt değer zincirinde soğuk zincir sisteminin eksik olması sütün kalitesinin düşmesine neden olmaktadır. 2015 yılında KUDAKA, Atatürk Üniversitesi ve Kalkınma Bakanlığı işbirliği ile 'Erzurum İli Süt Üretiminde Soğuk Zincir Altyapısının Projelendirilmesi' isimli proje yapılmıştır. Projenin; Erzurum ilinde süt üretiminde soğuk zincirin yaygınlaştırılması; çiftçinin ham sütünü günlük olarak satarak sürekli ve yeterli gelir elde etmesine, süt üretici birlikleri ve kooperatifler süt toplama faaliyeti ile işlevsel hale gelmesine ve ayrıca hijyenik, toplu ve soğutulmuş sütün süt işleyen fabrikalara bir süreklilik içinde ulaşarak kapasite artırımına ve üretimde etkinliğe önemli katkılar sağlayacağı belirtilmektedir. Çalışmada elde edilen bulgulara benzer şekilde literatürde aşağıdaki çalışmalar ve sonuçları verilmiştir.

KUDAKA tarafından hazırlanan Kuzeydoğu Anadolu Bölge Planı çalışmasında, bölgede üretim açısından ayırt ediciliği olan hayvancılıkta başta et ve süt olmak üzere kaliteli, yeterli ve sürekli hammaddenin işleme için sağlanamamasının sosyal ve teknik altyapıdaki eksiklerden kaynaklanan en önemli sorun olduğu dile getirilmektedir.

Çakal ve Sert (2013), Doğu Anadolu Süt ve Süt Ürünleri Strateji Planı'nda, bölgedeki süt işleme sektörünün sorunları arasında, yeterli kalite ve miktarda hammadde temini sorununun öne çıktığını, ikinci sıradaki süt toplamadaki zorlukların (soğuk zincir sorunu) temelde birinci sorunu tetikleyen sebeplerden olduğunu belirtmişlerdir.

Faktör koşulları açısından işgücünün yeterliliği 1.9 puan almıştır. Sektörde özellikle bazı ürünlerin üretiminde usta elemana ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin bir işletmeci peynir yapımı için Balıkesir'den peynir ustası getirdiğini belirtmiştir. Tabii bu durum işletmenin maliyeni artırmaktadır. Bu konuda ki bilgi eksikliğini gidermek için gerekli eğitim üniversite ve İl Tarım Müdürlüğü aracılığıyla verilmelidir.

Talep koşulları kapsamında, ilde süt ve süt ürünlerine olan talep miktarı yüksektir yargısı 1.45 puan almıştır. Bu durum il içinde süt ve süt ürünlerine talebin yüksek olduğunu göstermektedir. İlde sanayiye yeterli süt ulaşmadığından, işletmeler düşük kapasite ile çalışmaktadırlar. Buda katma değer kaybına neden olmaktadır. Ayrıca son zamanlarda ihracat yapan firmaların ihracatı bırakmaları nedeniyle iç piyasaya yönelmelerinin bu işletmeleri etkilediği de belirtilmektedir.

Çizelge 7.2 Süt/süt ürünleri sektörü talep koşulları

Talep Koşulları	Ortalama	Standart Sapma
İlde süt ve süt ürünlerine olan talep miktarı yüksektir	1.5	0.83
Tüketici kaliteli ürünü tercih etmektedir	1.7	0.93
Müşterilere ve hedef pazara erişim kolaydır	1.9	0.99
İlde üretilen ürünlere bölge dışından da talep gelmektedir	1.7	0.93
Firmaların kapasite kullanım oranı yüksektir	2.7	0.66

Ölçekte 1. Katılıyorum 2. Katılmıyorum 3. Görüşüm yok anlamındadır.

İşletmeler Pınar, Ülker gibi büyük firmaların ilden daha fazla fiyat vererek süt aldıklarını dolayısıyla bu firmalarla rekabet edemediklerini belirtmişlerdir. Değişkenler arasında en yüksek ortalamaya firmaların kapasite kullanım oranı yüksektir yargısıdır. Bu durum firmaların düşük kapasite çalıştıklarını göstermektedir.

Erzurum süt ve süt ürünleri sektörünün ilgili ve destekleyici endüstriler açısından rekabet gücü en düşük olan işletmelerin ihtiyaç duydukları makine ve ekipmanını sağlayan firmaların ve tamir işlerini yapacak firmaların yeterince mevcut olmamasıdır. İşletmeler bu makineleri diğer illerden tedarik etmektedir. Buda maliyetlerini artırmaktadır. İşletmeler, tamir tadilat için başka illerden usta çağırdıklarını, bununda zaman ve maliyet bakımından problem olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca ustaların her talep ettiklerinde gelemedikleri durumlarda olduklarını ifade etmişlerdir. Yine süt değer zincirinin bu halkasının da eksik olduğu görülmektedir. Değer zincirindeki bu eksik aktörlerin sektörde varlığı sağlanıldığı takdirde sektör çok daha ileriye gidecek ve sektörün yerel ekonomiye katkısı daha da artacaktır. Ayrıca bu sektörlerin varlığı ile ilde yeni istihdam ve hizmet alanları ortaya çıkacaktır. Erzurum'da sektörün bu eksikliğini giderecek ve bu konuda usta eleman yetiştirecek bir eğitim kurumuna ihtiyaç vardır. İlde yeterince ambalajlama ve paketleme firmaları da yoktur. Ürünlerin korunması ve daha hijyenik olmasında, marka bilgilerinin de görülmesi gibi artıları olan ambalaj, süt ve süt ürünleri için çok önemlidir. İlde iki adet teneke fabrikasının bulunduğu, vakum ve poşet malzemelerinin de yine diğer illerden tedarik edildiği belirtilmiştir. Sektör için tuz ve maya katkı maddelerinin de yine diğer illerden tedarik edildiği ifade edilmiştir. Ayrıca sivil toplum kuruluşlarının etkinliği ve üniversite ile işbirliği konularında da eksiklikler görülmektedir. İlde yenilikçilik kapasitesini geliştirmek amacıyla üniversite başta olmak üzere sektörün ihtiyaçlarını dikkate alan araştırma merkezlerinin kurulması gerekmektedir.

Çizelge 7.3 Süt/süt ürünleri sektörü ilgili ve destekleyici endüstriler

İlgili ve Destekleyici Endüstriler	Ortalama	Standart Sapma
Tarım İl Müdürlüğü ile iletişim güçlüdür	1.3	0.73
İlde /Bölgede teknolojiyi geliştirmek için yeterli birim kurum vardır	2.1	1.00
Sivil Toplum Kuruluşlarının faaliyetleri etkindir	2.8	0.62
Sektörde üniversite ile iletişim/işbirliği güçlüdür	2.5	0.83
İşletmenin makine ve ekipmanını sağlayan firmalar yeterince mevcuttur	2.9	0.49
Tamir, tadilat isleri yapan firmalar yeterince mevcuttur	2.7	0.75
Ambalajlama ve paketlenme firmaları yeterince mevcuttur	2.7	0.75

Ölçekte 1. Katılıyorum 2. Katılmıyorum 3. Görüşüm yok anlamındadır.

Firma stratejileri ve rekabeti incelemek amacıyla sorulan yargılardan ürün fiyatları işletmecileri tatmin edici düzeydedir yargısı 2.7 puan almıştır. İşletmeler arasında rekabet, fiyat üzerinde yoğunlaşmaktadır. İşletmeciler, ürünlerini batıya göre daha fazla maliyetle işlediklerini, ancak rekabet etmek için daha ucuza satmak zorunda kaldıklarını dile getirmişlerdir. İşletmeler arasında işbirliği hemen hemen hiç yokken, üreticilerle işbirliği de fazla gelişmemiştir. İşletmeler birlikte hareket etmenin ortaya çıkaracağı faydaları bilmelerine rağmen bu konuda belli bir stratejileri yoktur. Ayrıca işletmeler büyük marketlerin yerel ürünler yerine Süttaş gibi büyük markaları tercih etmesinin rekabet güçlerini azalttığını belirtmişlerdir. Kendi bünyesinde Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerini gerçekleştiren KOBİ'ler, üniversite ve araştırma kurumlarıyla ve bir araya gelerek ortak proje üretebilirler.

Çizelge 7.4 Süt/süt ürünleri sektörü firma stratejileri ve rekabet yapısı

Firma Stratejileri ve Rekabet Yapısı	Ortalama	Standart Sapma
Süt üreticileri ile iletişim/işbirliği gelişmiştir	2.1	1.00
Firmalar arasında işbirliği ve kurumsal kapasite gelişmiştir	2.6	0.75
Firmalar standartlara uygun üretim yapılmaktadır	1.7	0.98
AR-GE faaliyetleri yeterlidir	2.4	0.94
Ürün fiyatları işletmeyi tatmin edici düzeydedir	2.7	0.73
Firmalar kalite bilincine sahiptir	1.7	0.92

Ölçekte 1. Katılıyorum 2. Katılmıyorum 3. Görüşüm yok anlamındadır.

Porter’ın yaklaşımına göre sektörün rekabet gücünü etkileyen diğer bir önemli bir yapı devlettir. Bu kapsamda ele alınan başlık altında yer alan merdiven altı üretim sektörü olumsuz etkilemektedir yargısı 1.1 puan almıştır. Buda sektörde merdivenaltı üretimin yoğun bir şekilde yapıldığını ve tam olarak önlem alınmadığını göstermektedir. İşletmeciler merdiven altı üretimin önlenmesi gerektiğini, bu durumun piyasayı öldürdüğünü belirtmişlerdir. Merdiven altı üretim ve geleneksel olarak üretilen ve Pazar yerlerinde satılan ürünler sektörde ciddi bir haksız rekabete yol açmaktadır. İşletmeler vergi, sigorta vb. gibi yükümlülüklerden muaf olmakta; gerekse hijyenik olmayan şartlarda üretim yapıldığı için sağlık açısından tehlike oluşturmaktadır.

Çizelge 7.5 Süt/süt ürünleri sektörü devletin rolü

Devletin Rolü	Ortalama	Standart Sapma
KOGEB desteklerinden yeterince yararlanılmaktadır	2.6	0.83
Kırsal Kalkınma Desteklerinden yeterince yararlanılmaktadır	2.4	0.94
Kalkınma Ajansı Desteklerinden yeterince yararlanılmaktadır	2.5	0.89
Kayıt dışı üretim (merdiven altı üretim) sektörü olumsuz etkilemektedir	1.1	0.45

Ölçekte 1. Katılıyorum 2. Katılmıyorum 3. Görüşüm yok anlamındadır.

Çeşitli kurumlar tarafından verilen teşviklerden yeterince faydalanmadığı görülmektedir. İşletmeciler, KOSGEB, Kırsal Kalkınma, ve Kalkınma Ajansı tarafından verilen desteklerin çok fazla prosedür gerektirdiğini ve ön koşulların yerine getirilmediği için bu desteklerden faydalanılmadığını ifade etmişlerdir. Ayrıca önem arz eden bir hususta işletmeciler desteklere başvuruda bulunsalar da bazı firmalara ayrıcalık tanınarak onların projelerinin geçirildiğini, kendilerinin şanslarının olmadığını altı çizmişlerdir.

Çizelge 7.6’da Elmas modelini oluşturan beş temel değişkenin alt değişkenlerinin ortalamaları gösterilmiştir. Bu ortalamalar, SPSS programında yer alan “compute mean” seçeneği kullanılarak oluşturulmuştur.

Çizelge 7.6 Erzurum süt/süt ürünleri sektörlerin rekabet edebilirliği açısından değişkenlerin avantajına ilişkin algılar

	Ortalama	Standart Hata
Faktör Koşulları	2.3	0.29
Talep Koşulları	1.9	0.48
İlgili ve Destekleyici Endüstriler	2.4	0.27
Firma Stratejileri ve Rekabet Yapısı	2.2	0.51
Devlet	2.1	0.67

Erzurum süt ve süt ürünleri sektörünün rekabet açısından diğer faktörlere göre en avantajlı olduğu faktör talep koşullarıdır. Buda ürünlere hem il içerisinde hem de il dışından talebin olmasından kaynaklanmaktadır. Sektörün rekabet gücünün artırılması için diğer koşulların iyileştirilmesi gereklidir.

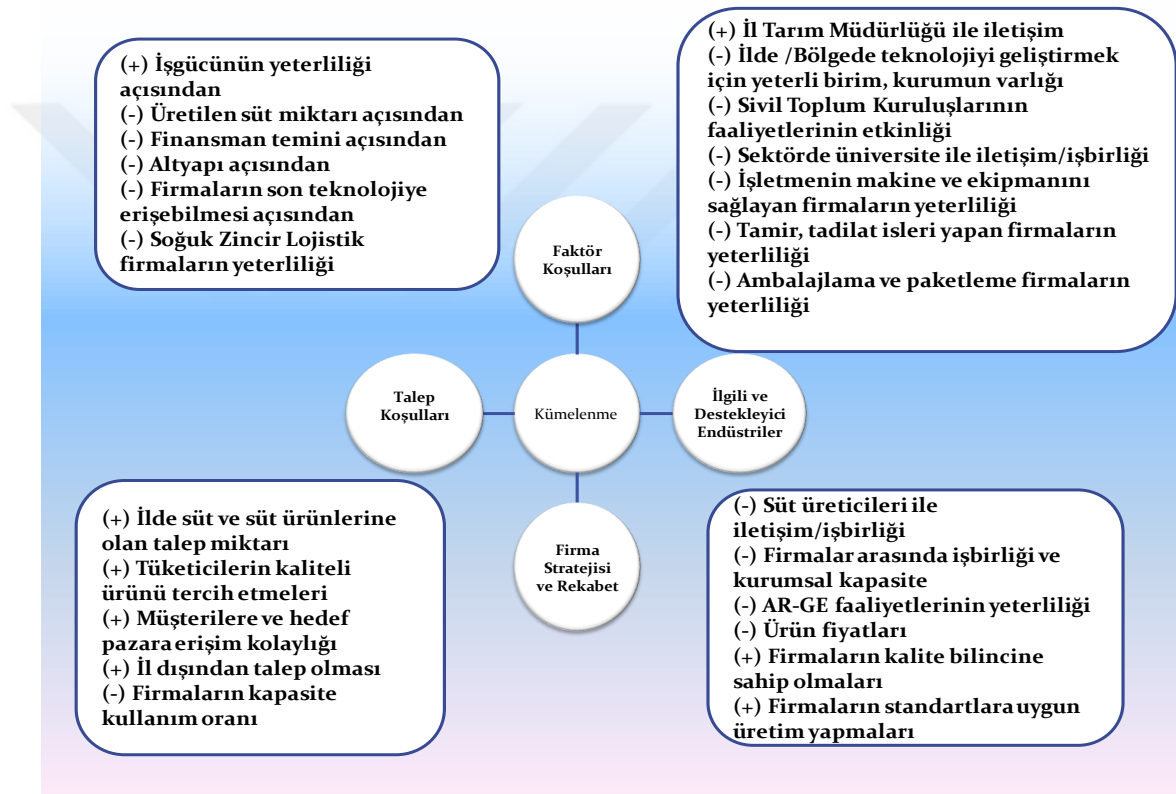
Elmas Modeli'ndeki kümelenme dinamikleri ile Erzurum süt sektörü kümelenme dinamiklerinin kendi aralarındaki ilişkinin düzeyi ve yönü çizelge 7.7'de görülmektedir. Korelasyon analizinin yapılabilmesi için değişkenlerin sürekli ve nicel oransal ölçme düzeyinde ölçülmüş değişkenler olması gerekir. Korelasyon analizinde değişkenlerin normal dağılım göstermesi halinde, değişkenler arasındaki ilişki Pearson korelasyon katsayısı ile belirlenir. Değişkenlerin normal dağılım göstermemesi halinde ise Kendall's tau-b veya Spearman korelasyon katsayılarına göre değişkenler arasındaki ilişki belirlenir. Porter'ın Elmas Modelindeki temel faktörlerin korelasyonu, sıralı veriler kullanıldığından Spearman Korelasyon kullanılarak analiz edilmiştir.

Çizelge 7.7 Temel değişkenler arasındaki korelasyon

Temel değişkenler		Faktör Koşulları	Talep Koşulları	İlgili ve Destekleyici Endüstriler	Firma Stratejisi ve Rekabet	Devlet
Faktör Koşulları	katsayı	1,000	-0,235	-0,276	0,174	-0,040
	P değeri	.	0,319	0,239	0,464	0,868
Talep Koşulları	katsayı	-0,235	1,000	0,262	-0,007	-0,199
	P değeri	0,319	.	0,265	0,975	0,400
İlgili ve Destekleyici Endüstriler	katsayı	-0,276	0,262	1,000	0,048	0,429
	P değeri	0,239	0,265	.	0,839	0,059
Firma Sratejisi ve Rekabet	katsayı	0,174	-0,007	0,048	1,000	0,018
	P değeri	0,464	0,975	0,839	.	0,940
Devlet	katsayı	-0,040	-0,199	0,429	0,018	1,000
	P değeri	0,868	0,400	0,059	0,940	.

Yapılan analiz sonucunda, Elmas Modeli'ni oluşturan temel bileşenler arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu durum kümelenme rekabeti belirleyen bu unsurlar arasındaki ilişkilerinin zayıf olduklarını göstermektedir.

Şekil 7.1'de Erzurum'da süt sektörüne ilişkin rekabet analizi sonuçlarının özeti verilmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi sektörün en rekabetçi olduğu faktör talep koşulları, en zayıf olduğu faktör ise faktör koşullarıdır.

Şekil 7.1 Erzurum süt sektörü rekabet analizi sonuçların özeti

8. ERZURUM İLİNDE HAYVANCILIĞA DAYALI FAALİYET GÖSTEREN KOBİ'LER İÇİN KÜMELENME MODELİ ÖNERİSİ:

Çalışmanın bu bölümünde saha araştırmasına ilaveten, dünyada yerel kalkınma ile ilgili dökümanlar incelenmiş olup, son yıllarda yerelin ekonomik kalkınmasında bir çok ülkede uygulanan ve başarılı sonuçlar alınan kümelenme modeli, öneri olarak sunulmuştur. Kümelenme Modeli, Erzurum'da hayvancılığa dayalı faaliyet gösteren KOBİ'ler için yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde rekabet gücünü artırmak ve markalaşmak için işbirliğini etkili bir araç olarak benimseyen ve kullanan bir strateji olarak önerilmiştir.

Kümelenme stratejisinin hayata geçirilmesi ile ilgili kısa vadede gerçekleştirilmesi gereken eylemler aşağıda sıralanmıştır.

- Küme platformunun oluşturulması
- Küme paydaşlarının belirlenmesi
- Mevcut durum analizi
- Liderlik grubun oluşturulması
- Ortak bir vizyonun geliştirilmesi
- Küme iş planının hazırlanması

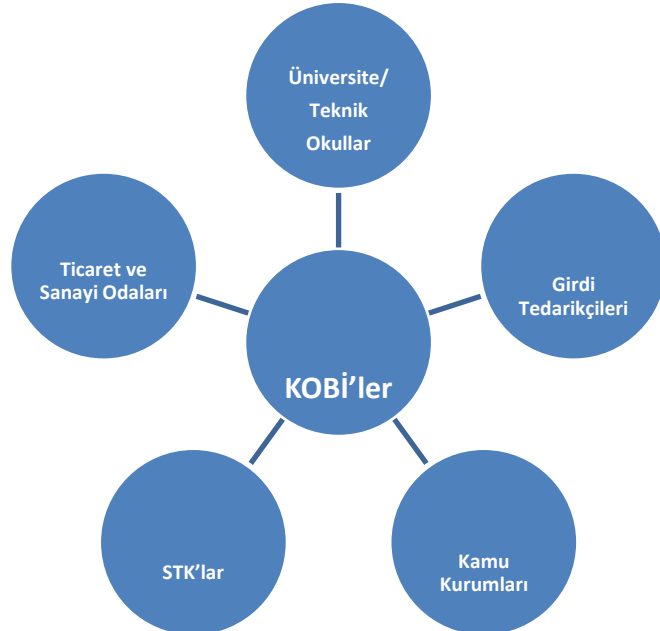
8.1 Küme Platformunun Oluşturulması

Kümelenme platformunun başkanlığını yerel düzeyde bir kamu otoritesi olan Kalkınma Ajansı'nın yürütmesi önerilebilir. Türkiye'de 2006 yılında yürürlüğe giren "5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun" ile Kalkınma Ajansları bölgesel gelişme alanında gerçekleştirilecek uygulamaların baş aktörleri haline gelmiştir. Bu nedenle kümelenme faaliyetlerinde Kalkınma Ajansı'nın liderlik yapmasında yarar görülmektedir. Türkiye'de küme adı altında olmayan ancak kamu kuruluşları tarafından bölgesel işbirliklerini teşvik edici, kümelenmeye yönelik destek mekanizmaları mevcuttur. Kalkınma Bakanlığı'nın Kalkınma Ajansları aracılığı ile sunduğu destek programları arasında kümelere yönelik özel çağrılara yer

verilmektedir. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Kümelenme Destek Programı doğrudan kümelere hitap eden bir destek programıdır, özellikle bu destekten faydalanılarak küme oluşumunun finansmanı sağlanabilir. Daha sonraki süreçte yerel kümelenme platformunun düzenli olarak toplantılar yapması, küme liderlerinin belirlenmesi, kümelenme stratejisinin hayata geçirilmesi, kümelenme yapısının hukuki bir yapıya kavuşturulması önerilmektedir.

8.2 Küme Paydaşlarının Belirlenmesi

Küme girişiminde mevcut paydaşların kümeye katılması ve işbirliği içerisinde olması önemli bir husustur. Bir küme girişimi, yalnızca ilgili işletmeleri değil, aynı zamanda kamu kurumları, eğitim ve araştırma kurumları ve Sivil Toplum Örgütlerini de kapsamalıdır. Bu manada Erzurum hayvancılık kümesi paydaşları, hayvancılık faaliyetini gerçekleştiren üreticiler, hayvansal ürün işleyen işletmeler, nakliyeciler, Araştırma Enstitüsü, Üniversite, İl/İlçe Tarım Müdürlükleri, Ziraat Odası Ticaret ve Sanayi Odası gibi kuruluşlardır.

Şekil 8.1 Hayvancılık kümesi paydaşları

Üreticiler ve hayvansal ürün işleyen işletmeler, kümenin ana aktörleri olup küme çalışmalarında önemli katkıları olacaktır.

Üniversite/Teknik Yüksek Okullar, küme geliştirme konusunda eğitim kurumlarının katkısı aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

- Küme içerisinde yer alan işletmeler ile ortaklık içerisinde gerçekleştirilen çeşitli kursların düzenlenmesi.
- Eğitim içeriğinin küme ihtiyaçlarına göre hazırlanması.
- İşletmelerin ihtiyaçlarına uygun laboratuvarlar, atölyeler, ekipmanların sağlanması.
- Küme içerisinde yer alan işletmelerle projeler yürütebilecek üniversite mezunu öğrencilerin yetiştirilmesi.
- Akademisyenlerin küme geliştirmeye öncülük etmesi.
- Üreticilerin ve işletmelerin ihtiyaçlarına cevap verecek teknik bilginin sağlanması.

Kamu Kurumları/AR-GE Merkezleri, yenilikçilik (inovasyon), ekonomik kalkınmanın en önemli unsuru olarak görülmektedir. Küme içerisindeki firmalar, araştırma geliştirme faaliyetleri için, marka yaratmak, ürün çeşitlendirmek amacı ile bu merkezlerden yardım alabilir.

Ticaret ve Sanayi Odaları, işletmelerin yurtiçi ve yurtdışı fuarlara katılımı sağlanabilir. Marka geliştirme konusunda işletmelere yol göstermek ve işletmelerin bu konuda proje yapmalarına destek olunabilir.

Ziraat Odaları, Bakanlığın çalışmaları ile ilgili bilgilerin çiftçilerle paylaşılması, çiftçiden gelen taleplerin Bakanlığın ilgili birimlerine ulaştırılması hususunda üreticilere yardımcı olabilirler. Ayrıca ziraat odaları tarafından tarımsal danışmanlık faaliyetleri de yürütülebilir.

Sektör Tedarikçileri, sektöre girdi sağlayan yem üreticileri, işletmelere makine-teçhizat sağlayan firmalardır.

Küme paydaşları belirlendikten sonra, küme platformu tarafından yapılan toplantılarla paydaşlara dünyada ve Türkiye’de kümelenme konusunda başarılı hikayelerin anlatılması, kümelenme konusunda işbirliği yapan işletmeler ve kuruluşlar için motivasyon olabilir.

8.3 Mevcut Durum Analizi

Küme platformu tarafından düzenlenen toplantılar ile, sektörle ilgili yayınlanmış rapor ve istatistiklerden, sektör paydaşlarının tecrübe ve bilgilerinden de faydalanarak sektörün mevcut durum tespit edilmelidir. Sektörün eksikliklerin ve gelişim alanlarının belirlenmesi amacıyla SWOT analizi yapılması ve küme faaliyetleri önceliklendirilmesi önerilebilir. Mevcut durumu tespit etmek amacı ile aşağıdaki bilgilerden faydalanılacağı düşünülmektedir.

Üretici açısından mevcut durumun incelenmesi	Hayvansal üretimin gerçekleştiği çiftliklerin altyapısı Hayvan yetiştirme faaliyeti Kaba yem üretimi ve tedarigi Karma yem üretimi ve tedarigi Veteriner hizmetleri ve veteriner ilaçları üretimi veya tedarigi Üreticilere yönelik finansal hizmetler Çiğ süt toplama ve taşıma hizmetleri Soğuk hava depolaması, toplama tesisleri, altyapı Çiğ süt deposu, paketleme işlemleri ve sistemleri Süt üretim makine ve ekipman kaynakları Süt ürünlerinde kalifiye eleman yetiştirme kaynakları Süt üretim ve ürün geliştirme hizmetlerine uzmanlaşmış teknik destek hizmetleri Sağlık ve kalite kontrol ve belgelendirme hizmetleri Ambalaj tedarikçileri Bölgesel, ulusal ve uluslararası pazarlama hizmetleri Süt üretimini ve hayvancılık sektörünü destekleyen ve denetleyen birimler Hayvancılık sektörü politikaları Hayvancılık ile ilgili araştırma geliştirme kaynakları
--	---

Süt işleme açısından mevcut durumun incelenmesi	Süt kalitesi ve muayene ve sağlık belgelendirme hizmetleri Çiğ süt paketlenme işlemleri Çiğ süt toplama ve taşıma hizmetleri Süt üretim makine ve ekipmanları kaynakları Süt ürünlerinde beceri geliştirme kaynakları Süt üretim ve ürün geliştirme hizmetlerine uzmanlaşmış teknik destek hizmetleri Sağlık ve kalite kontrol ve belgelendirme hizmetleri Ambalaj tedarikçileri Ulusal ve bölgesel pazarlama hizmetleri Finansal hizmetler Soğuk hava depolaması, altyapı Kamu destekleri Hayvancılık sektörü politikaları, kanunları ve yönetmelikleri Araştırma geliştirme kaynakları
---	---

8.4 Liderlik Grubun Oluşturulması

Küme kapsamında yapılan toplantılarda küme içerisinde lider olacak grupların tespit edilmemesi önerilmektedir. Küme içerisinde oluşturulacak lider grup, kümenin yönetim görevini üstlenecektir. Bu grupta özel ve kamu kurumlarını temsil edecek, hayvansal üretim değer zincirinde yer alan bütün aktörlerin temsilcileri yer alabilir. Küme iş planı bu grup tarafından hazırlanabilir.

8.5 Ortak Bir Vizyon Geliştirmek

Küme platformu ve liderlik grubunun öncülüğünde yapılan toplantılarda küme için bir ortak vizyon belirlenmesi önerilebilir. Bu kapsamda bütün paydaşların görüşleri dikkate alınmalıdır.

8.6 Küme İş Planının Hazırlanması

Kümelenme iş planı, kümelenme birlikteliğinin stratejisini ve performans ölçütlerini, kümelenme birlikteliğinin uygulanmasına yönelik faaliyetleri, bu faaliyetlerin tahmini maliyetlerini ve zaman planını vb. unsurları içeren iş planlarını içermektedir. Kümelenme iş planı en az beş yıllık dönem için yapılabilir. Bu aşamadan sonra artık

uygulamaya geçilmesi için bir eylem grubu oluşturulabilir. Bunun için bir eylem planı hazırlanmalıdır. Eylem planında, eylemin ne olduğu, gerekçesi, öncelik düzeyi (düşük, orta, yüksek), eylemin yapılaş amacı, temel faaliyetler ve yararlanılacak finans kaynakları belirtilmelidir.

Küme eylem planlarında oluşturulacak gruplara ilişkin görev tanımlamaları aşağıda yer almaktadır:

Küme Koordinasyonunu Grubu: Koordinasyon grubu aşağıdaki faaliyetleri yerine getirmesi önerilmektedir.

- Kümeyi temsil edecek bir hukuki yapının kurulması ve kapasitesinin güçlendirilmesi
- Kümelenme birlikteliğinin koordinasyonu
- Küme aktörlerinin kümelenme konusundaki farkındalığının güçlendirilmesi
- Küme aktörlerinin birbirlerini tanımalarını sağlayacak organizasyonlar
- Küme aktörlerinin katılımı için sektörel organizasyonlar
- Ortak küme markasının geliştirilmesi ve tanıtımı
- Lobi ve tanıtım faaliyetleri
- Yatırım promosyonu
- Pazar (yerel pazar dâhil) geliştirme faaliyetleri
- Uluslararası iş ağlarına erişim ve diğer kümelerle işbirliği vb.
- Kümeye ilişkin temel analizlerin yapılması (rekabetçilik vb.)
- Kümeye ilişkin sofistike analizlerin yapılması
- Kümelenme stratejisinin belirlenmesi ve yol haritasının hazırlanması
- Çeşitli mali destek programlarına başvuruların hazırlanması
- İşletmelerin rekabet gücünü artırmak üzere, akreditasyon, belgelendirme sistemi ve kalite altyapısı iyileştirilmesi
- Haksız rekabeti önlemek üzere (merdivenaltı) mevzuata uygun olmayan ürünlerin piyasaya arzının ve dolaşımının engellenmesi amacıyla piyasa gözetim ve denetim sistemlerinin sağlanması

İş Geliştirme Hizmetleri Birimi: Hammadde ve işgücü piyasası ve işbirliğine yönelik faaliyetleri yöneten birimdir.

- Nitelikli ve ara eleman işgücü piyasasını geliştirme (hayvancılık faaliyetleri hayvansal ürün işleyen işletmelere yönelik tekniker, mühendislik)
- Hammadde ve/veya ara malı kalitesini güçlendirmeye yönelik çalışmalar
- Hammadde ve/veya ara malı maliyetini düşürmeye yönelik çalışmalar
- Ortak fiziki altyapının güçlendirilmesine yönelik yatırımlar
- Üniversite – Sanayi İşbirliği Programları
- Pazar hakkında sürekli bilgi hizmetleri sağlayacak birimlerin kurulması
- Stratejik bilgi kaynaklarına erişim

Ortak İşlemlerin Yürütülmesi Grubu:

- Tedarikçi geliştirme programları uygulanması
- Ortak kullanım alanlarının kurulması
- Ortak kullanım depolarının kurulması
- Ortak hammadde veya ara malı teminine yönelik organizasyonlar
- Test/analiz laboratuvarının kurulması
- Küme aktörleri arasındaki en iyi uygulamaların yaygınlaştırılması
- Endüstriyel ortak yaşam
- Ortak ulaşım, vardiya planlama
- Ürün sertifikasyonu ve akreditasyonu
- Maliyet düşürme (hammadde, ambalaj, ekipman, hizmet, sigorta hizmetlerinin ortak satın alınımını kolaylaştırma)
- İhracat yapma potansiyeline sahip, yenilik yapma ve büyüme eğiliminde olan KOBİ'lerin desteklenmesi için devlet yardımları daha etkin hale getirilmesinin sağlanması

AR-GE Faaliyet Grubu:

- Uygulamalı AR-GE laboratuvarı kurulması
- Yenilik (ürün, süreç, pazar) destek programı
- Ortak kullanıma yönelik (test, simülasyon vb.) platformlarının kurulması
- Teknoloji takip, tanıtım ve transfer birimlerinin kurulması
- Üniversite – Sanayi İşbirliği Programları
- Çeşitli mali destek programlarına başvuruların hazırlanması (TKDK, KOSGEB, GTHB vs.)
- Ürün çeşitlendirme ve marka oluşturmaya yönelik programlar

Küme Tarımsal Danışmanlık Merkezi:

- Hayvancılık faaliyetleri, hayvansal üretim, yöntem ve tekniklerine ilişkin güncel gelişmelerin izlenmesi ve işleme konularında gerekli bilgileri aktarma
- Kalite kontrol, teknoloji, makine-teçhizat desteği sağlama
- Üniversitelerin Ziraat Fakülteleri ve Tarım Bakanlığı/İl–İlçe Tarım Müdürlükleri ile bilgi akışı içinde bulunarak güncel Mevzuat değişiklikleri hakkında üreticilerin bilgilendirmesi
- Eğitim toplantıları, proje eğitimi ve uygulamaya geçirilmesine yönelik teknik destek hizmeti sunmak
- Eğitim sektörünün işletmelerin talep ettiği alanlarda insan sermayesinin yetiştirilmesinin sağlanması
- KOBİ'lerin ve girişimcilerin rekabet güçlerini artırmak ve yeni pazarlara açılmalarını sağlamak için, iş kurma ve iş geliştirme aşamalarında eğitim ve danışmanlık hizmetinin sağlanması

8.7 İnceleme ve Değerlendirme

Kümelenme ile ilgili tüm eylemler gerçekleştirildikten sonra, kümenin performansı ve rekabet edebilirliği aşağıdaki soruların cevapları aranarak analiz edilebilir.

- Gerçekleştirilen faaliyetler, kümenin rekabetçi niteliklerini artırdı mı?
- Kümenin pazardaki konumu değişti mi?
- Yerel firma sayısı arttı mı?
- Kümenin yerel ekonomiye katkısı arttı mı?
- Yeni ürün geliştirme konusunda ilerleme sağlandı mı?
- Sektörde nitelikli eleman sayısı arttı mı?
- İşletmelerin cirosunda değişiklik oldu mu?
- Küme paydaşları arasında işbirliği arttı mı?
- Geline aşamada ne tür değişiklikler oldu?

9. SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarıma dayalı sanayiler, özellikle kırsal alanlarda gerçekleştirilen üretime talep oluşturması, yeni yatırımların yapılmasında teşvik edici unsur olması, istihdam olanağı yaratması gibi bir çok olumlu yönleriyle YEK'nın sağlanmasında temel strateji haline gelmiştir. Bu yüzden bu tür işletmelerin yerel alanlarda oluşturulması ve gelişmelerinin sağlanması için gerekli politika önlemlerinin alınması önem arz etmektedir. Yerel alanda ekonomik yapıyı oluşturan potansiyel alanları tespit edip yatırımları ve devlet teşviklerini bu alanlara yönlendirmek kaynakların doğru ve akılcı kullanılması açısından da önemlidir.

Bu araştırmanın temel varsayımı Erzurum'da hayvancılığa dayalı faaliyet gösteren işletmelerin, istihdam ve katma değer gibi sosyal ve ekonomik boyutlarda yerel ekonomiye katkıda bulunmasıdır. Bu hususta bu bölümde saha araştırması sonucu elde edilen bulgular ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

Erzurum'da hayvancılığa dayalı ürünleri işleyip katma değere dönüştüren KOBİ'ler, Erzurum'un yerel ekonomik kalkınmasında stratejik öneme sahiptir. Erzurum'da hayvancılığa dayalı ürün işleyen KOBİ'ler bölgenin diğer illerine göre daha fazla sayıda olup, bu iller Erzurum açısından da pazar potansiyeli oluşturmaktadır.

Hayvansal ürün işleyen KOBİ'lerin yerel ekonomiye ekonomik açıdan en önemli katkılarından birisi, kaynakları yerinde değerlendirmeleridir. Bu işletmeler üreticilerin temel hayvansal çıktılarını işleyerek çeşitli ürünlere dönüştürmekte ve tüketicinin hizmetine sunmaktır. Erzurum'da hayvancılığa dayalı faaliyet gösteren işletmelerin tamamı çiğ sütü, canlı hayvanı ve karma yem hammaddesini yerel üreticiden tedarik etmektedir. Süt işletmeleri yılda 100 ile 400 ton arasında süt işleyerek, sütü katma değerli ürünlere dönüştürmektedir. Bu sütün işlenmesinden civil peynir, beyaz peynir, kaşar peyniri, tulum peyniri, kolot peyniri, lor peyniri, yoğurt, ayran, kaymak ve tereyağı gibi çeşitli sanayi ürünleri elde edilmektedir.

Ancak Erzurum'da üretilen sütün az bir bölümü sanayiye ulaşmaktadır. Süt sektöründe soğuk zicirin yeterince gelişmemiş olması, uzak köylerden sütü getirmenin maliyetli olması ve bazı üreticilerin sütün üretici satış fiyatını düşük bulduğu için satmak yerine evde değerlendirmeyi tercih etmesi gibi nedenlerle sanayiye akatılan süt düşük düzeyde kalmaktadır. Araştırma bulgularına göre üreticilerin % 13.9'u sütü hiç pazarlamadan evde değerlendirmekte, diğer kısmı ise mandırlara ve araçlara sütünü pazarlamakla birlikte yine önemli bir kısmını evde değerlendirmektedir. Bu durum süt işletmelerinin düşük kapasite ile çalışmalarına neden olmaktadır. Bu hususta üreticiler, sütte bir taban fiyatın belirlenmesini ve devlet eliyle sütün toplanmasını istemektedirler. Bu önlemler alındığı takdirde çok daha fazla üretici değer zincirine katılmış olacak ve işletmelerin il ekonomisine yaptığı katkı artacaktır.

Et işletmeleri günde 300 kg ile 10 ton arasında değişen kapasite ile üreticilerden temin ettikleri canlı hayvanı et ürünlerine dönüştürmektedirler. Özellikle et işletmeleri ürünlerini bölgedeki diğer illere de pazarlama olanağı bulmaktadırlar. Et işletmeleri kavurma, pastırma, sucuk, salam, fermente sucuk, ısıtılmış sucuk, ısıtılmış sucuk benzeri ürün üretimi gerçekleştirmektedir. Ancak et işletmeleri de süt işletmeleri gibi kapasitelerinin çok altında çalışmaktadır. Bunun nedeni üreticilerin fazla maliyetten kaçınıp hayvanları yeterli olgunluğa erişmeden özellikle kurban amacı ile il dışına sevk etmeleridir. Üreticiler, hayvanlarına yeterli talebin olmadığını belirtirken, işletmeler yeterli hayvan olmadığından şikayet etmektedir. Bu noktada üreticilerin, kombinelerin, kasapların ve diğer paydaşların kırmızı et arzı ve talebi konusunda bir noktada buluşmaları gerekmektedir. Sözleşmeli üretim yapılarak bir üretim planlaması yapılması önerilebilir. Canlı hayvanların ilde değerlendirilmesi durumunda katma değer kaybı engellenebilir ve bu işletmelerin yerel ekonomiye katkıları artabilir.

Erzurum'da faaliyet gösteren karma yem fabrikaları üreticilerin ürettiği kaba yeme talep oluşturduğundan üretici gelirinin artmasını sağlamaktadırlar. Karma yem sanayisi ise hayvancılık işletmelerinin temel girdisi ve proteini yüksek fabrika yemi tedarik ederek, hayvansal üründe verimliliğin artırılmasına, dolayısıyla üretimin artırılmasına yani yine yerel ekonomiye katkıda bulunmaktadırlar. Ancak karma yem fabrikaları da özellikle talep yetersizliği ve sermaye yetersizliği nedeniyle tam kapasite ile çalışmamaktadır.

Üreticilerin yem üretimi konusunda bilinçlendirilmeleri ve fabrika sahiplerinin üreticilerle sözleşmeli üretim yapması durumunda bir üretim planlaması yapılabileceği düşünülmektedir.

Hayvancılığa dayalı faaliyet gösteren KOBİ'lerin yerel ekonomiye önemli katkılarından bir diğeri ise çeşitli faaliyet kollarında yaratılan istihdam olanaklarıdır. Araştırma kapsamında incelenen süt işletmelerinin % 50'si 1-9 arasında, % 50'si 10-49 arasında istihdam yaratmaktadır. Yine 3 et işletmesi 1-9 arasında istihdam yaratırken, diğeri bir işletme 10-49, bir işletme de 50-249 arasında istihdam yaratmaktadır. Araştırma kapsamında görüşülen yem fabrikalarında ise yaklaşık 200 kişi istihdam edilmektedir.

Et ve süt ürünleri ildeki çeşitli pazarlama kanalları tarafından talep edilerek tüketiciye sunulmaktadır. Yani bu ürünlere de talep oluşturan bir piyasa oluşmaktadır ve yine bu kanallarda kendileri ile ilgili çeşitli hizmetlere talep oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında görüşülen süt işletmelerinin % 50'si, et işletmelerinin % 36.4'ü kendi perakende mağazasında doğrudan tüketiciye satış yapmaktadır.

Sektörün önemli katkılarından birisi de hayvancılık desteklerinden faydalanılmasının sağlanmasıdır. Erzurum hayvancılık alanında verilen desteklerden önemli ölçüde fayda sağlayan illerden birisidir. GTHB, TKDK, KUDAKA, KOSGEB gibi kurumlar tarafından işletmelere çeşitli amaçlar için verilen destekler hayvancılık sektörü için önemli fırsatlar yaratmaktadır. Ancak bürokrasi ve işletmelerin bilinçsiz olmaları nedeniyle bu desteklerden yeterince faydalanılamadığı görülmektedir. Bu noktada işletmelerin konu ile ilgili uzmanlar tarafından bilinçlendirilmesi, devlet teşviklerinin ile kazandırılması noktasında fayda sağlayacaktır.

KOBİ'lere yönelik bir çok bakanlık destek ve teşvik vermesine rağmen, teşviklerinden en çok faydalanılan kurumların, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı-TKDK, KOSGEB ve KUDAKA olduğu görülmektedir. İşletmelerin diğeri kurumların verdiği teşviklerden haberdar olması için gerekli eğitimlerin verilmesi gerekli görülmektedir.

Araştırma kapsamında hayvancılığa dayalı faaliyet gösteren KOBİ'lerin yerel ekonomiye katkıları konusunda üreticilerin ve hayvansal ürün işleyen işletmelerin görüşleri sorulmuştur.

Üreticiler, hayvansal ürün işleyen KOBİ'lerin yerel ekonomiye en önemli katkısının Erzurum'da yerel ekonomiyi geliştirmesi (% 52.5) olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca üreticiler yine bu işletmelerin ilde yatırımı artırdığını (% 22.5), işsizliği azalttığını (% 13.8) ve bu devlet desteklerinden faydalanma imkânı sağladıklarını (% 11.3) ifade etmektedirler.

Hayvansal ürün işleyen işletmeler ise, yapmış oldukları faaliyetlerin il ekonomisine yaptığı katkı açısından en önemlisinin, ürünlerin işlenerek katma değer (4.40) yaratılması olduğunu belirtmişlerdir. Bu işletmelere göre diğer katkılar ise istihdam kaynağı (3.77) olması, çiftçi ailesinin yaşam standardının yükselmesi (3.60), kırsal alanda alt yapı hizmetlerinin gelişmesinin sağlanması (3.07) ve sektörden elde edilen gelirlerin ilde çeşitli yatırımlara dönüştürülmesi (2.50)'dir.

Erzurum'da hayvansal ürün işleyen işletmeler arasında birlikte çalışma kültürü ve ortaklık bilinci ve örgütlenme kültürü yeterli seviyede değildir. Bu işletmelerin önemli bir bölümü mikro veya küçük ölçekli ve aile şirketi olmalarından dolayı, tedarik, pazarlama, düşük kapasite kullanımı, rekabet gücü zayıflığı, finansman başta olmak üzere tek başlarına çözümünde zorlandıkları ortak sorunlara ortak çözümler üretmek için bir araya gelmeleri gerekmektedir. Çalışmanın önceki bölümlerinde belirtildiği gibi Kalkınma Bankasınca yapılan üç yıldız kümelenme analizi çalışmalar neticesinde "Erzurum'da istihdam ve işyeri sayıları dikkate alındığında süt ve et ürünleri sektörlerinde potansiyel kümelenme söz konusu iken var olan işletmelerin dağınık bir yapıda bireysel olarak hareket etmeleri nedeniyle söz konusu kümeden istifade etme imkânı bulunmamaktadır" sonucuna varılmıştır. Bu noktada sektörde kümelenme konusunda atılacak ilk adım sektördeki paydaşları biraraya getirerek öncelikle örgütlenmenin, işbirliği yapmanın avantajları hususunda farkındalık yaratmaktır.

Küme kapsamında, üreticilerin üniversite-sanayi işbirliği ile üretim konusunda bilinçlendirilmesi, daha kaliteli, daha verimli daha hijyenik ve yıl boyunca sanayiye arz edilen üretim oluşturulmasını sağlayacaktır.

KOBİ'lerde kümelenme yaklaşımını hayata geçirilmesiyle, ortak girişimler, işbirliği ve anlaşmaların yaratacağı avantajlarla üretim ve pazarlama olanaklarını maksimize edilebileceği düşünülmektedir. Kümedeki aktörler, rekabet gücünü artırarak sektördeki büyük işletmelerin kendilerini pazar dışında bırakmalarına ancak bu şekilde engel olabilirler. Kümelenme vasıtasıyla KOBİ'lerin tek başlarına elde edemeyecekleri finansal sermaye, uzmanlaşmış bilgi, eğitim hizmetleri, araştırma ve geliştirme olanakları sağlanabilir. Ortak teknolojiler, ortak alım ya da dağıtım kanalları ve ortak işgücü havuzları ile maliyetler azalacak sektör bir ivme kazanacaktır. Kalifiye insan kaynağı ve işbirliği ile geliştirilen rekabet gücü sayesinde hem Erzurum'un hemde bölgenin kalkınmasına katkıda bulunabilir.

Son söz; bu tez çalışması hayvancılığa dayalı KOBİ'lerin yerel ekonomik kalkınmaya katkılarını Erzurum ili düzeyinde ele almıştır. Yerel düzeyde bu konuyu ele alan az sayıda çalışmaya rastlanılmıştır. Benzer çalışmaların farklı alt sektörleri konu alacak biçimde yerel düzeyde yapılması ulusal kalkınmaya önemli katkılar sağlayacaktır. Hayvancılık, bitkisel üretim, turizm, yerel ürünler ve diğer konularda da çalışmalar yapılması karar vericilere yol gösterici olacaktır.

KAYNAKLAR

- Abdirahman, M.A. 2017. The Effect Of SMEs' Performance Indicators on Business Turnover As a Dimension of Economic Growth: Borama Case. Master Thesis.
- Akıncı, Y. 2011. Tar-Et ve Et Kombinasyonu Destekleme Politikalarının Erzurum Besi Hayvancılığı Sektörüne Etkilerinin Analizi. Yüksek Lisans Tezi, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Erzurum.
- Akpınar, R., Özsan, M.E. ve Taşçı, K.2012. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık Sektörünün Rekabet Edebilirliğinin Analizi. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı 5 Ocak.
- Aksoy, A. 2008. Doğu Anadolu Hayvancılığının Avrupa Birliğine Uyumu ve Rekabet Edebilirliğinin Analizi. Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Aksoy, A. ve Yavuz, F. 2011. Büyükbaş Hayvan Üreticilerinin Suni Tohumlama Yaptırma Kararlarını Belirleyiciler Üzerine Bir Analiz: Doğu Anadolu Bölgesi Örneği. Atatürk Ü. İİBF Dergisi, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı.
- Alsaç, F. 2010. Bölgesel Gelişme Aracı Olarak Kümelenme Yaklaşımı ve Türkiye İçin Kümelenme Destek Modeli Önerisi. Planlama Uzmanlığı Tezi. Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Ankara,189s.
- Aluftekin, N., 2007. Yerel Düzeyde Ekonomik Kalkınmada Tarımsal Ürün İşleyen KOBİ'lerin Rolü: Karaman İli Araştırması. Doktora Tezi. Ankara.
- Andersson, T., Serger, S.S., Sörvik, Jens. and Hansson, E.W. 2004. The Cluster Policies Whitebook.
- Anonim. 2006. Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013. Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Ankara. Web Adresi: <https://pbk.tbmm.gov.tr/dokumanlar/kalkinma-plani-9-genel-kurul>. Erişim Tarihi: 20.11.2017.
- Anonim. 2007. Beyaz Kitap-Türkiye İçin Kümelenme Politikasının Geliştirilmesi.
- Anonim. 2009. Bölgesel Eşitsizlik, Yerel Kalkınma ve Rekabet Edebilir Kentler Komisyonu Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Ankara.
- Anonim. 2011. Bingöl İli Hayvancılık Potansiyeli Profili. Fırat Kalkınma Ajansı.
- Anonim. 2011a. 2011-2013 KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı.
- Anonim 2012. Web Sitesi: www.kosgeb.gov.tr, Erişim Tarihi: 20.12.2017.
- Anonim. 2012a. Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kümelenme Destek Programı Başvuru Rehberi. Web Adresi: <https://kumelenme.sanayi.gov.tr/icerik/basvuru-rehberi>. Erişim Tarihi: 23.05.2017
- Anonim. 2013. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). Kalkınma Bakanlığı.
- Anonim. 2014. KOBİ'ler İçin Teşvikler. TİM AKADEMİ, İstanbul.

- Anonim. 2014a. Erzurum Tarım Strateji Belgesi (2014-2017). Web Adresi: <https://erzurum.tarim.gov.tr/Menu/26/Stratejik-Eylem-Planlari>. Erişim Tarihi: 23.05.2017.
- Anonim. 2015. KOBİ Stratejisi ve Eylem Planı 2015.
- Anonim. 2015a. 81 İl Sanayi Durum Raporu. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Genel Müdürlüğü.
- Anonim. 2016. 2016 Yılı Sektör Değerlendirme Raporu, Et ve Süt Kurumu, Ankara. Web Adresi: [https://www.esk.gov.tr/tr/10255/Sektorel Degerlendirme Raporlari](https://www.esk.gov.tr/tr/10255/Sektorel-Degerlendirme-Raporlari). Erişim Tarihi: 15.10.2017.
- Anonim. 2016a. Erzurum İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü.
- Anonim. 2017. TÜİK. Web Sitesi: (http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1033). Erişim Tarihi: 15.10.2017.
- Anonim. 2017a. Web Sitesi:(<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21540>). Erişim Tarihi:25.12.2017.
- Anonim. 2017b. Web Sitesi: (http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1035). Erişim Tarihi:20.10.2017.
- Anonim. 2017c. Web Sitesi: (http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1035). Erişim Tarihi:20.10.2017.
- Anonim. 2017d. Web Sitesi: (<https://www.tarim.gov.tr>). Erişim Tarihi:20.10.2017.
- Anonim. 2017e. Erzurum İli Uygun Yatırım Alanları Araştırması. Teknoloji, Araştırma ve İş Geliştirme Daire Başkanlığı. Web Sitesi: <https://www.kudaka.org.tr>. Erişim Tarihi: 21.10.2017.
- Anonim. 2017f. Erzurum İli Yatırım Destek ve Tanıtım Stratejisi 2017-2023. Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı, Erzurum. Web Sitesi: [http://bolgesel.kalkinma.gov.tr/Erzurum-yatirim-destek-ve tanitim-stratejisi](http://bolgesel.kalkinma.gov.tr/Erzurum-yatirim-destek-ve-tanitim-stratejisi). Erişim Tarihi: 21.10.2017.
- Anonim. 2017g. Web Sitesi: (<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik>. Erişim Tarihi:10.07.2017.
- Anonim. 2017h. Web Sitesi: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>. Erişim Tarihi:10.07.2017.
- Anonim. 2017ı. Web Sitesi: <https://biruni.tuik.gov.tr/hayvancilikapp/hayvancilik.zul>. Erişim Tarihi:11.07.2017.
- Anonim. 2017i. Türkiye Yem Sanayicileri Birliği. Web Sitesi: <http://www.yem.org.tr/>. Erişim Tarihi:20.07.2018.
- Anonim. 2018. Web Sitesi: <http://www.urak.org/tarihcemiz>. Erişim Tarihi:24.02.2018.
- Anonim. 2018a. Web Sitesi: <http://www.gaporganik.org/tr/kumeProjesi>. Erişim Tarihi:08.07.2018.
- Anonim. 2018b. Web Sitesi: <http://marasbiber.com/hakkimizda>. Erişim Tarihi: 20.07.2018.

- Anonim. 2018c. Web Sitesi: <http://www.kobi.org.tr/index.php/haberler/kob-haberler/1275-kob-tanm-deiti>. Erişim Tarihi:22.07.2018.
- Anonim. 2018d. Web Sitesi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1003. Erişim Tarihi: 20.07.2018.
- Anonim. 2018e. Web Sitesi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1002. Erişim Tarihi:20.07.2018.
- Anonim. 2018f. Web Sitesi: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27834>. Erişim Tarihi:10.07.2018.
- Anonim. 2018g. Web Sitesi: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> Erişim Tarihi:10.07.2018.
- Anonim. 2018h. Web Sitesi: (http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059. Erişim Tarihi:10.07.2018.
- Anonymous. 2000. Web Sitesi: <http://www.oecd.org/cfe/smes>. Erişim Tarihi:10.06.2017.
- Anonymous. 2004. Annual Report 2004 - Rabobank.
- Anonymous. 2010. Cohesion Policy Support for Local Development: Best Practice and Future Policy Options.
- Anonymous. 2010a. Agro-based clusters in developing countries: staying competitive in a globalized economy.
- Anonymous. 2010b. Small and Medium-Sized Enterprises: U.S. and EU Export Activities, and Barriers and Opportunities Experienced by U.S. Firms, Washington.
- Anonymous. 2013. The Unido Approach to Cluster Development. Web Sitesi: https://www.unido.org/sites/default/files/unidos_cluster. Erişim Tarihi:24.02.2016.
- Anonymous. 2017. Territorial Tools for Agro-industry Development: A Sourcebook. FAO, Rome.
- Anonymous. 2018. Web Sitesi: <https://wearelocalise.com/services/regional-and-economic-development>. Erişim Tarihi: 02.01.2018
- Anonymous. 2018a. Web Sitesi: https://www.enterprise-development.org/sites/default/files/2014-01/unidos_cluster_approach_0.pdf Erişim Tarihi: 02.01.2018.
- Arslan, K. 2007. Girişimcilik Felsefesi.
- Arıç, H. 2012. Ulusal Ve Uluslararası Rekabetin Geliştirilmesinde Kümelenme Politikası: Kayseri Mobilya Sektöründe Bir Uygulama. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 33, (133-157 s.)
- Ata, N. 2014. Türkiye’de Uygulanan Hayvansal Üretimi Destekleme Politikalarının Süt Sığırcılığı İşletmelerine Yansımaları: Burdur İli Örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilimdalı. Yüksek Lisans Tezi.

- Aydemir, C. ve Pıçak, M. 2007. Gap Bölgesi'nde Hayvancılığın Gelişimi ve Türkiye İçindeki Konumu. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, www.esosder.org, ISSN:1304-0278, C.6 S.22 (13-37).
- Aydın, E., Can, F., Aral, Y., Cevger, Y., Sakarya, E. ve İşbilir, S. 2011. Türkiye'de son 25 Yılda Kırmızı Et Fiyatlarındaki Değişimler ve İthalat Kararlarının Etkilerinin Analizi, Vet Hekim Der Derg 82(1): 3-13, 2011.
- Aydın, B. 2014. Trakya Bölgesinde Faaliyet Gösteren Tarım İşletmelerinin Yapısal Özellikleri ve Etkinliklerinin Belirlenmesi. Namık Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı. Doktora Tezi, Tekirdağ.
- Aydın, E. 2011. Kars ve Erzurum İlleri Sığır Besi İşletmelerinin Ekonomik Analizi. Hayvan Sağlığı Ekonomisi ve İşletmeciliği Anabilim Dalı, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Bars, T. ve Akbay, C. 2013. Kahramanmaraş İlinde Süt ve Süt Ürünleri İşleyen Mandıra İşletmelerinin Yapısal Analizi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Bettencourt, E.M.V., Tilman, M., Henriques, P.D.S., Narciso, V. and Carvalho, M.L.S. 2013. The Economic And Sociocultural Role of Livestock in The Wellbeing of Rural Communities of Timor-Leste.
- Bintaş-Zengin, G.Ç. 2017. Teknolojik Ürün Geliştirme Sürecinde KOBİ'lere Sağlanan Ar-Ge, İnovasyon Finansman Desteklerinin İstihdama Katkısı: Bursa İli Otomotiv Sektöründe Bir Araştırma. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Doktora Tezi.
- Boja, C. 2011. Clusters Models, Factors and Characteristics.
- Bozkurtoğlu, S., 2013. Kümelenme Modeli ve Türkiye'deki Kümelenme Çalışmaları. İzmir Ticaret Odası.
- Budağ, C. 2011. Van'da Bulunan Yem Fabrikalarının Üretim Durumları ve Sorunları. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi/ Journal of The Institute of Natural & Applied Sciences 16 (2):59-66, Van.
- Bulu, M. 2009. "Rekabet İçin Kümelenme Temelli Yaklaşımlara İhtiyacımız Var", MÜSİAD, Çerçeve Dergisi. Carroll, C. M., Reind, N. 2004. Cluster Based Economic Development: A Comprehensive Strategy to Secure NW Ohio's Economic Future.
- Brown, C., Longworth, J., Waldron, S. and Zhang C. 2007. China's live stock revolution: agribusiness and policy developments in the sheep meat industry. CAB International, Walling ford, UK.
- Cansız, M. 2011. Türkiye'de Kümelenme Politikaları ve Uygulamaları.
- Copright, J. 2006. "Making Sense of Clusters: Regional Competitiveness and Economic Development "Discussion Paper Prepared for The Brookings Institution Metropolitan Policy Program.

- Çağlar, E. 2006. Türkiye’de Yerelleşme ve Rekabet Gücü: Kümelenmeye Dayalı Politikalar ve Organize Sanayi Bölgeleri, TEPAV (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı).
- Çakal, A.M. ve Sert, M. 2013. Doğu Anadolu Süt ve Süt Ürünleri Strateji Planı.
- Çalışır, G. ve Banger G. 2011. Kobilere Verimliliği Artırma Yolunda Atılan Bir Adım: Sosyal Sermaye. 7. KOBİ’ler ve Verimlilik Kongresi, 25 – 26 Ekim 2011.
- Çadircı, H. 2011. 2008 Küresel Ekonomik Krizin Kobilere Etkisi ve Isparta İli Örneği. Tezsiz Yüksek Lisans Projesi, Isparta.
- Çetin, M. 2007. Yerel Ekonomik Kalkınma Yaklaşımı ve Uluslararası Organizasyonlar. Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Cilt:14, Manisa.
- Demir, P. ve Elmalı, A.D. 2011. Doğu Anadolu Bölgesindeki Kimi Yem Fabrikalarının Mevcut Durumu ve Sorunları. Vet Hekim Der. Dergi 82(1): 29-34.
- Denli, M., Demirel, R. ve Sessiz, A. 2015. Diyarbakır İli Karma Yem Endüstrisinin Durumu. Türk Tarım – Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi, 3(9): 701-706.
- Demir, N. 2009. Destekleme Politikalarının Hayvancılık Sektörü Üzerine Etkilerinin Bölgesel Karşılaştırmalı Analizi. Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Demir, P. 2009. Kars İli Süt Sanayi ve Mandıra İşletmelerinde Üretim ve Sanayi Entegrasyonunun Ekonomik ve Sosyo-Ekonomik Analizi. Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Demir, P. ve Aral. S.,2010. Kars İli Süt Sanayi İşletmelerinde Üretim ve Sanayi Entegrasyonunun Ekonomik ve Sosyo-Ekonomik Analizi, Kafkas Univ Vet Fak Derg Research Article 16 (4): 585-592.
- Demirbaş, N. ve Tosun, D. 2005. Türkiye’de Tarımın Sanayi İle Entegrasyonu, Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri.
- Diler, A., Koçyiğit, R., Yanar, M., Aydın, R., Gülera, O. ve Avcı, M. 2016. Erzurum ili Hınıs ilçesi sığırcılık işletmelerinde sığır besleme uygulamaları üzerine bir araştırma. Anadolu Tarım Bilim. Derg./Anadolu J Agr Sci, 31 (2016) ISSN: 1308-8750.
- Döven, M.S., Kardal, H. ve Hızıroğlu, A. 2013. Aksaray İli Rekabet Gücü Analizi ve Gelişim Stratejileri. Aksaray İli Süt ve Süt Ürünleri Sanayisinin Küme Potansiyeli Analizi.
- Dhiman, D.P. and Rani, M.A. 2011. Problems and Prospects of Small Scale Agro Based Industries: Ananalysis of Patiala District", International Journal of Multidisciplinary Research, Vol.1 Issue 4, pp 14.
- Edmiston, K. 2007. The Role of Small and Large Businesses in Economic Development.
- Enright, M.J. 1998. “The Globalization of Competition and the Localization of Competitive Advantage: Policies toward Regional Clustering”, Paper Presented at the Workshop on the Globalization of Multinational Enterprise Activity and Economic Development University of Strathclyde Glasgow, İskoçya.

- Eraslan, İ.H. 2009, “Kümelenme Temelli Kalkınma Stratejileri”, MÜSİAD, Çerçeve Dergisi, Yıl 17, Sayı 51, ss. 22-28, Haziran.
- Eraslan, İ.H. ve Dönmez, C.Ç. 2017. Endüstriyel Kümelenme Uygulamalarının Türkiye Genelinde İncelenmesi: Sanayi, Tarım ve Hizmet Sektörleri Açısından Bir Değerlendirme. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Bahar-2017 Cilt:16 Sayı:61 (325-368).
- Erkut, F.Ç. 2011. Kümelenme ve Aydın İlindeki Kümelenme Potansiyeli Olan Alanlar. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Adana.
- Göçen, S. 2013. Turizm Sektöründe Kümelenmenin Rekabetçi Avantaj Açısından Katkılarının Belirlenmesi: Antalya Turizm Bölgesi Örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi.
- Gözek, S. 2012. Kümelenme ve Türkiye’de Kırsal ve Tarımsal Kalkınma Açısından Uygulanabilirliği. Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Adana.
- Gülçubuk, B. 2014. Manavgat 2050 Vizyon Projesi, MASİAD.
- Gülçubuk, B., Köksal, Ö., Ataseven, Y., Gül, U. ve Kan, M. 2015. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Projeleri Etki Değerlendirme Raporu. TKDK.
- Günaydın, D. 2013. Bölgesel Kalkınma Sürecinde Kümelenmeler: TR31 İzmir Bölgesi Örneği. IAAOJ, Social Science, 1(2),11-47.
- Horner, J. and Milhollin, R. 2013. Economic Contribution of the Missouri Dairy Product Manufacturing Industry.
- Humphrey, J. and Schmitz, H. 1996. The Triple C Approach to Local Industrial Policy, World Development, Vol. 24(12), pp.1859-1877.
- Irawati, D. 2007. “Strengthening Cluster Building in Developing Country alongside the Triple Helix: Challenge for Indonesian Clusters - A Case Study of the Java Region”.
- Kafalı, M.A. 2017. Erzurum İli Uygun Yatırım Alanları Araştırması. Türkiye Kalkınma Bankası, A.Ş, Teknoloji, Araştırma ve İş Geliştirme Daire Başkanlığı.
- Kachru, R.P. 2008. Agro-processing industries in India: Growth, status and prospects, Indian Council of Agricultural Research, New Delhi. 1–7.
- Kalkan, S. ve Cünedioğlu, H.E. 2010. Et fiyatlarındaki artışa nasıl bakılmalı? TEPAV.
- Karabulut, A., Ergül, M., Ak, İ., Kutlu, H.R. ve Alçıçek, A. 2000. Karma Yem Endüstrisi. Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi, 17–21 Ocak 2000, Ankara. Cilt 2: 985–1007.
- Karagölge, C. ve Peker, K. 2002. Tarım Ekonomisi Araştırmalarında Tabakalı Örnekleme Yönteminin Kullanılması. Atatürk Üniversitesi. Ziraat Fakültesi Dergisi 33 (3), 313-316.
- Karataş N. 2010. Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayi Sektörünün Gelisiminin Ve Sürdürülebilirliğinin Sağlanmasında Yeni Bir Örgütlenme Modeli: Kümeleşme – Aydın Örneği, Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi, 22-24 Eylül Sanlıurfa.

- Katz, J. and Sánchez-Douglas, L. 2004. Cluster como Estrategia de Desarrollo Mecanismo de Apoyo a las PyME: Evidencia en el Mundo. Facultad de Ciencias Económicas Administrativas, Universidad de Chile, Santiago de Chile, Chile.
- Kavakoğlu, H. ve Okur, Y. 2013. Kırmızı Et Üretim ve Tüketimi Üzerine Sektör Analizi, ATB.
- Kaya, E. 2005. Kent Yönetiminde Yeni Yaklaşım. Yerel Kalkınma Yönetimi.
- Kıymaz, T., Saçlı, y. 2008. Tarım ve Gıda Ürünleri Fiyatlarında Yaşanan Sorunlar ve Öneriler.
- Kirankabeş, M.C. and Arik, M. 2014. Industrial Clustering Approach in Regional Development: The Case of Turkey. Journal of Applied Business and Economics vol. 16 (3).
- Kopuzlu, S. Çelebi, Ş. ve Yörük, M.A. 2016. Erzurum İlinde Küçükbaş Hayvancılığın Mevcut Durumu. ISSN:1307-3311.
- Koyubenbe, N. ve Konca, Y. 2006. İzmir İli Ödemiş İlçesi Süt Sanayiindeki Gelişmeler Üzerine Bir Araştırma. *Hayvansal Üretim* 47(1): 47-53.
- Köcker, G.M. and Müller, L. 2015. Cluster Programmes in Europe. European Cluster Observatory, Report.
- Kuşat, N. 2010. Kobi'ler İçin Kümelenmelerin Önemi ve Turizm Sektörü İçin Kümelenmelerin Uygunluğunun Araştırılması. Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta Meslek Yüksekokulu. Alanya İşletme Fakültesi Dergisi 2/2 (2010)115-138.
- Knox, Hugh W. 2002. "Emerging Trends in Agricultural-Based Industries in The Northeast" Economic Trends, USA, Sebtember
- Liu, P. and Koziol, W. 2011. The Experience of International Agricultural Clusters and Enlightens for China The Experience of International Agricultural. Technical Report.
- Markova, V. 2003. Building Clusters and Partnership on the Example of Italy and Slovakia.
- Merima, A., Godart, O., Görg, H. and Seric, A. 2016. Cluster Development Programs in Ethiopia: Evidence and Policy Implications.
- Miremont, V. 2000. South American Bulk Wine: Will Producers Find A Solution for Excess Production? Wine Business Monthly, 1 July 2000.
- Niu, K. 2010. "Organizational trust and knowledge obtaining in industrial clusters", Journal of Knowledge Management, vol. 14(1), pp. 141- 155.
- Nogales, E.G. 2010. Agro-Based Clusters in Developing Countries.
- Malizia, E. and Edward, J.F. 1999. Understanding Local Economic Development.
- Martin, R. and Sunley, P. 2003 Deconstructing clusters: chaotic concept or policy panacea? Journal of Economic Geography, vol.3.

- Ogut, M. 2009. KOSGEB - Sanayide Enerji Verimliliği Kapsamında Enerji Verimliliği Etüt-Danışmanlık ve Eğitim Destekleri.
- Oktay, E. ve Güney, A. 2002. Türkiye'de KOBİ'lerin Finansman Sorunu ve Çözüm Önerileri. “21.Yüzyılda Kobi’ler: Sorunlar, Fırsatlar ve Çözüm Önerileri” Sempozyumu, 03-04 Ocak 2002.
- Özdemir, S., Ersöz, H.Y. ve Sarıoğlu, İ. 2006. İşsizlik Sorununun Çözümünde KOBİ'lerin Desteklenmesi. İTO, Yayın No: 2006-45, İstanbul.
- Özdemir, S., Ersöz, H.Y. ve Sarıoğlu, İ. 2007. Küçük Girişimciliğin Artan Önemi ve KOBİ'lerin Türkiye Ekonomisindeki Yeri.
- Öztürk, S. 2011. Damızlık Düve Üretimi Kümelenme Stratejik Planı (2011-2015). Türkiye Damızlık Düve Yetiştirme Merkezi, Adıyaman.
- Öztürk, S., Koçyiğit, R. ve Tüzemen, N. 2014. Erzincan İlinde Süt Sığırcılığı Yapan İşletmelerin Yapısal Özellikleri:Çayırılı İlçesi Örneği. Tekirdağ Ziraat Fakültesi, 11(3).
- Özüdoğru, T. ve Tatlıdil, F. 2012. Amasya Damızlık Sığır Yetiştiricileri Birliğinin Yöre Çiftçilerine Ekonomik Etkilerinin Analizi. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, TEPGE.
- Polat, M. 2014. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık Sektörünün Mevcut Durumu ve Çiftçilerin Beklentileri. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Porter, M. 1990. The Competitive Advantage of Nations. New York: The Freepress.
- Porter, M.E. 2000, Location, competition, and economic development: Local clusters in a global economy, Economic Development Quarterly.
- Randeni, RKD. 2011. The Potential Of Developing Agro-Based Industries In Sri Lanka With Special Reference to North Central Province). International Conference on.
- Reardon, T. and Barrett, C.B. 2000. Agroindustrialization, Globalization, and International Development”, Agricultural Economics.
- Rosenfeld, S. 2005. Beyond Clusters, Current Practices&Future Strategies, University of Ballarat, Victoria, Australia.
- Silva, C., Baker, D., Shepherd, A., Janane, C. Cruz, S.M. 2009. Agro-Industries for Development.
- Saygı, Y.D. 2014. Kaba Yem Destekleme Uygulamalarının Yozgat Yöresi Süt Sığırcılığına Etkileri. Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Sarıaslan, H. 1994. Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Finansal Sorunları: Çözüm İçin Bir Paket Önerisi. Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları.
- Sarıoğlu, H.İ., Ersöz, H.Y. ve Özdemir, S. 2007. Küçük Girişimciliğin Artan Önemi ve KOBİ'lerin Türkiye Ekonomisindeki Yeri.

- Saxenian, A. 1994. *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*. Cambridge: Harvard University Press.
- Scheer, G. and Zallinger, L.V. 2007. *Cluster Management – A Practical Guide*.
- Shejal, S. S. 2013. *Agro-based Industries and Rural Development*. ISSN 2277-8179.
- Sow, M.S. 2017. *Süt İşletmelerinde İnovasyon Kullanımı: Türkiye (Erzurum) ve Senegal (Dakar) Kıyaslaması*. İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Srivastava, U.K. 1989. *Agro-processing Industries; Potential, Constraints and Task Ahead*. Indian Journal of Agricultural Economics. Vol. 44, No. 3.
- Schmitz H. and Nadvi, K. 1999, "Introduction", World Development, vol. 27, no. 9, 1503-
- Taylor, G. Patterson, P. Guenther, J. and Widner, L. 2007. "Contribution of The Potato Industry to Idaho's".
- Taylor, G., Eborn, B. and Watson, P. 2015. *Contribution of Agribusiness to the Idaho Economy, 2013*.
- Tekerli, N. 2011. *Ege Bölgesi Karma Yem Sanayinin Mevcut Durumunun İncelenmesi ve Geliştirilmesi Üzerine Bir Araştırma*. Namık Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Zootekni Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Tekirdağ.
- Tekoğlu, M. Ildırar, M. 2012. *Küreselleşme Sürecinde Kent Ekonomileri: Gaziantep Örneği*.
- Timurçin, D. 2010. *Türkiye'de Kobi'lerin Rekabet Gücü ve Rekabet Üstünlüğü Sağlamada Kümelenmenin Etkisi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- Theus, F. and Zeng, D. 2009. *Agricultural Clusters*. World Bank, ss. 10.
- Tosun, D. 2016. *Türkiye'de Kırmızı Et Arzının Sürdürülebilirliğini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma: İzmir Ve Afyonkarahisar İlleri Örneği*. Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı. İzmir.
- Ulusoy, R. ve Akarsu, R. 2012. *Türkiye'de KOBİ'lere Yapılan Destekler ve İstihdam Üzerindeki Etkileri*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 23, 2012, 105- 126.
- Upton, M. 2004. *The Role of Livestock in Economic Development and Poverty Reduction*. PPLPI Working Paper No. 10, FAO.
- Uyarra, E. and Ramlogan, R. 2012. *Cluster Policy: A Review of the Evidence*. National Endowment for Science, Technology and the Arts (NESTA).
- Uygun, A.M. 2015. *İzmir İli Süt Sığırcılığının Mevcut Durumu ve Geliştirilmesi Üzerine Bir Araştırma*. Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Uzel, U. ve Köprülü, Ö. 2001. *Bölgesel Kalkınmada KOBİ'lerin Rolü, Denizli Örneği*, Maltepe Üniversitesi, İ.İ.B.F-İşletme-İktisat.

- Uzmay, A., Koyubenbe, N. ve Konca, Y. 2006. İzmir İlinde Süt ve Süt Ürünleri İşleyen ve Pazarlayan İşletmelerin Bazı Özellikleri Üzerine Bir Araştırma, Ege Üniv. Ziraat Fak. Derg. 43 (3):43.
- Uzmay, A. ve Çınar, G. 2016. İzmir İlinde Süt Sığırcılığı Yetiştiricilerinin Destekleme Politikalarına Yönelik Tercih Hiyerarşisi; Bulanık Eşli Karşılaştırma. Tarım Ekonomisi Dergisi, 22-2.
- Varlı, B. 2010. AB’de KOBİ’ler ve AB’nin KOBİ Politikaları. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği ve Ekonomik İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Yamaç, M. 2011. KOBİ’lerde Verimliliği Arttırıcı Faktör Olarak Eğitim ve Kültür Değişimi, 7. KOBİ’ler ve Verimlilik Kongresi, 25 – 26 Ekim 2011.
- Yavuz, F., Sezgin, A. ve Demir, O. 2015. Erzurum İli Süt Üretiminde Soğuk Zincir Altyapısının Projelendirilmesi.
- Yılmaz, İ., Karadaş, K., Şahin, K., Sarı, M. ve Önk, K. 2014. TRA-2 Bölgesi (Ağrı, Kars, Ardahan ve Iğdır İlleri)’nde Süt Sığırcılığı Yapan İşletmelerin Üretim ve Pazarlama Olanaklarının Araştırılması. XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi 3-5 Eylül 2014, 1428, Samsun.
- Yonar, Ö. 2008. KOBİ’lerin Dünya Ekonomisindeki Yeri. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu.
- Yu, M., Calzadilla, J., Lopez, J. L. and Villa, A. 2013. Engineering agrofood development: The cluster model in China. Vol, Agricultural Sciences4, No.9B, 33-39 (2013).
- Yüce, H.M. 2012. Kümelenme Olgusu ve Kobiler. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İşletme Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Wood, E. and Kaplan, D. 2008. The Wine Cluster in South Africa. Knowledge, Technology, and Cluster-Based Growth in Africa. World Bank.
- Zadorozhna, L. 2014. Forming Agro Industries Clusters for Reaching Competitiveness of Ukrainian Agro Industrial Sector. Vinnytsia National Agrarian University, Ukraine. Journal Of Eastern European and Central Asian Research, Vol 1, No 1.
- Zobu, M.H., Doğu, F. ve Erdil, E. 2010. İzmir Kümelenme Stratejisinin Geliştirilmesi Saha Çalışması Sonuç Raporu.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı :İlkay UÇUM

Doğum Yeri :Erzurum

Doğum Tarihi :13.10.1980

Medeni Hali :Evli

Yabancı Dili :İngilizce

Eğitim Durumu:

Lise :Mehmet Akif Ersoy Lisesi (1998)

Lisans :Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü
(2005)

Yüksek Lisans :Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Politikası Anabilim
Dalı (2009)

Çalıştığı Kurum ve Yıl:

T.C Tarım ve Orman Bakanlığı (2008-halen)